

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

SELÇUKLU BAŞKENTİ MERV
(KURULUŞUNDAN 1157'YE KADAR)

ZEMZEM YEŞİLYURT

2501100041

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

İSTANBUL 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Zemzem YEŞİLYURT Numarası : 2501100041
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : Tarih / Ortaçağ Tarihi Danışmanı : Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN
Tez Savunma Tarihi : 25.07.2018 Saati : 11:00
Tez Başlığı : " Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157'ye Kadar) "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUyla karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN		Kabul
2- PROF. DR. MUHARREM KESİK		KABUL
3- PROF. DR. HAŞİM ŞAHİN		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. BİRSEL KÜÇÜKSİPAHIOĞLU		Kabul
2- PROF. DR. FAHAMEDDİN BAŞAR		

ÖZ

Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)

Zemzem Yeşilyurt

Büyük Selçuklu İmparatorluğuna başkentlik yapmış olan Merv şehri, Orta çağda Horasan Bölgesinin dört önemli idare merkezinden biri idi. Verimli bir deltada kurulmuş olması ayrıca tarihi ipek yolu üzerinde bulunması Merv şehrinin tarih boyunca gözde bir şehir olmasını sağlamıştır. Hz. Ömer zamanında fethedilen Merv, özellikle Abbasi Halifesi el-Me'mûn döneminde hilafet merkezi olmuştur. Bu dönemde Merv ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir.

Dandanakan savaşı sonrasında Selçukluların hakimiyetine giren şehir Çağrı Bey'in idaresinde kalmıştır. Sultan Sencer döneminde ise Merv şehri Büyük Selçuklu İmparatorluğunun başkenti olmuştur. Selçuklular döneminde şehrin imar faaliyetlerine önem verilmiş, halkın refah seviyesi yükseltilmeye çalışılmıştır. İlim ve kültür merkezi olan Merv şehri özellikle kütüphaneleri ile meşhur olmuştur. Orta çağ İslam dünyasının önemli merkezlerinden olan şehir İslam Tarih ve medeniyeti açısından önemli bir yere sahiptir. Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157'ye kadar) adlı yüksek lisans tezimizde tarihi önemi haiz Merv'in siyasi, idari, sosyal, mimari, ekonomik ve kültürel tarihini bütün yönleriyle incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, Merv, Başkent, Sultan Sencer, Kütüphane.

ABSTRACT

Seljuk Capital Merv (from foundation to 1157)

Zemzem Yeşilyurt

Merv, which was the capital city of the Great Seljuk Empire, was one of the four important administrative centers of the medieval Horasan region. The fact that it was established in a fertile delta but also on the historical silk road made it a favorite city throughout history. Merv which was conquered in the time of Omar became the center of caliphate especially during the period of Abbâsî Caliph al-Memun. It became a science and culture center in this period.

After the Dandanakan War, the city which was under the control of the Seljuks remained in the administration of Cagri Bey. During the reign of Sultan Sencer, Merv city became the capital of the Great Seljuk Empire. The city's zoning activities were given importance and the welfare level of the people was tried to be raised during the Seljuk period. Merv, as a center of science and culture, was especially famous with its libraries.

In my master thesis, Seljuk Capital Merv(from foundation to 1157) I tried to study history of Merv with social, administrative, social, architectural, economical and cultural aspects.

Keywords: The Great Seljuks, Merv, Capital, Sultan Sencer, Library.

ÖN SÖZ

Şehir tarihi çalışmaları, tarih araştırmaları içersinde önemli bir yere sahiptir. Yapılan bu çalışmalar şehrin/bölgenin coğrafi ve mimari özelliklerinin yanı sıra sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi tarihi hakkında da çok önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamdan yola çıkarak orta çağ İslam coğrafyacılarının Horasan şehirlerinin anası olarak addettikleri, öneminden dolayı şahın canı anlamına gelen *Şahican* sıfatıyla meşhur Merv şehrini yüksek lisans tezimizde siyasi, coğrafi, mimari, sosyo-kültürel ve ekonomik yönleriyle ele almaya çalıştık. Merv şehri tarihini tüm yönleriyle ele aldığımız çalışmamız şehir tarihçiliğine bie nebzedede olsa bir katkı sunacağını umut ediyoruz.

Verimli bir delta üzerinde kurulmuş ve tarihi ipek yolu kavşağında bulunan Merv şehri, bu coğrafi avantajı sayesinde tarih boyunca önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Abbâsî halifesi Me'mûn döneminde hilafet merkezi haline gelmiş daha sonraki süreçte ise Büyük Selçuklu imparatorluğuna başkentlik yapmıştır. Konumuz gereği bu önemli şehri tüm yönleriyle ele almakla birlikte bilhassa Selçuklular dönemindeki Merv şehri üzerinde durduk.

Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157'ye Kadar) adlı yüksek lisans tezimiz giriş kısmı hariç altı bölümden oluşmaktadır. Tezimizin giriş kısmında faydalandığımız kaynak eserler ve araştırma eserlerinden kısaca bahsetmeye çalıştık. Birinci bölümde ise şehrin coğrafi konumu, şehre verilen isimler, başta nehir ve sulama kanalları olmak üzere şehrin yer şekilleri, Merv'e bağlı şehirler, şehrin fiziki yapısı, kapıları ve mahalleleri hakkında birincil kaynaklardan faydalanarak bilgiler vermeye çalıştık. İkinci bölümde, Merv'in kuruluşundan Selçuklular dönemine kadar ki siyasi durumunu hakim devletler bazında ele aldık. Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan üçüncü bölümde ise Selçuklular'ın kuruluşu, Merv'in fethi ve Selçuklu hanedanlığı idaresindeki şehirde meydana gelen olayları ana hatlarıyla kaynaklar ışığında vermeye çalıştık. Dördüncü bölümde, Merv'in ilmî, kültürel ve sosyal hayatıyla birlikte bu şehirde yetmiş özellikle Selçuklu döneminde yaşamış Mervezî nisbeli alimlerikısaca tanıttık. Beşinci bölümde, Merv'de yaşayan dinî ve etnik

gruplardan bahsettik. Altıncı ve son bölümde Merv’de yapılan tarım, sanayi ve imar faaliyetlerinden bahsetmeye çalıştık.

Konumuzla ilgili çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bu çalışmalardan bazıları kapsam bakımından geniş değildir. Bu çalışmaların bazılarından tezimizde faydalanmakla birlikte daha önceden Selçuklu tarihi çalışmaları yapmış akademisyenlerin vermiş olduğu bilgileri göz önünde bulundurarak Merv şehrini özellikle Büyük Selçuklular döneminde derinlemesine incelemeye çalıştık.

Tez konusu olarak bize Selçuklu başkenti Merv’i öneren ve her konuda yol gösteren değerli danışman hocam sayın Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın’a, bana her zaman yol gösteren ve desteğini üzerimde hissettiğim değerli hocam Haşim Şahin’e, Arapça ve Farsça tercümelerimde yardımcı olan arkadaşlarım Nibal ve Nurullah Turan’a teşekkür ederim.

Zemzem Yeşilyurt

İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MERV'İN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.1 Merv'in Coğrafi Konumu.....	13
1.2 Merv'e Verilen İsimler.....	13
1.3. Merv'in Dağları, Nehirleri ve Sulama Kanalları.....	14
1.4. Merv'e Bağlı Şehirler.....	18
1.5. Merv'in Fiziki Yapısı	21
1.6. Merv'in Kapıları.....	23
1.7. Merv'in Mahalleleri	23

İKİNCİ BÖLÜM

KURULUŞUNDAN SELÇUKLU FETHİNE KADAR MERV'İN SİYASİ DURUMU

2.1. Merv'in Kuruluşu ve İlk Yerleşimcileri.....	26
2.2. Merv'in Müslümanlar Tarafından Fethi.....	29
2.3. Emeviler Döneminde Merv (661-750).....	31
2.4. Abbâsîler Döneminde Merv (750-821).....	38
2.5. Sâ mânîler Döneminde Merv (819-1005).....	42
2.6. Gazneleriler Döneminde Merv (999-1037)	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MERV ŞEHİRİ (1037-1157)

3.1. Selçukluların Kuruluşu ve Merv'in Fethi	54
3.2. Dandanakan Savaşı (431/1040)	58
3.3. Devletin Temellerinin Atılması: Merv'de Toplanan Kurultay	61
3.4. Sultan Alparslan Döneminde Merv (1063-1072)	63

3.5. Sultan Melikşah Döneminde Merv (1072-1092)	64
---	----

3.6. Sultan Berkyaruk Döneminde Merv	67
--	----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MERV'İN İLMÎ, KÜLTÜREL VE SOSYAL HAYATI

4.1. Mescidler (Camiler).....	76
-------------------------------	----

4.2. Kütüphaneler	78
-------------------------	----

4.3. Medreseler	80
-----------------------	----

4.5. Merv’de Yetişen Âlimler	82
------------------------------------	----

4.5.1. Ebû Nasr Bişr b. Hâris b. Abdirrahmân b. Ata b. Hilâl el-Hâfî el-Mervezî (ö. 227/841).....	83
---	----

4.5.2. Ebu Ya’kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîm el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 238/853).....	84
---	----

4.5.3. Kisâi-yi Mervezî (ö. 393/1001).....	84
--	----

4.5.4. Ebu’l-Feth Nâsır b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Mervezî (ö. 444/1052-1053).....	85
--	----

4.5.5. Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Fûrânî el-Mervezî (ö. 461/1068-1069).....	85
--	----

4.5.6. Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Mervezî (ö. 484/1092)	86
---	----

4.5.7. Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem‘ânî (ö. 489/1096)	86
---	----

4.5.8. Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr es-Sem‘ânî el-Mervezî (ö. 510/1116)	87
---	----

4.5.9. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Mervezî (ö. 529/1134)	88
---	----

4.5.10. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf el-Fâşânî el-Mervezî (ö. 529/1134)	88
---	----

4.5.11. Ebû Ya’kûb Yusuf b. Eyyûb b. Yûsuf el-Hemedânî (ö. 534/1139-1140) ...	88
---	----

4.5.12. Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. ‘Atâî el-Mervezî (ö. 536/1141).....	89
--	----

4.5.13. Aynü’z-zaman el-Hasan b. Ali el-Kattân el-Mervezî (ö. 548/1153).....	89
--	----

4.5.14. Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Muhammed b. Abdülcabbâr el-Mervezî (ö. 548/1153).....	90
--	----

4.5.15. Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Sehl el-Mervezî (ö. 548/1153-1154)	90
--	----

4.5.16. Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdülcebbâr b. Abdilcebbâr b. Muhammed b. Sâbit b. Ahmed es-Sâbitî el-Harakî el-Mervezî (ö. 553/1158)	90
4.5.17. Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Sa'îd el-Mervezî (ö. 555/1160)	91
4.5.18. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî (ö. 562/1166)	91
4.5.19. Ebü'l-Feth Abdurrahmân Mansûr Hâzinî el-Mervezî	92
4.6. Merv'de Kutlanan Bayramlar	93
4.6.1. Dini Bayramlar	93
4.6.2. Milli Bayramlar	93

BEŞİNCİ BÖLÜM

MERV'DE YAŞAYAN DİNİ VE ETNİK UNSURLAR

5.1. Dini Unsurlar	95
5.1.1. Müslümanlar	95
5.1.2. Hristiyanlar	98
5.1.3. Yahudiler	100
5.1.4. Zerdüştlar	100
5.1.5. Maniheiztler	101
5.1.7. Mazdeistler	102
5.1.8. Diğer Dini Akımlar	102
5.2. Merv'de Yaşayan Etnik Unsurlar	102
5.2.1. Türkler	102
5.2.2. Araplar	103
5.2.3. Farslar	104

ALTINCI BÖLÜM

MERV'DE TARIM SANAYİ VE İMAR FAALİYETLERİ

6.1. Merv'de Tarım Faaliyetleri	105
6.2. Merv'de Sanayi Faaliyetleri	106
6.4. Merv'de İmar Faaliyetleri	110
6.4.1. Hastahaneler	110
6.4.2. Çarşı-Pazar	110
6.4.3. Saraylar	111
6.4.4. Türbeler	112

6.4.5. Kervansaraylar	115
SONUÇ.....	117
BİBLİYOGRAFYA	119
EKLER.....	136

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Eİ²	: Encyclopedia of İslam
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İng.	: İngilizce
İSAR Yayınları	: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
trc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları/Yayınevi

GİRİŞ

Kaynak ve Araştırma Eserler

Kaynak Eserler

Arapça Eserler

Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Cabir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93); H. II. Asrın sonlarında doğan Belâzurî Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapan mütercimlerdendi. Bizim tezimiz açısından önemli olan *Fütûhu'l-Büldan* Hz. Peygamber'in Hayber'i fethi ile başlayıp, Emevi Halifesi I. Velîd devrindeki fetihlerle sona erer. Mustafa Fayda tarafından türkçeye çevrilen eser, tezimizde Merv'in müslümanlarca fethi ve bölgenin etnik yapısına dair bilgiler vermesi açısından önemlidir.¹

Ebü Hanîfe Ahmed b. Davud b. Venend ed-Dîneverî (ö. 282/895); H. III. yüzyılın başlarında Dînever'de doğduğu tahmin edilen müellifin hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Basra ve Kûfe'deki eğitim merkezlerinde ilim tahsil ettikten sonra sonra botanik alanındaki bilgisini geliştirmek için Arap yarımadasında yaşayan bedeviler arasında ve İran, Irak, Filistin, Suriye, Afganistan, Belücistan, Horasan gibi bölgelerde dolaşarak zengin malzeme topladı ve bunları kendisini dünya çapında şöhrete kavuşturan *Kitabü 'n-Nebat*'ta değerlendirdi. Matematik, fizik ve astronomi konularında da çalışmalar yapan eserler kaleme alan Dîneverî'nin bizim tezimiz açısından önemli olan eseri *el-Ahbârü't-tivâl*'dır. Bu eser İran'ın ön planda tutulduğu umumi bir tarihtir. Büyük İskender dönemi, Hz. Ömer zamanında İran'ın fethi ve Sıffin Savaşı hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Özellikle Merv'in kuruluşu hakkında verdiği bilgiler tezimizde değerlendirilmiştir.²

¹Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, (trc. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslam Tarihi Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları (İSAR), İstanbul 1998 s. 48-49; C. H. Becker, "Belâzürî", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, 467-468; Mustafa Fayda, "Belâzürî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2004, c. V, 392-393

²Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, (trc. Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi), Hivda yay., İstanbul 2007; Muhammed Hamîdullah, "Dîneverî", *DİA*, c. IX, 356-358

Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra); III/IX. yüzyılda yaşayan büyük tarihçi ve coğrafyacılarıdır. Abbâsî divanlarında çalışan bir katipler ailesine mensuptur. Horasan'da hüküm sürmüş olan Tâhîrîler'in hizmetinde çalışmış, bu devletin yıkılmasından sonra ise Mısır'a giderek burada vefat etmiştir. Eseri *el-Büldân*, coğrafya alanında yazılmış en eski ve en değerli kitaplardan birisi olarak kabul edilmektedir. Yazar eserini uzun süren araştırma ve seyahatlerinden sonra derlediği malzemeye uygun olarak kaleme almıştır. Türkçeye Murat Ağarı tarafından çevrilmiş olan eserden özellikle Merv'e bağlı yerleşim yerleri ve Merv'de yetiştirilen ürünler açısından yararlandık.³

Ebu'l-Kasım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdâzbih el-Bağdadî el-Fârisî (ö. 300/912-13) aslen İranlı olan müellif erken dönem İslam coğrafyacılarıdır. Kimi kaynaklarda "İslam coğrafyacılarının babası" olarak nitelendirilmektedir. İbn Hurdâzbih,İrân'ın Cebel bölgesi posta (berid) müdürlüğünü yapmış olup, daha sonra Abbâsî Halîfesi Mu'temid'in nedimleri arasında yer almıştır. Eseri *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i yazarken kendiderlemiş olduğu bilgilerin yanında Batlamyus'un eserinden, posta idaresinin defterlerinden ve saray arşivinden de faydalanmıştır. Merv bölgesinin sınırlarını belirlerken faydalandığımız eser Murat Ağarı tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923); İslam dünyasının yetiştirmiş olduğu en büyük âlimlerden ve tarihçilerden biri olan Taberî, Taberistân'ın Amül şehrinde doğmuştur. İlk ilim tahsilini doğduğu şehirde almış ve daha sonra ilim tahsil etmek için önemli ilim merkezlerine gitmiştir. Kendisini tam anlamıyla ilme vermiş olan Taberî, tefsir, hadis, fıkıh, tarih, kıraat, şiir, lügat, gramer, ahlak, matematik ve tıp alanlarında çalışmalarda bulunmuş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Kendisi Şafii mezhebine mensup olmakla birlikte Şafii mezhebinden küçük ayrıntılarla ayrılan Cerîriye mezhebini kurdu. Tarih alanında

³Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Büldân*, (trc. Murat Ağarı, **Ülkeler Kitabı**), Ayışığı kitapları, İstanbul, 2002; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 51-52; C. Brockelmann, "Yâkûbî", **İA**, c. XIII, 351-352; Murat Ağarı, "Ya'kûbî", **DİA**, c. XLIII, 287-88

⁴İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (trc. Murat Ağarı, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**), Kitabevi Yay., İstanbul, 2008; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 97-98

“şeyhü’l-müverrihîn” kabul edilen Taberî’nin en meşhûr eseri Türkçe’ye de çevrilmiş olan *Târihu’l-ümem ve’l-mülûk* adlı eseridir. Müellif eserini 302 (915) yılı olaylarına kadar getirmiş ve bu yılın olaylarıyla tamamlamıştır. Tezimizde Taberî’nin bu eserinden İslamın ilk üç asrıyla ilgili olayları anlatırken yararlandık.⁵

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî (ö. 390/1000 civarı), 336/947 tarihi civarında Kudüs’te (Beytü’l-Makdis) dünyaya gelmiştir. Bu sebeple Makdisî veya Mukaddesî nisbesiyle anılır. Anne tarafından Horasanlı olan Makdisî, hayatının 20 yılını Endülüs, Halep, Horasan ve Mâverâünnehir’de geçirmiştir. İbn Havkal’ın *Suretü’l-‘arz* adlı eseriyle birlikte klasik İslâm coğrafya edebiyatının zirvesi olarak kabul edilen *Ahsenü’t-tekâsîm fî ma’rifeti’l-ekâlîm*’i 378/988 yılı civarında tamamlamıştır. Eser, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarla ilgili bakış açısıyla beşerî coğrafyanın ilk eseri olarak kabul edilmektedir. Merv’in coğrafyası, sosyo ekonomik yapısı hakkında faydalandığımız eserin Arapça neşirleri mevcut olmakla birlikte, biz İngilizce çevirisinden istifade ettik. Tezimizde Mukaddesi olarak geçmektedir.⁶

Ebû İshak İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951-52’den sonra); X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan İstahrî, aslen Bağdat’lıdır. Çok fazla seyahat ettiği bilinen İstahrî, Ebû Zeyd el-Belhî’nin *Suverü’l-ekâlîm* adlı eserini geliştirerek *Suretü’l-‘arz* veya *Mesâlik ve Memâlik* adıyla bilinen eserini kaleme almıştır. Eser, İslâm dünyası ve komşu memleketlerin coğrafi özelliklerinde bahseder. Horasan şehirleri hakkında verdiği bilgilerinden faydalandığımız eserin farklı neşirleri mevcuttur. Merv’in coğrafyasından bahsederken eserin Farsça çevirisini kullandık.⁷

Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî el-Mervezî (ö. 562/1166); Dönemin ileri gelen tarihçi ve hadisçilerinden bir olan Sem’ânî, 506/1113

⁵ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), İstanbul 1998, s. 53-54; Mustafa Fayda, “Taberî”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)**, c. XXXIX, 314-318

⁶ Mukaddesî, **The Best Division for Knowledge of the Regions, Ahsan al- Taqasim fi Ma’rifat al-Aqalim**, (trc. Anthony Collins- Mohammad Hamid Alta’i), Garnet publishing, London 1994; Şeşen, **Tarih-Coğrafya yazıcılığı**, s. 102-103; Marina A. Tolmacheva, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, c. XXVII, 431-32

⁷ Ebû İshak İbrâhîm İstahrî, **Mesâlik u Memâlik**, (Farsça trc. Karn-i Pencom/Şişom Heceri), Tahran 1990; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 101; Marina A. Tolmacheva, “İstahrî”, **DİA**, c. XXIII, 203-205

tarihinde Merv'de doğdu. Merv'in ileri gelen ailerinden birine mensup olan Sem'ânî'nin en önemli eserlerinden biri olan *el-Ensâb* ilim adamlarının nisbelerine göre alfabetik olarak düzenlenmiş bir biyografi ve coğrafya eseridir. Türk hâkimiyet sahası içerisinde yer alan pek çok âlim hakkında bilgi vermektedir. Sahasının en önemli kaynaklarından birisi olarak kabul edilmektedir. Bizde tezimizde Merv'de yetişmiş olan alimler noktasında bu eserden faydalandık.⁸

Ebü'l-Hasen es-Seyyid Sadruddîn Alî b. el-Îmâm eş-Şehîd Ebi'l-Fevâris Nâsır b. Ali el-Hüseyînî (ö. 590/1194); Hüseyînî hakkındaki bilgiler çok azdır.Müellifin VI. (XII.) yüzyılın yarısında yaşadığı ve dönemin önde gelen alimlerinden biri olduğu bilinmektedir. Hüseyînî'nin *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye* adlı eserinde Selçuklular'ın başlangıcından itibaren Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslanşah'ın ölümüne kadar gelişen olaylar aktarılmıştır.Eser dönemin sosyal, ekonomik, idari ve kültürel tarihi hakkında da yer yer önemli bilgiler içermektedir. Biz tezimizde Necati Lûgal tarafından yapılan tercümesinden faydalandık.⁹

Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el Bağdâdî İbn Havkal (IV./X. Yüzyıl); doğum ve ölüm tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. Aslen Nusaybinli olan müellif gençliğini Nusaybin, Musul ve Bağdad'da geçirmiştir. Okuyup, duyduklarının gerçekliğini öğrenmek için ticaret kervanlarına katılarak islam ülkelerini dolaşmıştır. Pek çok yere seyahatler yaptıktan sonra yazmış olduğu eserinde, İstahrî'nin *Suretü'l-'arz*'ını kendi eserine başlangıç noktası olarak kabul etmiştir. İbn Havkal'ın *Kitâbu Sûreti'l-'arz* adındaki bu eseri klasik İslam coğrafya edebiyatının zirvelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Merv'e bağlı yerleşim yerleri, Murgab Nehri'ne bağlı kanallar vb. pek çok konuda faydalandığımız eserin tezimizde Arapça metnini kullandık.¹⁰

Ebü Abdullah Şihabüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229);

⁸Ebü Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr Sem'ânî, *el-Ensâb*, (ed. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut 1980; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed", *DİA*, c. XXXVI, 464-65

⁹Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseyînî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye (Zübdetü'ttevârih)*, (trc. Necati Lûgal), TTK, Ankara 1999, s. VI-X; Osman Gazi Özgüdenli, "Hüseyînî, Ali b. Nâsır", *DİA*, c. Ek-1, 572-73

¹⁰İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l-'arz*, (J. H. Kramers) Brill, Leiden 1939; Şeşen, *Tarih-Coğrafya yazıcılığı*, s. 101-102; Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, c. XX, 34-35; V. Arendonk, "İbn Havkal", *İA*, c. V/2, 747;

Anadolu coğrafyasında dünyaya gelmiştir. Esir olarak götürüldüğü Bağdat'ta Hamalı bir tüccarın yanında ticaretle meşgul olmaya başlamıştır. Efendisiyle arasının açılması sonrasında bir süre kitap istinsah ederek geçimini sağlamış, daha sonra farklı bölgelere seyahat etmeye başlayarak yazacağı eserler için değişik kütüphanelerde araştırmalar yapmıştır. Hârizm ve Mâverâünnehir bölgesinde bulunduktan sonra Moğol ordularının batıya yönelmesiyle birlikte tüm mal varlığını bırakarak Irak'a geri dönmüştür. Bizim için en önemli eseri *Mu'cemü'l-büldân* olup, 1224 yılında Musul'da tamamlanmıştır. Eser alfabetik olarak düzenlenmiş bir coğrafya lügatıdır. V. cildinden faydalandığımız eserden özellikle Merv'deki mimari eserler ve Merv kütüphaneleri hakkında yararlandık.¹¹

Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233); *el-Kâmil* ve *Üsdü'l-gâbe* adlı eserleriyle tanınan İbnü'l-Esîr, ortaçağ İslam dünyasının en önemli tarihçilerinden biridir. İbnü'l-Esîr aynı zamanda hadiste hafızlık derecesine ulaşmış, usûl-i hadis, siyer, edebiyat, ensâb ve eyyâmü'l-Arab'da da üstat sayılmıştır. 555/1160 tarihinde Cezîret İbn Ömer'de dünyaya gelmiş, daha sonra ailesiyle birlikte Musul'a göç etmiştir. Burada hizmetine girdiği Musul Atabeyliği'nin kendisine verdiği elçilik göreviyle pek çok yere seferler yapmış, Bağdat, Dımaşk ve Kudüs'e gitmiştir. Ünlü eseri *el-Kâmil fi't-Tarih*, yaradılıştan 628/1231 yılına kadar yaşanmış olayları yıl yıl anlatan genel bir tarih kitabıdır. İbnü'l-Esîr rivayetleri değerlendirirken ihtiyatlı davranmasıyla, haberleri tahlil ve tenkit süzgecinden geçirdikten sonra kullanmasıyla ve yalnız güvenilir kaynaklara başvurmasıyla tanınmıştır. Araştırmamız açısından önemli olan *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseri ilk olarak Carolus Johannes Tornberg tarafından yayımlanmış (Leiden 1851-1876), daha sonra çeşitli baskıları yapılmış ve eserin tüm ciltleri Türkçeye çevrilmiştir. Bizim için ana kaynaklardan birini oluşturan eserin tüm ciltleri kullanılmakla birlikte özellikle Selçuklularla ilgili bölümlerin yer aldığı IX, X ve XI. ciltlerinden istifade edilmiştir.¹²

Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî'nin (ö. 748/1348); Zehebî, 673/1273 tarihinde Dımaşk'ta doğmuş olup, ilk eğitimini de burada tamamlamıştır.

¹¹Yakut el-Hamevi, **Kitabu Mucemü'l-büldan**, (thk. Ferid Abdülazîz Cündi), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye; 357-58; Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", **DİA**, XLIII, 288-91

¹² Ramazan Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 137-138; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", **DİA**, c. XXI, 26-27

Daha sonra döneminin önemli şehirlerine seyahatler yaparak pek çok önemli âlimden dersler almış, daha sonraları hatiplik ve müderrislik yapmış, ardından Dimaşk'a gelerek burada vefat etmiştir. Değişik alanlarda eser veren Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ* adlı eseri, geniş bir biyografi kitabıdır. Bu eserde Zehebî başta muhaddisler olmak üzere meşhur şahsiyetleri tabakalar halinde tanıtmaktadır. Eserde verilen bilgiler büyük bir dikkatle kaleme alınmıştır.¹³

Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki (ö. 771/ 1370); 727/1327'de Kahire'de doğan Sübki, Eş'arî kelamcısı ve aynı zamanda tarihçidir. Döneminin önemli alimlerinden ders almıştır. *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, Şâfi'î fakihlerinin hayatlarından bahseden biyografi eseridir. Eserde tarihle ilgili görüşlerine de yer vermiştir. Tezimizde Merv'de yetişen alimlerin biyografilerini yazarken bu eserden faydalandık.¹⁴

Ebû'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373); İbn Kesîr, 700/1300 tarihinde Basra'da dünyaya gelmiştir. Daha sonra Dimaşk'a gelerek devrin önemli âlimlerinden dersler almış, hocası Zehebî'nin ölümü üzerine onun yerine müderris olarak tayin edilmiştir. Araştırmamız açısından değerlendirdiğimiz *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eser başlangıçtan 767 (1365-66) yılına kadar gelen olayları anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir. Kronolojik olarak her yıl meydana gelen olaylar aktarıldıktan sonra o yıl ölen önemli şahsiyetler hakkında da bilgiler verilmektedir. Siyasi tarih bakımından zayıf olan eserde kişiler hakkında verilen bilgiler dönemin sosyolojik yönden değerlendirilmesi açısından önem teşkil etmektedir. Tamamı basılan ve bazı bölümleri çeşitli başlıklar altında ayrıca neşredilen eser Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (I-XIV, İstanbul 1994-1995).¹⁵

¹³Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (ed. Şu'ayb el-Arnâvût-Muhammed Na'îm), Beyrut; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 185-186; Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", *İA*, c. XIII, s. 493-494; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, XLIV, 180-188

¹⁴Tâcüddîn Ebû Nâsr Abdülvehhâb b. Ali Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, (ed. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfeţâh Muhammed el-Hulv), Kahire, 1968; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 195-96; Joseph Schacht, "Sübki", *İA*, c. XI, s. 82; Bilal Aybakan, "Tâceddin Sübki", *DİA*, c. XXXVIII, 11-13

¹⁵Ramazan Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 196-197; Abdülkerim Özeydin, "İbn Kesîr", *DİA*, c. XX, 131-132; Abdülkerim Özeydin, "el-Bidâye ve'n-nihâye", *DİA*, c. VI, 132

Farsça Eserler

Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö 470/1077); 386/996 yılında Horasan'da bugün Sebzevâr denilen Beyhak bölgesinin Harisâbâd köyünde doğdu. İlk öğrenimini doğduğu köyde tamamladıktan sonra Nişâbur' a gitti. Burada çok iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılan Beyhakî daha sonra gittiği Gazne sarayında Divanü'r-resâil'e kâtip olarak alındı. Ebû Nasr Mişkan'ın idaresinde 19 yıl bu görevde kaldı. Sultan Mesud'la birlikte Dandanakan Savaşına (23 Mayıs 1040) katıldı ve Gazneli ordusunun yenilgisi ile biten bu savaşta bir ara Merv civarında esir düşmekten güçlkle kurtulabildi. Bu savaştan sonra Sultan Mesud tarafından müşrifliğe tayin edildi. Bu olaydan kısa bir süre sonra Sultan Mesud öldü. Ondan sonraki sultanlar tarafından itibar görmedi. Sultan Abdürreşid devrinde itibarını yeniden kazandı ve Divânü'r-resâil başkanlığına getirildi. Bir müddet sonra saray entrikalarına adı karıştığı için servetine el konularak tutuklandı. Sonra serbest bırakılıp mesleğine devam etti. Beyhakî'nin en önemli eseri *Târih-i Beyhakî*'dir. 30 cüz olarak kaleme aldığı bu eseri Mahmud el-Verrâk'ın tarihine zeyl olarak yazmıştır. Daha çok Gazne sultanlarının tarihi olan bu büyük eserden günümüze sadece 421-432 (1030-1041) yılları arasındaki olayları anlatan bölüm kalmıştır. Sultan Mahmud'un ölümünden başlayıp Sultan Mesud 'un Dandanakan yenilgisinden sonra Hindistan'a iltica ettiği yıla kadar gelen bu bölüm birkaç defa basılmıştır. Biz tezimizde özellikle Dandanakan savaşı öncesi ve sonrasında Selçuklular ile Gazneliler arasında gerçekleşen olayları anlatırken bu eserden faydalandık. Tezimizde Ali Ekber Feyyaz tarafından neşredilen farsça metni kullandık.¹⁶

Tam adı *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib* olan eser X. yüzyılın ortalarında yazılmıştır. Müellifi belli olmayan bu eser Afganistan'ın kuzeyinde Cûzcân bölgesinde hüküm süren Ferîgünîler hanedanından Emir Ebü'l-Haris Muhammed b. Ahmed'e sunulmuştur. Türkçe'ye Murat Ağarı ve Abdullah Duman tarafından tercüme edilen bu eserden tezimizde Merv'in coğrafyası noktasında faydalandık.¹⁷

¹⁶ W. Barthold, "Beyhakî", *İA*, c. II, 582-84; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 80-81; Tahsin Yazıcı, "Muhammed b. Hüseyin Beyhakî", *DİA*, c. VI, 63-64

¹⁷ Anonim, **Hûdûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib**, (trc. Abdullah Duman- Murat Ağarı) Kitabevi Yay., İstanbul 2008; Şeşen, **Tarih-Coğrafya yazıcılığı**, s. 105; Rıza Kurtuluş, "Hûdûdü'l-Âlem", *DİA*, c. XVIII, 304

Reşîdüddîn Fazlullâh b. Ebû'l-Hayr İmâdüddîn el-Hemedânî (ö.718/1318); 646/1248 tarihinde Hemedan'da doğan Reşîdüddîn Fazlullah, İlhanlılar döneminde yaşamış tabip ve devlet adamıdır. 718/1318 tarihinde Olcaytu Han'ı zehirleyerek öldürdüğü suçlamasıyla oğluyla birlikte idam edilmiştir. Babasının Yahudi, kendisinin de 30 yaşında Müslüman olduğu bilinmektedir. İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın dikkatini çekerek saray tabipleri arasında yer alan Reşîdüddîn, daha sonra da İlhanlı vezirliğine atanmıştır. *Camiu't-tevârih* en önemli eseri olup, dünya tarihi niteliğindedir. Başlıca dört kısımdan oluşan eser, özellikle Türk Moğol tarihiyle ilgili olarak diğer müelliflerin göz ardı ettiği konularda vermiş olduğu bilgiler açısından büyük önem taşımaktadır. Farsça, Arapça ve Moğolca olarak yazılan eserin Selçuklular ile ilgili kısmı adeta özel bir tarih gibi kaleme alınmıştır. Selçuklular ile ilgili bilgiler, devletin kurulması süreciyle başlar ve son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a kadar devam eder. Selçuklu siyasi tarihi bakımından vermiş olduğu bilgiler dolayısıyla tezimizde kullandık. Eserin Selçuklular ile ilgili kısmı Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁸

Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleymân er-Râvendî (ö. 603/1207'den sonra); Kâşân civarında bulunan Râvend'de dünyaya gelen Râvendî'nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte 577/1181 tarihinde Irak Selçuklu sarayında görev almıştır. Daha sonra Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddîn Keyhusrev'in hizmetine girmiş ve bu dönemde *Rahatü's-sudûr* ve *Âyetü's-sürûr* adlı eserini kaleme alarak sultana sunmuştur. Farsça kaleme alınan eser, başlangıcından 590/1194 yılına kadar geçen olayların nakledildiği Selçuklu Tarihi biçimindedir. Diğer kaynaklardan farklı olarak Oğuz istilas sırasında yaşanan olaylardan oldukça ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir. Selçuklu siyasi tarihi bakımından çok önemli olan bu eserin Ahmed Ateş tarafından yapılan tercümesinden faydalandık.¹⁹

Nüreddîn Abdullah b. Lütfullah Hâfız Ebrû (ö. 833/1430), XIV. yüzyılın ikinci yarısında Herat'ta doğmuştur. Hâfız Ebrû, Timur'un önemli âlimleri arasında

¹⁸Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014

¹⁹Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, (trc. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1999, c. I-II; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 126-127; P. Kraus, "Râvendî", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. IX,639, Abdülkerim Özaydın, "Muhammed b. Ali Râvendî", *DİA*, c. XXXIV, 471-472

yer almayı başarmıştır. Şahrüh tarafından 817/1414 tarihinde kendisine Ebû Zeyd el-Belhi'nin eserini esas alarak Farsça yeni bir coğrafya kitabı yazma görevi verilince *Coğrafyâ-yı Hâfîz-ı Ebrû* adlı eseri kaleme almıştır. İki cilt halinde kaleme alınan eserin birinci cildi coğrafya ilmine dairdir. Ülkelerin siyasî tarihinden kısa da olsa bahseder. İkinci ciltte ise Horasan ve Mâverâünnehir'in tarihi coğrafyasından bahseder. Eserde Merv'in en önemli nehri olan Murgab Nehri'ne detaylı olarak yer verilmiştir.²⁰

Türkçe Eserler

Ahmed b. Mahmud (ö. 977/1569-70); Aslen Bursalı olan Ahmed b. Mahmûd, ilkeğitimini Bursa'daki müderrislerden almıştır. İstanbul'a geldikten sonra değişik medreselerde eğitime devam etmiş, kendisi de dersler vermiştir. 977/1569-1570 tarihinde öldüğü kaydedilmektedir. Bizim için önemli olan eseri *Selçuk-nâme*'dir. *Selçuk-nâme*'nin kaynağı *Ahbârü'dDevleti's-Selcukiyye*'dir. Bununla birlikte müellif daha bir çok eserden de faydalanmıştır. Selçuklular'ın başlangıcından itibaren gelişen olaylar 664/1242-1243 tarihine kadar nakledilmektedir. Siyasî tarih alanında vermiş olduğu bilgiler kendisinden önceki kaynakları destekler mahiyettedir. Bazen de konumuzla ilgili olarak kendinden önceki kaynaklardan daha ayrıntılı bilgiler nakleder. Tezimizde Erdoğan Merçil tarafından yapılan neşrini kullandık.²¹

Araştırma Eserleri

Tezimizde kullandığımız bir kısım araştırma eserleri ve bazı makaleler ya Merv ile doğrudan ilgili yada dolaylı olarak Merv'in bir özelliğini gözler önüne serecek bilgiler vermektedir. Kuruluşundan itibaren başta Selçuklular olmak üzere büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in ölümüne kadar getirdiğimiz tezimizde kullandığımız araştırma eserlerinin ve makalelerin ne suretle kullanıldığına değineceğiz.

Tezimizde kullandığımız eserlerin başında Merv'li olan Selçuklu tarihçisi Sergey Grigoreviç Agacanov'un eseri gelmektedir. Tezimizde Agacanov'un *Oğuzlar* ve *Selçuklular* adlı eserlerinden faydalandık. Özellikle *Selçuklular*, Merv'de

²⁰Hâfîz Ebrû, *Coğrafya-yı Hafız-ı Ebru*, (edt. Sadık Seccadi), İran 1997; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 242; W. Barthold, "Hâfîz Ebrû", *İA*, c. V/1, s. 77; "Hâfîz Ebrû", *DİA*, c. XV, 89-90

²¹Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (trc. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011;

Selçuklular devrinde gerçekleşen siyasi olaylar hakkında geniş bilgi vermektedir. Eser ayrıca Merv'in sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı hakkında da ayrıntılı bilgiler içermektedir.²²

Tezimizde kullandığımız başlıca çalışmalardan biri de Selçuklu tarihi üzerine önemli çalışmalar yapmış olan Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* adlı eseridir. Zikretmiş olduğumuz eserden Selçuklu siyasi tarihi ve Merv'in sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı hakkında önemli ölçüde faydalandık.²³ Eserlerinden faydalandığımız bir diğer Türk Tarihçisi Mehmet Altay Köymen'dir. Onun üç cilt halinde yayınlanmış olan *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı* eserleri ve çeşitli makalelerinden faydalandık. Selçuklu siyasi tarihinin yanı sıra Merv'in Oğuzlar tarafından işgaline dair verdiği ayrıntılı bilgilerden yararlandık.²⁴

Yine önemli Selçuklu tarihçilerinden biri olan Erdoğan Merçil'in bir çok makalesinden ve eserlerinden tezimizde faydalandık. Gazneliler ve Selçuklu siyasi tarihi noktasında faydalandığımız Ali Sevim ile birlikte kaleme almış olduğu *Selçuklu Devletleri Tarihi* ile *Gazneliler Devleti Tarihi* kültürel hayat konusunda faydalandığımız *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri* ile *Selçuklularda Saray ve Saray Teşkilatı* bunlardan bazılarıdır.²⁵ Çalışmamızda faydalandığımız bir diğer müellif Abdülkerim Özaydın'dır. Özaydın'ın özellikle Sultan Berkyaruk dönemi Selçuklu tarihini yazarken *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi* adlı eserinin yanı sıra *DİA*'da kaleme almış olduğu bir çok maddesinden de faydalandık.²⁶

Cihan Piyadeoğlu'nun *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi* adlı eseri genel bir Horasan bölgesi tarihi olmasına rağmen çalışmamızda özellikle Merv'in

²²S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, (trc. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), s. 308, Selenge yay., İstanbul 2002; Agacanov, *Selçuklular*, (trc. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Ötüken Yay., İstanbul 2006

²³Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2008

²⁴Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı* 5. Bsk (Tıpkı Basım), TTK, Ankara 2011

²⁵Erdoğan Merçil-Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 23, TTK, Ankara 1995; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2007; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saray ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007

²⁶Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 2001

sosyo-ekonomik ve kültürel hayatında bize büyük ölçüde yol göstermiştir.²⁷

Osman Gazi Özgüdenli'nin *Selçuklular: Cilt I Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)* Selçuklu siyasi tarihi, *Turco-İranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları* eseri ile *DİA*'ya yazmış olduğu “Merv” maddesi Merv'in sosyo kültürel hayatı konusunda bize yol gösterici olmuştur.²⁸

Merv'de bulunan mimari eserler konusunda faydalandığımız önemli bir eser de Yüksel Sayan'ın *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI yy.)* isimli eseridir. Merv'de bulunan kervansaraylar, türbeler ve saraylar noktasında bu eserden faydalandık.²⁹

Tezimizde faydalandığımız bir diğer eser Seyyid Mansûr Seyyid Seccâdî'nin *Merv, Bazsâzayi Coğrafya-yı Târihi Yek Şehr Ber Pâye Nüviştehâye-i Târihi ve Şevâhid-i Bastân Şinâs* adlı eseridir. Merv üzerine yazılmış olan eser yedi bölümden oluşmuştur. Eserde Merv'in kısa tarihinden bahsedildikten sonra Merv'e bağlı yerleşim yerleri hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Biz tezimizde özellikle Merv'e bağlı yerleşim yerleri, Merv'in mahalleleri noktasında bu eserden faydalandık.³⁰

Araştırmamızda faydalandığımız bir diğer Farsça eser Seyyid Hasan Ahmed-i Nejad'ın *Simay-i Merv (Mizban Horşid)* adlı eseridir. Merv üzerine yazılmış olan eser on iki bölümden oluşmaktadır. Eserde Merv'in siyasi tarihinin yanı sıra, coğrafyası, iklimi, sosyo-kültürel hayatı, mimarî ve iktisadî hayatı gibi konulara değinilmiştir. Biz çalışmamızda daha çok Merv'in kültürel hayatı noktasında faydalandık.³¹

Araştırmamızda kullandığımız bir diğer araştırma eser Georgina Herrmann ve Andrew Petersen tarafından kaleme alınmış olan *The Ancient Cities of Merv Türkmenistan*'dır. Merv kalıntıları üzerine yazılmış olan eserden Merv'de bulunan mimari eserler noktasında faydalandık. Biz çalışmamızda bu eserin Farsça

²⁷Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012

²⁸Özgüdenli, *Selçuklular: Cilt I Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013; Osman Gazi Özgüdenli, *Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv, TURCO-İRANİCA: Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006; Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, c. XXIX

²⁹Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)* Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999

³⁰Seyyid Mansûr Seyyid Seccâdî, *Merv, Bazsâzayi Coğrafyayı Tarihi Yek Şehr Ber Pâye Neviştehaye Tarihi ve Şevahid-i Bastân Şinâs*, Tahran 1383

³¹Seyyid Hasan Ahmed-i Nejad, *Simay-i Merv (Mizban Horşid)*, İran

tercümesinden faydalandık.³²

Araştırmamızda kullandığımız önemli araştıma eserlerden birisi Guy Le Strange tarafından kaleme alınmış olan *The Lands of The Eastern Caliphate*'dir.³³

Merv'in İslam orduları tarafından fethedilmesi ve daha sonraki dönemler hakkında H.A.R. Gibb tarafından kaleme alınan *Orta Asya'da Arap Fetihleri*³⁴, J. Wellhausen'in *Arap Devleti ve Sukutu*³⁵, Recep Uslu'nun doktora tezi *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*³⁶, Yahya b. Hamza el-Vezne'nin *Medinetü Merv ve's Selâcika Hatta Asrı Sencer* adlı kitabı³⁷, Mehmet Mahfuz Söylemez'in *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*³⁸ ve çeşitli makaleleri başvurduğumuz araştırma eserlerden bazılarıdır.

³²Georgina Herrmann-Andrew Petersen, **The Ancient Cities of Merv(Türkmenistan)**, (trc. Dr. Seyyid Mahmud Mir İskenderi, **Merv Bâstân (Türkmenistan)**), Tahran

³³Guy Le Strange, **The Lands of The Eastern Caliphate**, London 1966

³⁴Hamilton Alexander Roskeen Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, (trc. Hasan Kurt), Çağlar Yayınları, Ankara 2005

³⁵Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, (trc. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1963

³⁶Recep Uslu, **Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997

³⁷Yahya b. Hamza el-Vezne, **Medinetü Merv ve's Selâcika Hatta Asrı Sencer**, Kahire 1428/2007

³⁸Mehmet Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, Ankara 2016

BİRİNCİ BÖLÜM

MERV'İN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

1.1 Merv'in Coğrafi Konumu

Bugün Türkmenistan'ın Bayramali şehri sınırları içerisinde yer alan Merv Ortaçağ boyunca Horasan bölgesinin dört önemli idari, siyasi, ticari ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Merv'e bağlı daha küçük bir yerleşim yeri olan Merverrûz'dan (Mervürrûz) ayırt edebilmek için “Mervü’ş-âhcân” adıyla anılmıştır.³⁹

Murgab Nehri'nin oluşturduğu verimli delta üzerinde kurulan Merv, 37° 30' kuzey enlem ve 62° 10' doğu boylamlarında yer almaktadır.⁴⁰ Merv'in kuzeyinde Karakum çölü, kuzey doğusunda Serahs, doğusunda Belh ve batısında ise Herat yer almaktadır.⁴¹

Merv'in bazı yerleşim yerlerine olan uzaklığı ise şöyledir. Merv'den Amul'a otuz altı fersah (1 fersah yol 6 km), Merv'den Kuşmâhan'a beş fersah, Merv'den Belh'e yüzyirmi altı fersah⁴², Nişâbur'dan Merv'e altı merhaledir.⁴³

Ayrıca Merv çok önemli bir ticaret yolu olan İpek yolu üzerinde bulunmaktaydı. Bağdad-Hamedân-Rey-Nişâbur-Serahs üzerinden Merv'e ulaşan ticaret yolu burada ikiye ayrılarak birisi kuzey doğudan Buhârâ ve Semerkand'a, diğeri ise güney doğu istikametinden Merverrûz ve Belh'e gitmekteydi.⁴⁴

1.2 Merv'e Verilen İsimler

Verimli bir deltada kurulmuş olmasının yanı sıra tarihi ipek yolu üzerinde

³⁹A. Yakubovskiy, “Merv”, *İA*, c. VII, 773; Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, c. XXIX, 221,

⁴⁰ Osman Gazi Özgüdenli, “Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv”, *Ortaçağ Tür-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 491

⁴¹Seyyid Hasan Ahmedi Nejad, *Simayı Merv*, s. 34-35

⁴²Ibn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 40

⁴³İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişâbur*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 99

⁴⁴Osman Gazi Özgüdenli, “Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv”, s. 492

bulunması Merv şehrinin tarih boyunca gözde bir şehir olmasını sağlamıştır. Merv Şehri tarih boyunca çeşitli adlar almıştır. Merv'in yazılı tarihine de ışık tutan "Avesta ve Ahemenilere ait taş yazıtlarda "Mauru" diye anılmaktadır. Dünyanın en zengin ülkelerinden sayılan Mauru; kuvvetli, kutsal anlamına gelmektedir.⁴⁵ Merv, Behistun yazıtlarında "Marguş" adıyla adlandırılmaktadır.⁴⁶ Şehrin İskender'in burayı fethetmesinden sonra Yunanlılar zamanındaki ismi "Margiana" veya "Margiana Aleksandriyası"dır.⁴⁷ Margiana ismi de Parfiya devleti zamanında "Margaba" ismine dönüşür. Ortaçağ coğrafyacıları ise bu terimi "Maru"⁴⁸ olarak zikrederler. İslami dönemde ise "Merv" olarak adlandırılır.⁴⁹

Merv sözcüğünün anlamı çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Yakut el-Hamevî, Merv'in Arapça'da beyaz taş (çakmak taşlarının bir birine sürtünmesi sonucunda ortaya çıkan kıvılcım ya da çakmak taşı) anlamına geldiğini söylemekte fakat kendisinin bu taşlardan burada hiç görmediğini de vurgulamaktadır. Şahcan kelimesini açıklarken de bu kelimenin Farsça bir kelime olduğunu ve sultanın ruhu (Şah=Sultan, Can=Ruh) anlamına geldiğini kaydetmekte ve bu ismin buraya öneminden dolayı verildiğini eklemektedir.⁵⁰ Mukaddesî'de ise Hicaz ve Mekke nasıl bütün şehirlerin anası ise Merv'de Horasan şehirlerinin anasıdır (Horasan'ın Ümmü'l-Kurâsı) demekte ve Şahican kelimesini Yakut gibi Sultanın ruhu manasına geldiğini söylemektedir.⁵¹ Tarihsel sürece ve kurulduğu coğrafyaya baktığımızda Merv kelimesi aldığı anlamların hepsini karşılamaktadır.

1.3. Merv'in Dağları, Nehirleri ve Sulama Kanalları

Merv dağlardan uzak düz bir yerde kurulmuştur. İbn Havkal, Merv'den bahsederken yakınında hiçbir dağ gözükmeyeceği gibi hiçbir sınırında da dağ bulunmadığını söyler.⁵² Yine İstahri'de de Merv'de hiçbir dağ bulunmadığı bilgisi

⁴⁵ Güçmurat Sultanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", **Türkler**, c. VIII, 862; Güçmurat Sultanmuradov, "Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış", **Bilig**, Güz 2003, sy. 27, 3

⁴⁶ Cristoph Baumer, **The History of Central Asia: The Age of The Stepe Warriors**, I.B. Touris London- Newyork, 2012, s. 104

⁴⁷ Cristoph Baumer, aynı yer

⁴⁸ Abû'l Farac, **Abû'l Farac Tarihi**, (trc. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1990, c. II, 475

⁴⁹ Güçmurat Sultanmuradov, a.g.m., 3

⁵⁰ **Kitabu Mucemü'l-büldan**, c. V, 113

⁵¹ **Ahsenü't Tekasim**, s. 263

⁵² **Kitab-ı Suretü'l-Arz**, (ed.J. H. Kramers), Leiden 1967, s. 434

vardır.⁵³

Merv şehri, Herat'ın kuzey doğusunda yer alan Gur Dağlarından doğan Murgap nehri boyunca uzanır. Murgap Nehri Gur Dağlar'ından çıkarak Herat'ın Kuzey doğusundan Merv'e ulaşır. Nehir Merv içerisinde birçok kola ayrılır. Bu kanallardan bir kısmı daha sonra Guz Çölü'nün kumları arasında, bazıları ise şehrin yetmiş mil daha doğusunda kaybolur.⁵⁴ İbn Havkal'a göre Murğab'ın orijinali "Merv-âb'dır" yani Merv Suyu demektir.⁵⁵ İstahri'ye göre ise Murğab ismini suyun çıkış yerinden alır.⁵⁶

Nehrin yatağı bir sonraki şehrin bir yürüyüş güneyinde yer alan ağaç parçaları ve topraktan inşa edilmiş bir bent sayesinde değiştiriliyordu. Bu bent için 4. yüzyılda bir özel bir memur atanmıştı. Bu memurun altında yaklaşık olarak 10.000 kadar görevli bulunmaktaydı. Bu memurların görevi su kaynağının düzenini korumak ve bendin seviyesini gözlemektir. Nehrin sularının o yıl verimli olup olmadığını belirlemek için de bir yöntem kullanıyorlardı. Bu yöntemle göre alınan mahsul 60 arpa tanesi ise⁵⁷ verim yüksek ve halk memnun, eğer 6 arpa tanesi ise verim düşük demektir.⁵⁸ Diğer taraftan suyun seviyesini ölçmek için üçer santim aralıklarla çizilmiş olan tahta bir levha bulunmaktaydı.⁵⁹

Murğab Nehri'nin suları Merv'in güneyinden bir fersah uzaklıktaki bir havuzda toplanıyordu. Yarım daire şeklinde tasarlanan ve bir barajı andıran bu havuzun daire kısmına dört kanal inşa edilmişti. Bu kanalların üzeri tahtalarla kapatılmıştı ve şehrin içlerine ulaşıyordu. Birbirine oluklar aracılığıyla bağlı olan kanallar, gerektiğinde birbirini besleyecek şekilde tasarlanmıştı. Görevliler dışında kimsenin müdahale etmediği su sistemi düzenli bir şekilde işlemekteydi. Kanallardaki suyun ayarlanması veya hangi mahalleye ne kadar su verileceğine

⁵³Ebû İshak İbrâhim İstahri, *Mesâlik u Memâlik*, (Farsça trc. Karn-i Pencom/Şişom Hicri), Tahran 1990, s

⁵⁴Guy Le Strange, Murgab'ın kaynak yerini bu şekilde verirken, Hafız-ı Ebru Murgab'ın kaynağının Kuhistan bölgesi olduğunu bildirmektedir. *Coğrafya-yı Hafız-ı Ebru*, (edt. Sadık Seccadi), İran 1997, s. 127; Guy Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Cambridge at The University Pres, London 1905, s. 306;

⁵⁵İbn Havkal, *Kitab-ı Suretü'l-Arz*, s. 435

⁵⁶İstahrî, s. 207

⁵⁷Burada buğdayı tane olarak vermiş Le Strange, bu bir ölçü birimi olmadığına göre bir arpa başağı üzerindeki buğday tanesi olmalıdır.

⁵⁸*Ahsenu't-Tekâsim*, s. 292; Guy Le Strange, *The Eastern Caliphate*, s. 398

⁵⁹Yakubovskiy, *Merv*, 774

“Divan-ı Nehr” adındaki kurul karar verirdi. Her bir kanalın “Mütevelli” denilen bir sorumlusu vardı. Bu havuzun bakımını ve onarımını yapmakla görevli yaklaşık dört yüz dalgıç bulunmaktaydı. Bu kanallar sayesinde şehirdeki tüm meskenlere ulaşan bir su şebekesi oluşturulmuştu.⁶⁰

Bu su şebekesi dışında Murğab Nehri’nin dört ana kolu da şehrin içinden geçmekteydi. Bunlar;

1. Razik (Rezik, Zark, Zerik) Kolu: Bu kol Rabaz (şehrin kenar mahalleleri) tarafından şehrin içine doğru akıyordu. Medine Kapısı ve Eski Cami’ye ulaştıktan sonra tanklarda depolanan su, bölgede oturanların kullanımına sunulurdu. Razik kolu, Gavur kale ve Sultan Kale arasından geçmekte ve şehri adeta ikiye bölmekteydi. Şehrin bu iki kısmı arasındaki bağlantı sandallardan yapılmış köprüler aracılığı ile sağlanmaktaydı.⁶¹
2. Mecân Kolu: Bu kol şehrin batı tarafından geçmekteydi ve Murgab Nehri’nin en büyük kolu durumundaydı. Merv’in dış mahallelerinden biri olan ve kanalla aynı adı taşıyan Mâcan mahallesinin su ihtiyacı bu kanal tarafından karşılanırdı. Bu kanal çarşıya ulaştıktan sonra değişik kollara bölünerek şehrin başına kadar gitmekteydi.⁶²
3. Hürmüzferre Kolu: Mecân Kanalı’nın batısından akan bu kol Merv’in dış mahallelerinin sınırında yer almaktaydı. Hürmüzferre’nin suları küçük kasaba ve köyleri de sulamaktaydı.⁶³
4. Es’adi Kolu: Şehrin doğusundan geçmektedir. Sencân ve Beni Mahan Mahalleleri bu kol üzerinde yer almaktadır.⁶⁴

Ayrıca su potansiyeli yüksek olan yerlerden düşük olan yerlere Rudbar adı verilen dolaplar sayesinde su taşınmaktaydı.⁶⁵

Murğab Nehri’ne yapılan bu bent güçlü su baskınları sonucunda yıkıldı ve uzun bir dönem tamir edilemedi. Sultan Melikşah döneminde altı ay gibi kısa bir sürede

⁶⁰ Guy Le Strange, a.g.e, s. 398; **Historic Cities of The Islamic World**, (ed. C. E. Bosworth), Brill/Leiden, Boston 2007, 402; Mehmet Mahfuz Söylemez, **Yazılı Kaynaklar Işığında Merv’in Şehir Dokusu Üzerine Notlar**, s. 80

⁶¹ Guy Le Strange, **The Eastern Caliphate**, s. 398-399; Söylemez, s.81

⁶² **Ahsenu’t-Tekâsim**, s. 292; Guy Le Strange, **The Eastern Caliphate**, s. 398-399; Söylemez, “Merv’in Şehir Dokusu Üzerine”, s.81

⁶³ Guy Le Strange, **The Eastern Caliphate**, s. 399

⁶⁴ Guy Le Strange, **The Eastern Caliphate**, s. 400

⁶⁵ Söylemez, a.g.m., s. 80

İran ve Horasan'dan yüz binden fazla işçi toplanarak bent yeniden inşa edildi. Bentin inşasında, Meşhed yakınlarında sönmüş kireç hazırlandı ve buradan develerle inşaat alanına taşındı. Birkaç bin insan ana kanalları kazmakta, sulama sisteminin loca ve kenarlıklarının dayanıklılığı için inek sütü, özel yapılmış kireç, pişmiş kerpiç, dal budak ve ağaç malzemesi hazırlandı. Sütün nakli bent inşaatına katılan göçebe Selçuklu boylarının yardımıyla gerçekleştiriliyordu. Bu iş yaklaşık 80 bin baş at ve 6 bin katır aracılığı ile gerçekleştirilmekte idi. Azimli çalışmalar sonucunda kerpiç, dallardan yapılmış sütunlar ve nehrin dibine çakılmış kütüklerden bent inşa edildi. Murgab'ın suyu yeniden Merv bölgesini sulamaya başladı.⁶⁶

Murgab Nehri üzerindeki bentlere Selçuklular döneminde muhakkak yenileri eklenmiştir. Bunlardan birisi de “Sultan Bendi”dir. Bu bent Sultan Sencer tarafından sulama amaçlı yaptırılmıştır. Bu bent XIV. yüzyılda Timur tarafından tahrip edilmiştir.⁶⁷

Selçuklular döneminde suyun adil dağıtılmasına çok önem verilmiştir. Bu yüzden vezir Nizamülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'e gönderdiği mektup dikkate değerdir. Mektup şu şekildedir.

*Nehrin suyunun dağıtımında tam adaletin sağlanması için denetlenmesi gerek ve herkese âdete uygun olarak eşit şekilde dağıtılmalıdır. Su dağıtımının azaltılması veya çoğaltılmasında ortaklara karşı dikkatli olunmalıdır. Şayet su paylaşımında zulüm tespit edilirse, o zaman hainler ortadan kaldırılmalı ve böylece dünyada bereket artmalıdır. Ziraat, çiftçilik ve ekinin, hayırlı ve dini işlerin yanı sıra büyük yararı vardır.*⁶⁸

Nehrin yakınlarındaki toprakları kullanmak isteyen insanların buralara su götürebilmek için nehir ve kanallarının tahrip edilmemesi şarttı. Bu konunun İmam Ebû Yusuf'a danışıldığı bilinmektedir. İmam Ebû Yusuf'a: “bir adam ölü bir arazi edinir ve bu araziyi ihya etmek amacıyla Merv suyundan kendi arazisine kanal kazarsa caiz midir?” diye sorulduğunda şu cevabı vermiştir. “Şayet kazdığı bu yeni kanal kimseye zarar vermezse caiz olur, ancak suyun azalmasına veya Merv halkına

⁶⁶ Agacanov, **Selçuklular**, s. 166

⁶⁷ Kazım Çeçen, “Bent”, **DİA**, c. V, 463

⁶⁸ Agacanov, **Selçuklular**, s. 167

zararı dokunursa yöneticinin bunu engelleme hakkı bulunur.”⁶⁹ Murgab suyunun adil dağıtılması ve korunması bölge insanı için büyük önem taşımaktaydı.

1.4. Merv’e Bağlı Şehirler

Merverrûz⁷⁰: Merv’e bağlı önemli şehirlerden biridir. Asıl Merv’den ayırmak için Küçük Merv ya da Merverrûz denilmektedir. Merverrûz’un anlamı “nehrin üzerindeki Merv”dir. Merv ile Belh arasında yer almaktadır. Merv’e uzaklığı beş merhale mesafededir. Murgab kenarında yer aldığından dolayı bağ ve bahçeleri boldur. Şehrin haracı 420.000 dinar civarındadır. Şehre mensup alimler “Merverrûzi” nisbesiyle anılır. Şehrin nüfusunun oldukça kalabalık olduğu anlaşılmaktadır. Geniş pazarlara sahip olması ticari bakımdan önemli bir kent olduğunu göstermektedir. Merverrûz’a bağlı pek çok kasaba bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır. Dîz’i Ahnef veya Kasr-ı Ahnef’tir. Çölde bulunan ve akarsuyu olan, tarla ziraati yapılan bir kasabaydı. Diğer bir kasaba Dize’dir. Dağların eteğinde, Merv’e doğru giden şehir kıyısında yer almakta ve burada çeşitli meyveler yetiştirilmekteydi. Bir diğer kasaba ise Tâlekân’dır. Tâlekân iki büyük dağın arasında, Cuma günleri toplanılan enine geniş bir camisi bulunan ve “Tâlekâniye” kumaşının dokunduğu yerdir.⁷¹

Nesâ: Büyük bir şehirdir. Türkistan bozkırlarından ayıran bir dağ sırasının kuzeyinde yer alır. Mukaddesi Nesa’yı suyu bol, ağaçlıklı, bereketli, meyveleri güzel, ekmeği lezzetli bir şehir olarak bildirilmektedir. *Hudûdü’l-Âlem’de* ise şehir dağ ve çölün arasında hoş bir şehir olarak belirtilmiş ve yine suyunun bol fakat ikliminin kötü olduğu bildirilmiştir. Şehir zarif bir cami, büyük ve mükemmel pazarlara sahipti. Şehirde ayrıca belli bir görüşün okulu vardı. Şehirde ücretler her zaman düşüktür. Burada fıkıhçılar, politikacılar, âlimler ve soylu kimseler vardı. Şehirde bahçesiz ev nadir bulunurdu. Ağaçların arasında kaybolan on yolu vardı. Şehir gayet muhkem bir iç kaleye sahipti. Şehrin İsfınagan ve Jarmagan adlı iki mahallesi vardı.

⁶⁹ Söylemez, “Merv’in Şehir Dokusu Üzerine”, s. 82

⁷⁰ Hudûdü’l-Âlem’de “Mârud” diye geçmektedir. V. Minorsky, **Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib**, (trc. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 60

⁷¹ İstahri, **Mesâlik u Memâlik**, s. 276; Ya’kubî, **Kitâbu’l-Büldân (Ülkeler Kitabı)**, (trc. Murat Ağarı), s. 68-71; İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve’l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)**, (trc. Murat Ağarı) Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 42; İbn Havkal, **Kitâbu Sûreti’l-‘arz**, E. J. Brill, Leiden 1939, s. 441-442; **Hudûdü’l-Âlem**, aynı yer; C. E. Bosworth, “Marw al-Rûdh” **Encyclopedia of İslam** (ing.) (EI³), c. VI, 617-618; Recep Uslu, **Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 42-43; Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012, s. 19

Şehirde ayrıca iki karakol bulunmaktaydı. Bunlar Afrâwe ve Şehristâne diye isimlendirilmişlerdi. Nesa'nın haracı yaklaşık olarak 890.000 dirhemdi.⁷²

Serahs: Merv'e altı merhalelik bir mesafedir. Merv ile Nişabur arasında yer aldığı için bazıları onu Nişabur'un şehirleri arasında göstermektedir. Şehrin kuruluşu Afrasyab veya Zülkarneyn'e dayandırılır. Büyük ve bayındır bir şehir olarak kaydedilmektedir. Şehrin toprakları iyi olmasına rağmen suyu bulunmadığından yeteri kadar değerlendirilemez. Serahs bozkırın ortasında düzlük bir yerdir. Bu yüzden otlağı boldur, deve ve koyun yetiştirilir. Şehir içindeki Pazar yeri boyunca kuru bir nehir yatağı geçer ve ancak senenin belli zamanlarında meydana gelen taşkınlar sonunda suyu akar. Horasan'nın hemen hemen bütün şehirleriyle bağlantısı olduğu için ticari anlamda da oldukça önem taşıyan bir şehirdir. Pamuk ve ipek dokumacılığında ilerde bir şehirdi. Kaynaklar buranın halkını güçlü ve cengâver diye tanımlarlar. Serahs'ın haracı yaklaşık 300.000 dirhemdir.⁷³

Dandanakan: Serahs ve Merv arasında yer alan yakalaşık beş yüz adımlık surla çevrili küçük bir bozkır şehridir. Surların dışında bir garnizon ve hamamlar bulunmaktaydı. Kervanların konakladıkları bir yerde olduğu için ticari bir öneme sahipti. Güzel bir camii bulunmaktaydı. Gelişmiş bir su ve kanalizasyon şebekesine sahip olan şehirde, pişmiş tuğla ve toprak kaplar imal edilirdi.⁷⁴

Ebîverd (Bâverd): Merv'in kuzey batısında Nesa'ya yakın bir şehirdir. Çöl ve dağların arasında yer almaktadır. Şehrin güzel bir iklimi vardır, bol miktarda tarım yapılır ve işlek pazarlara sahiptir. Halkının refah seviyesi yüksektir. İçme suyu bir kaynaktan karşılanmaktadır. Çarşı içerisinde bir cami mevcuttur. Buraya bağlı iki önemli kasaba vardır. Bu kasabalardan biri Meyhene diğeri ise Kûfan'dır.⁷⁵

Kuşmeyhen (Küşmîhan, Kuşmehân): Merv'e bir konak mesafede ve Merv'in kuzey doğusunda bulunan bu şehir kumluğun içindedir. Bu şehirde mimber, büyük bir nehir, ağaçlar, iyi bir pazarı, ribat ve hamamı vardı. Kuşmehâni denilen

⁷² **Ahsenu't-Tekâsim**, s. 282; İstahri, 215; İbn Havkal, **Kitâbu Sûreti'l-'arz**, s. 445; **Hudûdü'l-Âlem**, s. 57; İbn Hurdazbih, s. 42; V. Minorsky, "Nesa", **İA**, c. IX, 198

⁷³ İbn Hurdazbih, s. 42; İstahri, s. 215; İbn Havkal, **Kitâbu Sûreti'l-'arz**, s. 445; Mukaddesi, s. 275; **Hudûdü'l-Âlem**, s. 59; J. Ruska, "Serahs", **İA**, c. X, 502; Piyadeoğlu, s. 19

⁷⁴ İstahri, s. 219; İbn Havkal, s. 456; Mukaddesi, s. 275; **Hudûdü'l-Âlem**, s. 60; B. Zahoder, "Dandanekan", (trc. İsmail Kaynak), **Belleten**, sy. 72, Ankara 1954, 584-85; C.E. Bosworth, "Dandanakan", **EP**, c. XII, 195

⁷⁵ Mukaddesi, s. 282; **Hudûdü'l-Âlem**, s. 57-58; Guy Le Strange, s. 394; V. Minorsky, "Ebîverd", **İA**, c. IV, 5-6

üzüm burada yetiştirilirdi.⁷⁶

Zerk (Rezak, Rezik): Murgab Nehri'nin taksim edilmesi buradan başlardı. Sâsânîler'in son hükümdarı III. Yazdicerd'in öldürüldüğü değirmenin burada bulunduğu söylenmektedir.⁷⁷

Gireng (Kireng, Cîrenc): Merv'e altı fersahlık bir mesafede bulunan büyük bir kasabadır.⁷⁸ Bu şehrin ortasından şehri iki kısma ayıran bir nehir geçer ve bu iki kısmı birleştiren bir köprüsü bulunmaktaydı. Şehirde bir Cuma cami ve yanında da bir öğrenci yurdu bulunmaktaydı.⁷⁹

Harak (Hark): Serahs ve Ebiverd yolu üzerinde Merv'e üç fersah mesafededir. Bir pazarı ve bu pazarın dış kısmında bir mescidi vardır. Temiz suya sahiptir.⁸⁰

Senc (Sinc): Serahsve Merv arasında, Merv'e bir fersah mesafedenüfusu kalabalık bir şehirdir. Camisi pazarın kenarında yer alırdı. el-Musaffâ ailesine ait bir üzüm bağı bulunmaktaydı.⁸¹

Bâşân: Bir Camii ve sarraflara ait bir pazarı bulunmaktaydı.⁸²

Berekdiz (Perekder, Barakdis): Merv Nehri kıyısında yer alan kasabanın güçlü bir kalesi vardı. Aferîdyân olarak isimlendirilen Gebrekân (Zerdüşter) orda yaşardı.⁸³

Karineyn: Merv'e dört konaklık mesafededir. Murgab Nehri üzerinde yer almaktadır. Bu şehirde büyük çiftlikler bulunmaktadır.⁸⁴

⁷⁶ Ya'kubî, s. 60; İstahri, s. 209 İbn Havkal, s. 436; **Hudûdü'l-Âlem**, s. 60; Guy Le Strange, **The Eastern Caliphate**, s.410; Seccadi, 241; Recep Uslu, s. 42

⁷⁷ Ya'kubî, s. 60; İbn Havkal, s.437; **Hudûdü'l-Âlem**, s. 60; W. Barthold, "Merv ve Murgab Suyunun Cereyanı", s. 177; Seccadi, 238;

⁷⁸ Hudûdü'l-Âlem'de küçük bir şehir olarak geçmektedir. **Hudûdü'l-Âlem**, s. 60

⁷⁹ Öğrenci yurdunun bulunması bir medresenin varlığına işaret etmektedir. **Hudûdü'l-Âlem**'de Merverrud'dan sonra Merv'den önce geldiği için burayı Merverrud'un bir şehri olarak belirtmektedir. İbn Havkal ve Mukaddesi burayı Merv şehirleri içinde zikretmektedirler. Mukaddesi, s. 275; İstahri, s. 209; İbn Havkal, s. 456; Seccadi, s. 243

⁸⁰ Mukaddesi, aynı yer, İbn Havkal, s. 456; Seccadi, s. 248

⁸¹ Mukaddesi, aynı yer, İstahri, aynı yer; İbn Havkal, s. 437-456; Seccadi, s. 239

⁸² Mukaddesi, aynı yer, İstahri, aynı yer; İbn Havkal, s. 437-456;

⁸³ **Hudûdü'l-Âlem**, s. 60; W. Barthold, "Merv ve Murgab suyunun cereyanı isimli makalesinde Berekdiz ve Karineyn isimlerinin aynı yerleşim yerini karşılamakta olduğunu söylemektedir. Buna gerekçe olarak da burasının bazen Merv bazen de Merverrûz'un parçası olmasından dolayı Arapların burayı Karineyn diye adlandırdıklarını göstermektedir. "Merv ve Murgab Suyunun Cereyanı" **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Erzurum 1976, sy. 7, s. 175

⁸⁴ İstahri, s. 209; İbn Havkal, s. 437-456; Guy Le Strange, s. 411, Seccadi, s. 240

Sevsekân (Süsekan, Sûsnegân): Merv şehirlerindendir.⁸⁵

Genûgerd (Cenûcerd, Kenûgird): Merv'e altı menzil uzaklıktadır.⁸⁶

Cerâra: Merv'in köylerindendir.⁸⁷

Kîlbak: Merv'in köylerindendir.⁸⁸

Vârim: Merv'e bağlı yerleşim yerlerinden biridir.⁸⁹

Sincan: Merv'e bağlı yerleşim yerlerinden biridir.⁹⁰

Faz: Merv'e altı fersah uzaklıkta, Merv'e bağlı bir yerleşim yeridir.⁹¹

Mehdîâbâd: Merv'e yedi fersah uzaklıkta bir köydür.⁹²

1.5. Merv'in Fiziki Yapısı

Düz bir ovada kurulan Merv şehrinin en eski kısmı Erk Kale'dir. Merv şehrinin en eski kalıntıları burada bulunmaktadır. Bazı İslam kaynaklarına göre bu kalenin ilk banisi efsanevi hükümdar Tahmûrâs'tır. Bazı kaynaklarda ise Türk Hakanı Alp Er Tunga'dır. Kerpiçten dairevi biçimdeki sur duvarları ile yaklaşık 20 hektarlık bir alanı kaplayan bu kalede yapılan kazılar sonucunda saray, tapınak ve ev temelleri ortaya çıkarılmıştır. Bu kalıntıların tarihi M. Ö. VI-V. yüzyıllara kadar uzanmaktadır.⁹³

Erk Kale'nin güney kısmında yer alan Gâvur (Gabar) Kale'nin ilk defa Selevkoslar tarafından iskan edildiği düşünülmektedir. Daha sonraki dönemlerde de oturan bu mevki merkezinde hükümet binalarının yer aldığı, etrafı dörtgene yakın kerpiç sur duvarıyla çevrili bir yerleşim yeridir.⁹⁴ Şehir Dihkân'nın sarayı etrafında teşekkül etmiştir. Dihkân sarayının bulunduğu bölgeye iç kale, Kohendiz ya da Şehristan denilmektedir. Şehristanın kuruluşu I. Antiochus'a dayandırılmaktadır.⁹⁵ Sâsânîler ve erken İslam döneminde şehir burası ve civarındaki

⁸⁵ Ya'kubî, s. 60; İstahri, aynı yer; İbn Havkal, s. 437-456; **Hudûdü'l-Âlem**, s. 60

⁸⁶ Seccadi, s. 247; Uslu, s. 41

⁸⁷ Ya'kubî, s. 60

⁸⁸ Ya'kubî, Aynı yer

⁸⁹ Ya'kubî, Aynı yer

⁹⁰ Mukaddesî, s. 264

⁹¹ İbn Hurdazbih, s. 40; Barthold, 176

⁹² İbn Hurdazbih, aynı yer; Barthold, aynı yer

⁹³ Yüksel Sayan, "Merv Mimari", **DİA**, XXIX, 223

⁹⁴ Yüksel Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI yy.)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 17

⁹⁵ A. Yakubovskiy, **Merv**, c. VII, 775; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Yazılı Kaynaklar Işığında Merv'in Şehir Dokusu Üzerine Notlar", **İslam Şehirleri Üzerine Makaleler**, Çorum Belediyesi Yayınları,

meskûn mahalden ibaretken Arapların bölgeye gelmesi ile birlikte dış mahalleler oldukça büyüdü. Bu dış mahalleye Rabaz denmekteydi. İlk önceleri pazar yeri şehristanın en uzak kenarında batı surları civarında şehir kapısına yakın bir yerde bulunuyor ve kısmen suru aşarak Rezik kanalına kadar ulaşıyordu. Ebû Müslim zamanında şehir daha da batıya doğru Mâcân kanalı kıyısına doğru kayarak yer değiştirdi. Ebû Müslim zamanında Mâcân Kanalı üzerinde yapılar, bir cami ile dârü'l-İmâre (hükümet konağı) inşa edilmişti. Gavur Kale Miladi IX-X. yüzyıllarda el sanatları ile meşhur ve aynı zamanda canlı pazarlara sahipti. Gavur Kale'de Mecusilere ait bir Ateşgede bulunmakta idi. Burada aynı zamanda Budistlere ait bir tapınak da bulunuyordu. Gavur Kale aynı zamanda Hıristiyanların ikamet yeri idi.⁹⁶

Selçuklular döneminde şehrin fiziki yapısında değişiklikler oldu. Şehrin ana yerleşim alanı Sultan Melikşah zamanında 1080-1090 tarihleri arasında yapılan surların inşasıyla yeni bir şekil aldı. Merv şehir surlarının dışında kalan varoş çevresine surlar inşa edilmek suretiyle şehre dâhil edildi ve bu şekilde Sultan Kale ortaya çıktı.⁹⁷ Sultan Kale doğu-batı yönünde 1700, kuzey-güney yönünde ise 2200 metrelik duvarlarla örülü bir alanı kapsamaktadır. Kerpiçten inşa edilen surun yüksekliği kimi yerlerde 8-9 metreye kadar ulaşmaktaydı.

Sultan Kale, Gavur Kale'nin batısında yer alır ve Selçuklu dönemi yerleşimini ifade etmektedir. Sultan Kale XI. yüzyılda tam manasıyla doğu özelliği taşıyan bir ticaret şehrine dönüşmüştür. Şehrin içinden kuzey güney ve doğu batı yönünde iki büyük cadde geçmektedir. Bu caddelerin kavşak noktasında üstü kubbe ile kaplı olan merkez pazar Meydanı bulunmaktaydı. Burası yalnız ticaretin değil aynı zamanda idari ve dini müesseselerinde merkezi durumunda idi. Saray, camiler, medrese ve diğer mühim binalar burada yer almaktaydı. Bu kısma Şehriyar Kale denmekteydi. Bu kısım Sultan Kale'nin kuzey doğu köşesinde yer almaktaydı. Selçuklu kalelerinin en küçüğü olan Şehriyar Kale aşağı yukarı 20 hektarlık bir alanı

2010, s. 69

⁹⁶ A. Yakubovskiy, *Merv*, 775; Söylemez, *Yazılı Kaynaklar Işığında Merv'in Şehir Dokusu Üzerine Notlar*, 69; Yüksel Sayan, "Merv Mimari", *DİA*, c. XXIX, 223; Bazı araştırmacılar buraya "Nasturilerin Merv'i" denildiğini idda etmektedir. Orta Asya Nasturilerinin başpiskoposluk merkezinin de Merv olduğu düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar ise "Zedüştî Kale" denildiğini idda etmektedir. Gâvur kelimesinin de "Gebr" kelimesinden evrildiği ve bu kavramında "mecusîliği benimseyen" şahıslar için kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 90

⁹⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Yok Olan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", s. 499

kaplamaktaydı. Şehriyar Kale'nin Sultan Kale'den sonra yapıldığı sanılmaktadır. İlk olarak Sultan Sencer'in melikliği döneminde yapımına başlanan kale ve saray binalarının asıl şeklini şehrin başkent olduğu dönemde aldığı düşünülmektedir.⁹⁸ Sultan Kale'de mahalleler duvarlarla birbirinden ayrılmaktaydı.⁹⁹

Gavur Kale ve Sultan Kale Rezik Kanalı tarafından bölünmekteydi. Bu iki kale arasındaki bağlantı kayıktan köprüler sayesinde sağlanmaktaydı.¹⁰⁰

1.6. Merv'in Kapıları

İç içe surlarla çevrili olan Merv şehrinin dört tane önemli kapısı bulunmaktaydı. Bunlardan ilki şehrin ana kapısı olan (Babu'l-Medine) Medine Kapısıdır. Bu kapı şehrin batı kısmına açılıyordu. Eski mescit buraya yakındı. Bu kapıdan Serahs istikametine gidilirdi. İkinci kapı olan Sincân kapısı (Babu's Sincân), şehrin doğu tarafında yer almaktaydı. Bu kapıdan rabaza ve Es'adi Kanalına gidilmekteydi. Üçüncü kapı Dermeşkân Kapısıdır. Bu kapı şehrin güney doğu tarafında bulunur ve buradan Maveraünnehr tarafına gidilirdi. Bu kapı Me'mun'un sarayının yanında yer alırdı. Dördüncü kapı ise şehrin güney batısında bulunan Bâlîn Kapısıdır (Babu'l Bâlîn).¹⁰¹

1.7. Merv'in Mahalleleri

Bir şehri meydana getiren şüphesiz en önemli unsur mahallelerdir. Murğab nehri deltasında yer alan Merv şehri içersinden Murğab nehrinin pek çok kolu geçmekte ve mahallelerde bu kollar çevresinde şekillenmekteydi.¹⁰² Merv'de mahalleleri şekillendiren diğer bir unsurda bütün ortaçağ İslam dünyası şehir yapısında olduğu gibi dini unsurdur.

Merv'de bulunan mahalleleri şöyle sıralaya biliriz:

İlk olarak Hürmüzferre Mahallesi, Hürmüzferre Kanalı çevresinde şekillenen

⁹⁸ A. Yakubovskiy, **Merv**, 775; Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler**, s. 73-75; Cihan Piydeoglu, s. 198

⁹⁹ Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler**, s. 19

¹⁰⁰ Guy Le Strange, **The Eastern Caliphate**, s. 398

¹⁰¹ **Ahsenu't-Tekâsim**, 274; İbn Havkal, s. 435; Guy Le Strange, a.g.e. s. 398; Söylemez, **Yazılı Kaynaklar Işığında Merv'in Şehir Dokusu Üzerine Notlar**, s. 71; Özgüdenli, **Yok Olan Bir Ortaçağ Şehri: Merv**, s.496

¹⁰² Seyyid Mansâr Seyyid Seccâdî, **Merv, Bazsâzayı Coğrafyayı Tarihi Yek Şehr Ber Pâye Neviştehaye Tarihi ve Şevahid-i Bastân Şinas**, Tahran 1383, s. 212

bu mahallede Hüseyin b. Tahir yeni bir Pazar yeri ve saraylar inşa ettirmiştir. Bu mahalleye bağlı birde küçük bir mahalle vardır ve Şerşebaî diye isimlendirilmektedir. Burada Hace Ebû Fazl Muhammed b. Ubeydullah oturuyordu ve mahalle bu kişi ile özdeşleşmişti.¹⁰³

Diğer bir mahalle Mâcân Kanalı çevresinde şekillenen Mâcân Mahallesidir.¹⁰⁴ Ebû Müslim el-Horasani bu mahallede yeni bir mescid, Pazar, imaret, saray ve zindan inşa ettirmiştir. Ebû Necm ailesi bu mahallede oturmaktaydı. Bu mahalleye ayrıca “Meşan” Mahallesi de denmekteydi.¹⁰⁵

Zerik Mahallesi, bu mahalle şehrin en eski mahallesi olarak sayılmaktadır ve eski mescit “Mescid-i Atik” de bu mahallede bulunmaktaydı. Halid İbn Ahmed b. Hamîd (Emîr-i Buhara) bu mahallede oturuyordu.¹⁰⁶

Es’adî Mahallesi, bu mahalle kendinden küçük mahallelerden oluşmaktaydı mesela Sincân ve Benî Mâhân Mahalleleri buraya bağlıydı. Bu mahalle kendisiyle aynı ismi taşıyan vadide kurulmuştu, evlerin çoğu bu vadinin kenarında inşa edilmişti.¹⁰⁷

Bernabaz Mahallesi, Şaristan (Şuristan) kapısının yanında yer alıyordu.¹⁰⁸

Becevar (Becavaz) Mahallesi, bu mahalle şehrin güneyinde yer alırdı. Burası şehrin sularının dağıtıldığı yeri.

Berârcân (Berâdercân, Berâvercân, Berâdkân) Mahallesi, şehrin yukarısında yer alır ve Mecan Mahallesinin de bir bölümüdür. Şehrin cephaneliği buradadır.¹⁰⁹

Havz Rezâm Mahallesi, meşhur bir mahalledir.

Beben Mahallesi, şehrin aşağı mahallelerindendir.

Bab-ı Şuristan Mahallesi, bu mahallenin ismi hem de şehrin kapılarından birinin ismidir.

Sikketü’s-Sadaka Mahallesi, bu mahallede de bir cephaneye vardı.

Beznan Mahallesi, Yakut el-Hamevi burayı şehre yakınlığından dolayı

¹⁰³ Ebû İshak İbrâhim İstahrî, **Mesâlik u Memâlik**, (Farsça trc. Karn-i Pencom/Şişom Heceri), Tahran 1990, s. 206; Seccâdî, s. 211

¹⁰⁴ A. Yakubovskiy, **Merv**, 775; Söylemez, **Yazılı Kaynaklar Işığında Merv’in Şehir Dokusu Üzerine Notlar**, 69; Yüksel Sayan, “Merv Mimari”, **DİA**, c. XXIX, 223

¹⁰⁵ İstahrî, s. 206; Guy Le Strange, s. 399; Seccâdî, s. 212

¹⁰⁶ İstahrî, s. 206-207; Seccâdî, aynı yer

¹⁰⁷ İstahrî, s. 207

¹⁰⁸ İstahrî, s. 207; Seccâdî, s. 212

¹⁰⁹ Le Strange; 399; Seccâdî, s. 212

mahalle diye yazmış olsa da gerçekte bir köy olduğu malumdur.

Tehârân Mahallesi, burası da Mâcân Mahallesine bağlıydı. Ayrıca Tehârân-ı Şad olarak da bilinirdi.

Bir diğer mahalle Tevik Mahallesidir.

Zercin (Zergin) Mahallesi, geniş bir mahalledir.

Sâsân Mahallesi, bu mahalle Dervâze-i Fîrûz veya Fîrûzî (Firuz Kapısı) yanında bulunur.

Mâhyâbâz Mahallesi, çok geniş bir mahalledir. Şehrin bir kapısının yanında bulunmakta idi. O kadar geniş bir mahalledir ki müellifler onu ayrı bir köy olarak sayıyorlardı.

Sâber Mahallesi, bir cephanelik de bu mahallede bulunmaktaydı.

Habiyyin Mahallesi, bir cephanelik de burada bulunmaktaydı.

Rezâbâd Mahallesi, burada da bir cephanelik mevcut idi.

Divân Mahallesi, bir cephanelik de burada bulunmaktaydı.¹¹⁰

Re'sü'l-Meydân Mahallesi, Mecan ve Hürmüzferre arasında bulunan bu mahallede bayram namazlarının kılındığı bir musallâ bulunurdu.¹¹¹

¹¹⁰ Seccâdî, s. 213

¹¹¹ İbn Havkal, s. 435

İKİNCİ BÖLÜM

KURULUŞUNDAN SELÇUKLU FETHİNE KADAR MERV'İN SİYASİ DURUMU

2.1. Merv'in Kuruluşu ve İlk Yerleşimcileri

Verimli Murgab Nehri deltasının aşağı kısmında yer alan Merv'in ne zaman kurulduğu ile ilgili kesin bilgiler olmamakla beraber inşa edildiği sahada eski dönemlerden kalma sulama kanallarına ve M.Ö. VI. Yüzyıla ait dairevi surlar içinde, saray, tapınak ve evlerden oluşan yerleşim yerine rastlanmıştır.¹¹² Şehrin yazılı tarihinin M.Ö. VI yüzyıla kadar dayandığı tespit edilmiştir. Bunun dayanak noktasını “Ahameni” ve “Behistûn” yazıtları oluşturmaktadır.¹¹³ Behistun yazıtında M. Ö. 522 yılında Baktiriya satraplığına bağlı olan şehirde çıkan isyanın bastırıldığı ve şehrin Ahemeniler Devleti'nin eline geçtiği anlatılmaktadır. Yazıtta geçen metin şu şekildedir: “Kral Darius diyor; *Marguş denilen ülke bana başkaldırdı. Kendilerine Farada adında bir lider seçtiler. Baktirya'da ki kölem ve satrabım olan Dadarşiş'i göndererek ona dedim git ve isyankâr orduyu bozguna uğrat. Ahuramazda'nın yardımıyla benim ordum düşmanları yendi*”.¹¹⁴ Bu yazılı belgelerin dışında Merv'in kuruluşuyla ilgili çeşitli efsanelerde bulunmaktadır.

Farsların ünlü kitabı *Şehnâme*'de geçen bir efsaneye göre ateşin ilk defa bu bölgede bulunduğu ve Ateşperestliğin ilk defa bu bölgede ortaya çıktığı ileri sürülür. *Şehname*'deki efsaneye göre “Bir gün cihan padişahı birkaç kişi ile birlikte dağlara gitmişti. Uzaktan uzun, kara renkli ve kara vücutlu ve süratle koşan bir şey gözüktü. Bunun iki gözü kan çeşmesi gibiydi. Ağzından çıkan dumandan dünyayı bir karaltı kaplıyordu. Huşeng, kendini toplayarak tedbir ve ihtiyatla eline bir taş aldı. Onunla savaşmaya hazırlandı. Elindeki taşı şahlara yaraşan bir kuvvetle ona savurdu. Bunun

¹¹² Emel, Esin, “Merv”, *Türk Ansiklopedisi*, c. XXIV, 18,

¹¹³ Güçmurat Sultanmuradov, “Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış”, s. 3; Aynı yazar, “Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı”, 862,

¹¹⁴ Cristoph Baumer, *The History of Central Asia: The Age of The Stepe Warriors*, I.B. Touris London- Newyork, 2012, s. 104

üzerine dünyayı ateşe veren yılan kaçmaya yüz tuttu. Padişahın attığı bu küçük taş, büyük bir taşa isabet etti. Ve bu taşların her ikisi kırılıp parça parça oldu. Bunların birbirine çarpmasından bir parıltı çıktı. Ve bu parıltı ile taşın içi aydınlandı. Yılan ölmedi ama taşın içindeki gizli ateş meydana çıkmış oldu. ...Kendi kendine: “*Bu, Tanrının bir nurudur. Aklın varsa, buna tapmalısın!*” dedi.”¹¹⁵

Yine *Şehnâme*’ye göre Merv şehrinin medeniyetin gelişmesine büyük katkıları olan efsanevi hükümdar Tahmuras tarafından kurulduğu belirtilmektedir.¹¹⁶ X. yüzyıl tarihçi ve coğrafyacılarından Mesûdi ve XV. yüzyıl yazarlarından Hafız-ı Ebrû da Merv’in merkezi köşkünün efsanevi hükümdar Tahmuras tarafından yaptırıldığını, şehrin ise Zülkarneyn tarafından kurulduğunu rivayet ederler. Başka bir rivayette ise ilk kurucunun İsfandiyar oğlu efsanevi hükümdar Erdeşir’in kızı Umay, bazı kaynaklarda ise Alp Er Tunga olduğu söylenir. Yakut da Merv’in kuruluşuyla ilgili efsaneye dayanarak Merv’in dışını çevreleyen kalenin Esfendiyar oğlu Erdeşir’in kızı Umay tarafından yaptırıldığını söyler.¹¹⁷

İbnü’l Esir’de geçen rivayette ise İskender’in on iki tane şehir kurduğu ve Merv’in de kurulan bu şehirlerin arasında yer aldığı şeklindedir.¹¹⁸

Ebû Hanife ed-Dineveri *el-Ahbâr et-Tivâl* isimli eserinde Merv’in kuruluşu hakkında şu şekilde bilgi vermektedir “Horasan’ın Amül şehrine giden İskender buradaki çölü aştıktan sonra, arazisinin çoğu bataklık olan bir yere ulaştı. Bu bölge tamamen çalılık ve makilerden oluşuyordu. Suyun kesilmesini emretti. Su kesilince arazi kurudu ve bu araziye şehir kurarak buraya insanlar yerleştirdi. Şehrin etrafına köy ve kasabalar da kurdu ve kaleler inşa etti. Bu şehri “Merhânus” diye isimlendirdi ki bu şimdiki Merv şehridir. Bu şehir aynı şekilde Meylânus diye de isimlendirilmektedir.”¹¹⁹

Yine aynı müellifin bir diğer rivayeti ise Hz. Süleyman’ın doğu seferinde

¹¹⁵ Firdevsi, *Şehname*, (trc. Necati Lugal), Şark-İslam Klasikleri:10, c. 1, 31-32

¹¹⁶ *Şehname*’de şehrin adı “Mehreş” diye geçmektedir. Ayrıca *Hududü’l-Alem*’de Tahmuras tarafından burada bir kale inşa ettirildiği söylenmektedir. Anonim, *Hudû’l-Alem Mine’l-Meşrik İle’l-Mağrib*, (trc. Abdullah Duman- Murat Ağarı), s. 60; Emel Esin, a.g.e., 18

¹¹⁷ Yakut el-Hamevi, c. V, 113; Emel Esin, 18-19; Orhan Tan, *Merv*, s. 12

¹¹⁸ *El-Kâmil fit-Tarih Tercümesi*, (trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), c. I, 262; A. Yakubovskiy, “Merv al-Şahcan”, *İA*, c. VII, 773; Yakubovskiy burada şunu da belirtmiştir. İskender, bu bölgeye geldiğinde yerleşik hayatta hatta ziraatte ileri bir ahaliyle karşılaşmıştı.

¹¹⁹ *el-Ahbârü’t-Tivâl*, (trc. Nusrettin Bolelli-İbrahim Tüfekçi), Hivda Yay., İstanbul 2007, s. 86

Merv'den geçtiği yönündedir.¹²⁰ Buradan anlaşıldığına göre Merv'in kuruluşunun Hz. Süleyman devrinden önce de gerçekleşmiş olabileceğidir.

Mukaddesî, Merv'in kuruluşu hakkında şu bilgileri aktarmaktadır. Şehrin kurucusu Zülkarneyn'dir, Üzeyir orada namaz kılmıştır. Kohendiz Tahmuras tarafından inşa edilmiştir. Fakat buranın inşasına başlamadan işçilerin her türlü ihtiyacının karşılandığı bir pazar inşa ettirdi. İnşaatta çalışan işçiler akşam olduğunda her türlü ihtiyaçlarını bu pazardan gördükleri için Tahmuras'ın işçilere ödediği ücret bu Pazar sayesinde ona geri dönmekteydi. İbn Havkal ve Yakut el-Hamevi de Merv şehrini ilk olarak Zülkarneyn'in kurduğunu daha sonra Tahmuras'ında kohendiz'i inşa ettiğini bildirmektedirler¹²¹

Şehrin kuruluşu hakkında çeşitli rivayetler olması şehrin pek çok krallık için cazip olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Şehre her yerleşen milletin şehre yeni bir şeyler eklemesi ihtimal dâhilindedir. Fakat konuyla ilgili olarak dikkate alınması gereken asıl nokta, yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular ile “Ahmeni”, “Behistun” yazıtları dikkate alındığında şehrin kuruluşunun M.Ö. VI. Yüzyıldan önce olduğu yönündedir.

Merv'in ilk yerleşimcileri hakkında kesin bilgiler yoktur. “Ahemeni” yazıtlarında bölgede çıkan ayaklanmanın I. Darius tarafından bastırıldığı ve bölgenin Ahemenilerin eline geçtiği şeklinde bilgiler yer alır. İskender'in son Ahemeni Hükümdarı III. Dara'yı öldürerek bu bölgeyi ele geçirerek burada bir şehir inşa ettirdiği rivayet edilir. Muhtemelen inşa edilen bu şehir, eski şehrin tahrip edilmesi sonucunda yapılan imar faaliyetlerin bir sonucu olmalıdır. Yapılan arkeolojik kazılarda bugün Gâvur Kale denen harabelerde Helenistik kültürde bir şehrin geliştiği tespit edilmiştir. Yine Yunan sülalesinden I. Antiochus'un (M.Ö 280-261) bu şehri imar ettiği rivayet edilir. Bu dönemde Merv şehrinin oldukça geliştiği söylenir.¹²² Antiochus Merv vadisini yağmacı göçebe saldırılarına karşı 278 km'lik bir savunma duvarıyla çevirmiştir ki bu Orta Asya'da türünün ilk örneğidir.¹²³ Bir müddet Yunan hâkimiyeti altında kalan Merv şehri Perslerin eline geçer. Sâsânî kralı

¹²⁰ Ebû Hanife Dîneveri, **el-Ahbârü't-Tivâl**, s. 68

¹²¹ Mukaddesî, s. 264; İbn Havkal, s. 434; Yakut el-Hamevî, c. V, 113

¹²² Emel Esin, “Merv”, **Türk Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976, c. XXIV, 18, Orhan Tan, **Merv**, s.22

¹²³ Baumer, **The History of Central Asia**, s. 210; Vasili Vilademirotiç Barthold, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, (trc. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 21

III. Erdeşir döneminde Merv Sâsânîlerin hâkimiyeti altına girer. Merv Sâsânîler döneminde de önemini korumuştur. İslam Ordularının önünden kaçan son Sâsânî İmparatoru III. Yazdicerd müstahkem bir garnizon olan Merv'e sığınmış ve Murgab nehri kıyısında öldürülmüştür.¹²⁴ Bundan sonra Merv Müslümanların eline geçmiştir.

2.2. Merv'in Müslümanlar Tarafından Fethi

Müslümanlar Merv'i ilk defa Hz. Ömer zamanında fethettiler. 21/642 yılında yapılan Nihavend savaşı ile Sasani ordusu bozguna uğratılmış ve İran coğrafyası müslüman akınlarına açık hale gelmiştir. İslam Ordularının önünden kaçan son Sasani İmparatoru III. Yazdicerd müstahkem bir garnizon olan Merv'e sığınmıştı. Hz. Ömer, Ahnef b. Kays'ı¹²⁵ Yazdicerd'i takip etmesi için bu bölgeye göndermiştir. Yola çıkan Ahnef, Horasan bölgesine girerek önce Herat'ı kılıç zoruyla fethetmiş ve Suhar b. Fulan el-Abdi'yi burada vekil bırakarak Mervüşşâhcân'a doğru yürümüştü. Ahnef'in Merv'e yaklaştığını haber alan Yazdicerd ise Merverrûz'a geçmişti.¹²⁶ Taberi, Ahnef'in Merv'i fethetmesiyle alakalı hiçbir bilgi vermez, ancak Merv'e yerleştiğini ve ayrılırken vekil olarak Harise b. Numan el-Bâhilî'yi bıraktığını kaydeder. Buradan Merv'in kılıç zoruyla değil de barış yoluyla ele geçirildiği sonucu çıkarılabilir.¹²⁷ Yazdicerd'in arkasından onu takip eden Ahnef sırasıyla Merverrûz ve Belh'i fethetmiştir. Yazdicerd'in Türk Hakanı'ndan, Fergana ve Soğd bölgelerinden yardım toplayarak geldiğini gören daha önce Merv'e yerleştirilmiş Kûfeli birlikleri Merverrûz'da bulunan Ahnef'in yanına gelmişler ve Mervüşşâhcân müslümanların elinden çıkmıştır.¹²⁸ Belâzûrî'nin rivayetine göre ise Merv Hz. Osman döneminde, Basra valisi Abdullah b. Âmir'in (H. 28-29/ M. 648-649) Horasan'ın kapısı¹²⁹ diye rivayet edilen Tabeseyn'i fethetmesiyle başlayan fetih hareketleri zamanında Merv

¹²⁴ İbnü'l Esir, **el-Kâmil fit-Tarih**, (trc. Ahmet Ağırakça), c. III, 123

¹²⁵ Zekeriya Kitapçı el-Ahnef b. Kays'ı Horasan Bölgesine atanan ilk vali olarak zikretmektedir. Zekeriya Kitapçı, **Yeni İslam Tarihi ve Türkler**, s 370

¹²⁶ Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, (trc. Ahmet Temir-Zakir Kadiri Ugan), c. IV, 269-270; İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. III, 39-40

¹²⁷ Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, 270;

¹²⁸ Taberi Numan el-Bahili ve komutasındakilerin Merv'den çıkarılmalarını şu şekilde açıklamakta, Türk hakanının yardıma gelmesi üzerine Numan el-Bahili ve komutasındakiler kaleye sığındılar. Yazdicerd one ait olan hazineleri buradan çıkardı. Kufeliler Merv'den bu şekilde çıkarılmış olmalıdır. Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, 270; İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, 40

¹²⁹ Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, (trc. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 585

Merzubanı Maheveyh'in elçi göndererek barış istemesi üzerine gerçekleşmiştir. Merv Merzubanı Mahiveyh; Herat, Badgis ve Buşenc'in fethedilmesi üzerine Abdullah b. Amir'e elçi göndererek barış istedi. Bunun üzerine Abdullah b. Amir de Hatim b. en-Numan el Bâhili'yi Merv'e gönderdi.¹³⁰ Numan el-Bâhili Merv Merzubanı ile 2.200.000 dirhem ödemek şartıyla anlaştı.¹³¹ Onlarla yapılan anlaşmada evlerinde Müslümanlara yer ayırmaları ve mallarını onlarla paylaşmaları, Müslümanların da kendilerine verilenden başkasını istememeleri gibi mevzular da yer alıyordu.¹³² Burada kaynaklar arasında çelişkili ifadeler var gibi gözükmemekte fakat bu durum kaynakların bir biriyle çelişmesi değil de birbirinin devamı niteliğinde olması şeklinde değerlendirilebilir. Merv'in Müslümanlar tarafından ikinci defa fethedilmesinde Gibb'in de ortaya koyduğu gibi Horasan Bölgesinde Hz. Ömer döneminde başlayan fetih hareketleri çeşitli nedenlerle kalıcı olamamış¹³³ bu bölgede tam bir istikrarın sağlanması ve Arapların bölgeye yerleşmeleri Hz. Osman döneminde ciddi bir boyut kazanmıştır. Hz. Osman döneminde ciddileşen fetih hareketleri Hz. Ali döneminde siyasi istikrarsızlık ve iç karışıklıklar nedeniyle bir müddet durmuş hatta Horasan Bölgesinde isyanlar çıkmıştır. Belâzûrî ve Halife b. Hayyât'ın rivayetine göre Hz. Ali döneminde Merv Merzubanı Hz. Ali'ye gelerek aralarındaki barışı yenilemiştir. Hz. Ali'de dihanların cizyeyi kendisine ödemeleri gerektiğini bildiren bir vesikayı ona yazmıştır.¹³⁴ Ancak Horasan halkı isyan edince Hz. Ali bölgeye, Avn b. Ca'de b. Hübeyre b. Ebû Vehb el-Mahzumî'yi gönderdi fakat oda bir şey yapamadı.¹³⁵ Horasan Bölgesinde isyanlar Hz. Ali döneminin sonuna kadar devam etmiştir.¹³⁶

¹³⁰ Burada Numan el-Bahili'nin elçi olarak gönderilmiş olması burayı eskiden biliyor olmasından kaynaklanıyor olabilir.

¹³¹ Halife b. Hayyât, **Halife b. Hayyât Tarihi**, (trc. Abdulhalik Bakır), Ankara 2001, s.204; Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, s. 588; İbn Kesir de 2.200.000 dirhem demektedir. **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, s.263

¹³² Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, s.589

¹³³ Gibb fetihlerdeki bu başarısızlığı iki nedene dayandırmakta; birincisi bölge halkının kırılan milli onurları ve ikinci olarak da bölgenin zenginlik ve refah düzeyinin bağlı olduğu ticari çıkar ilişkileri. **Orta Asya'da Fetih Hareketleri**, s. 25

¹³⁴ Halife b. Hayyât, **Halife b. Hayyât Tarihi**, s. 227; Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, s. 593

¹³⁵ Halife b. Hayyât, **Halife b. Hayyât Tarihi**, aynı yer

¹³⁶ Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, 594

2.3. Emeviler Döneminde Merv (661-750)

Muaviye'nin hilafet makamına geçmesiyle Müslümanlar arasında barış ortamı sağlanınca, Abdullah b. Âmir yeniden Horasan fethi ile görevlendirildi ve bölgede istikrar sağlanmaya çalışıldı.

Bu istikrar sağlama çalışmaları Ziyad b. Ebih'in Basra valiliğine getirilmesine (45/665) kadar devam etti.¹³⁷ Ziyad'ın Basra valiliği Horasan bölgesi için olduğu kadar Merv için de bir dönüm noktası oldu. Horasan'ı dört kısma ayıran Ziyad, Merv'e Umeyr b. Ahmer'i tayin etti.¹³⁸ Ziyad döneminde Merv bu bölgenin merkezi durumuna geldi. Merv'in bu bölgenin merkezi olmasında; Merv'in çöl ortasında bulunması sebebiyle Araplar'ın yaşayışlarına uygun olması ve Merv'in Ceyhun Nehri'ne yakın olmasından dolayı Türkistan'a yapılacak fetihlerin buradan daha iyi idare edilebilecek olması düşüncesi etkili olmuştur. Ziyad, Merv'in yanı sıra Herat, Tus, Belh ve Nişabur'a Basra ve Kûfe'den 50.000 aileyi getirerek yerleştirmiştir.¹³⁹

Muaviye Basra'da ölen Ziyad b. Ebih'in yerine oğlu Ubeydullah'ı merkezi Merv olan Horasan valiliğine tayin etti.¹⁴⁰ Ubeydullah b. Ziyad babasının bıraktığı yerden seferlere devam ederek yirmi beş bin kişilik ordusuyla Merv merkezli horasan fetihlerini sürdürdü. Daha sonra Muaviye tarafından Basra valiliğine tayin edilince Eslem b. Zürâ'yı yerine bıraktı. Ubeydullah'ın yerine Muaviye tarafından Said b. Osman b. Affân bu göreve getirildi. Said 59/679 yılında bu görevden azledildi ve yerine Abdurrahman b. Ziyad görevlendirildi.¹⁴¹

Muaviye'nin ölümünden sonra onun yerine geçen I. Yezid, Selm b. Ziyad'ı Horasan'a vali tayin etti (61/680-81). Selm ganimet olarak elde ettiği malları Merv merzubanı ve Abdullah b. Hâzim ile birlikte Yezid'e yolladı.¹⁴² Yezid'in ölümü üzerine Horasan bölgesi isyan etti. Horasan bölgesinin Emeviler'e isyan etmesi üzerine Selm b. Ziyad, biat etmek üzere Abdullah b. Zübeyr'in yanına gitti. Bölgede

¹³⁷ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, (Ed. Kenan Seyyithanoğlu), Çağ Yay., İstanbul 1986, c. 2, 303; Osman Çetin, "Horasan", **DİA**, c. XVIII, 236

¹³⁸ Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, s. 495 (Belâzûrî ayrıca Merv'de ilk iskân faaliyetini başlatan kişinin Umeyr b. Ahmer olduğunu rivayet etmektedir. Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, aynı yer); İbnü' Esir, **el-Kamil**, c.III, 458

¹³⁹ Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, (trc. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 198; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, 303; H.A.R. Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, s. 31

¹⁴⁰ Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, s. 596; İbnü' Esir, **el-Kâmil**, c.III, 498

¹⁴¹ Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, s. 600

¹⁴² Recep Uslu, **Hicri I ve II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, (Yayınlanmamış Doktora tezi), s. 66

çıkan otorite boşluğundan yaralanan Abdullah b. Hâzim Merv'in ve Horasan bölgesinin kendisine biat etmesini sağladı. Abdullah b. Hazim, Abdullah b. Zübeyr adına hareket ediyordu. Bu sırada Abdülmelik b. Mervan kendisine biat etmesi karşılığında yedi sene vali kalmasına müsaade edeceğine dair söz vermesine rağmen Abdullah b. Hâzim bu teklifi kabul etmedi.¹⁴³ Abdülmelik aynı teklifi İbn Hazim'in Merv vekili olan Bukeyr b. Vişâh'a mektup yazarak onu Horasan valiliğine tayin etmiş ve çeşitli vaatlerde bulunmuştu. Bunun üzerine Bükeyr, Abdullah b. Zübeyr'e olan biatını bozarak halkı Abdülmelik'e biat etmeye çağırdı. Mervliler onun bu davetini kabul ederek Abdülmelik b. Mervan'a biat etmişlerdir. İbn Hazim, Bükeyr'in Mervliler'in başına geçerek üzerine gelmesinden korkmuş, ailesi, efradı ve ağırlıklarıyla birlikte Tirmiz'de bulunan oğlu Musa'nın yanına gitmek üzere yola çıkmıştı. Bükeyr onu takip ederek Merv yakınlarında öldürdü.¹⁴⁴ Bukeyr, Horasan valiliğine atanmasından kısa süre sonra Horasan'da (özellikle Merv'de) bulunan Arap kabilelerinin ihtilafları yüzünden azledilerek yerine Ümeyye b. Abdullah b. Halid el-Kureşî'yi Horasan'a tayin etti.¹⁴⁵ Bükeyr kendisine teklif edilen ordu komutanlığını reddetti ve atanan valinin Merv'den uzaklaşmasını fırsat bilerek burada isyan etti.¹⁴⁶ Devam eden karışıklıklar neticesinde bu sefer Merv merkezli Horasan valiliğine Irak genel valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî tarafından Mühelleb b. Ebû Sufre atandı (78/697). Bu tarihten sonra Merv'in hâkimiyeti üç nesil boyunca Mühellebiler'in elinde kaldı.¹⁴⁷ Mühellebiler'in Horasan valiliğinden uzaklaştırılmalarından sonra bölgeye Kuteybe b. Müslim atandı.¹⁴⁸

Kûmis yoluyla Horasan'a gelen Kuteybe b. Müslim Merv'e geldiği zaman

¹⁴³ Belâzûrî, İbn Hazim'in bu teklifi kabul etmemesini Peygamberin yanından sürülmüş birinin oğluna itaat etmiş bir şekilde Tanrıya kavuşmak istemem diye reddettiğini rivayet etmektedir Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, s. 604

¹⁴⁴ Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, aynı yer; İbnü' Esir, **el-Kâmil**, c. IV; 312; Recep Uslu, s. 66-68

¹⁴⁵ Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, s. 606; İbnü' Esir, **el-Kâmil**, c. IV; 313

¹⁴⁶ Belazuri, **Futuhul Büldan**, s. Aynı yer; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 201

¹⁴⁷ Ezd kabilesinin Atık koluna mensup olan Mühellebiler, adlarını Emevîler'in Horasan valisi Mühelleb b. Ebû Sufre'den alırlar. Emevî devletine büyük hizmetleri olan Mühellebiler hilafetle yaşadıkları sorunlar sonucunda Horasan valiliğinden uzaklaştırılmış ve bir müddet sonrada ailenin büyük bir kısmı Emevî hilafeti tarafından katledilerek öldürülmüştür. Tarihçilerin Emevîler devrinin en cömert idarecileri kabul ettiği Mühelleb ve oğulları yaptıkları ihsanlarla halkın gönlünü kazanmışlardı. Mühellebiler'e yapılanlar Horasan'daki Ezd kabilesini Emevî Hilafetine düşman olmalarına sebep oldu ve Horasan'daki Abbasi ihtilalinin en büyük destekçisi oldular. İrfan Aycan "Mühellebiler", **DİA**, c. XXXI, 513-514; Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", **DİA**, c. XXIX, 222

¹⁴⁸ Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 204

Çağaniyan kralı ona hediyeler göndermiş, şehrin anahtarlarını teslim ederek bağlılığını sunmuştur.¹⁴⁹ Kuteybe b. Müslim Horasan'a gelir gelmez Mufaddal b. Mühelleb'in ordu toplayarak gazaya hazırlandığı haberini aldı. Bunun üzerine Kuteybe'nin Merv'de halkı toplayarak halka vaaz ettiği ve halkı gazaya teşvik ettiği Taberi'de ve İbnül Esir'de rivayet edilmektedir.¹⁵⁰ İbnü'l Esir sadece askerlere konuşma yaptığını rivayet etse de şartlar dikkate alındığında birlik ve beraberliği sağlamak amacıyla yapılan konuşmanın tüm halka yapılmış olması muhtemeldir. Kuteybe yerine Merv'de İlyas b. Ubeydullah b. Amr'ı, haraç işlerinin sorumluluğuna ise Osman es-Saîdî'yi bırakarak Toharistan'ın merkezi Belh'den gelen isyan haberleri sonucunda bölge üzerine sefere çıktı.¹⁵¹ Bu bölgede asayiş sağladıktan sonra Merv'e dönen Kuteybe Toharistan'ın Türk hükümdarı Nîzek Tarhan'a elçi göndererek ondan hâkimiyetini tanınmasını ve elindeki Müslüman esirleri serbest bırakmasını istedi. Teklifini kabul edip yanına gelen Nîzek ile onun baş şehri Bâdgis'e girmemek şartıyla barış yaptı.¹⁵² Kuteybe; Buhara, Semerkant, Harezm gibi şehirler üzerine fetih hareketleri düzenlemiş ve birçoğunda da başarılı olmuştu. Ayrıca Kuteybe Merv'de halktan topladığı yiğit ve cesur savaşçılardan 20.000 kişilik takviye bir birlik oluşturmuş (94/712) ve bu birliği fetihlerde kullanmıştır.¹⁵³

Irak valisi Haccâc'ın 95/714 yılında ölümü üzerine Kuteybe en büyük desteğini kaybetti. Onu takip eden dönemde halife Velid'in ölümü ve yerine geçen Süleyman b. Abdülmelik'in kendisine düşmanlık beslenmesi nedeniyle¹⁵⁴ korkuya kapılarak isyan edince Halifeye bağlı askerler tarafından öldürüldü (Zilhicce 96/ Ağustos-Eylül 715).¹⁵⁵

Kuteybe'den sonra Yezid b. Mühelleb bölgeye ikici defa vali olarak atandı. Ancak bir süre sonra hilafet makamına geçen Ömer b. Abdülazîz, Horasan'da şiddet

¹⁴⁹ Recep Uslu, s. 71

¹⁵⁰ Taberi, **Tarih-i Taberi**, İstanbul 1983, c. III, 334; İbnül eEsir, el Kamil, c. IV, 46

¹⁵¹ Taberi, **Tarih-i Taberi**, c. III, 334; İbnül Esir, **el Kâmil**, c. IV, 46; İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", **DİA**, c. XXVI, 490

¹⁵² İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", **DİA**, c. XXVI, 490-491

¹⁵³ Recep Uslu, s. 73

¹⁵⁴ Süleyman b. Abdülmelik, kardeşi Velid'e bağlılıkları ve özellikle kendisinin tahta varis olmasını engelleme hususunda teşebbüsünde Velid'i desteklemeleri sebebiyle Haccâc ve Kuteybe'ye düşmanlık besliyordu. Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s.209; İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", 491

¹⁵⁵ İsmail Yiğit, a.g.m., aynı yer

uyguladığı için Yezid b. Mühellebi valilikten azletti (99/717).¹⁵⁶

103/721-22 yılına gelindiğinde Yezid b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde Merv merkezli Horasan valiğine Saîd b. Amr el-Haraşî getirilmişti. Said, vali olduktan sonra bölge halkına karşı çok acımasız davranmış, kendisine teslim olan ve affedileceği konusunda güvence verdiği Nesef Dihkanı Subukrî'yi Merv'e gönderip burada idam ettirmişti.¹⁵⁷

Saîd b. Amr el-Haraşî bu tutumları ve Irak ve Horsa genel valisi İbn Hubeyre'yi emir olarak tanımamasından dolayı görevinden azledildi. Yerine Müslim b. Saîd b. Amr el-Kilâbî getirildi (105/723-24). Müslim idaresi altındaki herkese karşı hoş görülme davrandı. Onun döneminde Merv Merzubanlığına Mecusî Behram Sîs tayin edildi.¹⁵⁸

Halife Hişam b. Abdülmelik, 111/729 yılında Merv merkezli Horasan valiliğine cömertlik ve fazileti ile tanınan Cüneyd b. Abdurrahman'ı tayin etti.¹⁵⁹ (115/733) Cüneyd'in valiliği sırasında Horasan'da şiddetli bir kuraklık ve kıtlık yaşandı. Cüneyd, Merv'in gereksinmelerini karşılayabilmek için çevre bölgelerden elde edilen ihtiyaç maddelerine el koydu. Merv'de yiyecek depoları yapılmasını emretti.¹⁶⁰ Bu olay çevrede hoşnutsuzluk yarattı, Cüneyd görevinden azledildi ve aynı yıl Merv'de öldü.¹⁶¹ Cüneyd'in azlinden sonra bölgeye vali tayin edilen Âsım b. Abdullah el-Hilâlî, Merv'de önce Mervaniler'e karşı isyan etmiş olan Hâris b. Süreyc ile karşılaştı. Âsım Merv halkının büyük bir kısmının Hâris'in yanında yer aldığını görünce Merv'i boşaltacağı ve Suriye birliklerini çağıracağı tehdidinde bulundu. Bunun üzerine yerel kuvvetler onun çevresinde toplandı.¹⁶² İbnül Esir olayı şöyle nakleder: "Hâris altmış bin kişiyle Merv'e geldi. Yanında Ezd ve Temîm boyundan süvariler vardı. Muhammed b. Müsennâ, Hammâd b. Amir el-Himmânî, Dâvud A'sir, Bişr b. Üneyf er-Riyâhî ve Ata ed-Debûsî süvariler arasındaydı. Bölge reislerinden Cûzcân dihkânı, Fâryâb dihkânı, Tâlekân hükümdarı, Merverrûz dihkânı gibi isimler vardı. Âsım, Mervlileri ve diğerlerini topladı, köprüleri iptal etti. Hâris'in

¹⁵⁶ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 43

¹⁵⁷ H.A.R. Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, s. 80

¹⁵⁸ H.A.R. Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, s. 81

¹⁵⁹ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 131; Recep Uslu, s. 80

¹⁶⁰ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 151; H.A.R. Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, s. 93; Recep Uslu, s. 81

¹⁶¹ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 152

¹⁶² İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 153; H.A.R. Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, s. 94; Recep Uslu, s. 82

adamları gelerek köprüleri tamir ettiler. Muhammed b. Müsennâ el-Ferâhîdî el-Ezdî, iki bin kişiyle Asım'a meylederek Ezd'e geldi. Hammâd b. Âmir el-Himmânî de Âsım'a meylederek Ternîmoğullarına geldi. Haris ve Asım'ın orduları karşı karşıya geldiler. Kıyasıya cereyan eden savaşta Hâris'in ordusu hezimete uğradı. Pek çoğu öldürüldü, bir kısmı Merv nehirlerinde boğularak öldü. Dihkanlar ülkelerine döndüler. Haris Merv vadisini geçerek Ruhban evlerinin yanına çadır kurdu. Âsım peşine düşmedi. Hâris'in etrafına yaklaşık üç bin kişi toplandı.¹⁶³ Bu yüzden Haris, Âsım ile anlaşmak zorunda kaldı. Fakat Hâris, ertesi yılın başında yeniden isyan etti. Bu sırada Âsım'ın yerine Esed b. Abdullah el-Kasrî¹⁶⁴ atanmıştı. Âsım bu haberi alınca Hâris ile anlaştı ve Esed b. Abdullah'a karşı bir takım siyasi oyunlar yapmak istedi. Fakat plan işlemedi ve Merv'de yapılan savaşta Hâris yenilgiye uğradı. Eski vali Âsım da yakalanarak işkence gördü.¹⁶⁵

Esed b. Abdullah, Hâris'in isyanını bastırdıktan sonra 118/736 yılını vilayeti düzenlemeye ayırdı. Yaptığı en önemli düzenleme ise vilayet merkezini Merv'den Belh'e taşıması oldu. Bu taşınma işini Gibb çeşitli sebeplere dayandırmıştır. Bu sebepler, Merv'deki garnizonun yeterince güvenilir olmaması buna karşılık Belh'teki garnizonun ise son derece güvenilir Suriye birliklerinden oluşmasıydı. Merv ayrıca bu sırada yapılan askerî faaliyetlerin askeri üssü olan Toharistan'a varmak için pek uygun değildi. Yine Belh'ten çıkan isyanları kontrol altına almanın daha kolay olacağı kanısının güçlenmiş olması da bir başka sebepti.¹⁶⁶ Bu gerçekleşir gerçekleşmez Merv'in yıldızı sönmediyse de Belh büyüklük ve önem bakımından ona denk hale geldi.

Esed'in 120/738 yılı başındaki ölümünün ardından Halife Hişam valilik görevini Nasr b. Seyyâr'a verdi.¹⁶⁷ Nasr b. Seyyâr vali olur olmaz eyalet merkezini Belh'ten tekrar Merv'e taşıdı.¹⁶⁸ Nasr Merv Mescidinde verdiği hutbede hem mevâlî

¹⁶³ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 153; Ali Aksu, **Mervan b. Muhammed ve Emevi Devleti'nin Yıkılışı**, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 157

¹⁶⁴ Abdülkerim Özeydin, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", **DİA**, c. XI, 365

¹⁶⁵ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 155-156; Gibb, aynı yer; Recep Uslu, aynı yer

¹⁶⁶ Gibb, s. 97

¹⁶⁷ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 187; ayrıca Nasr b. Seyyâr için bakınız, Nahide Bozkurt, "Nasr b. Seyyâr", **DİA**, c. XXXII, 415-416

¹⁶⁸ Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s.225; Gibb, s. 109; Osman Çetin, "Horasan", **DİA**, c. XVIII, 236

hemde yerli halkı hoşnut edecek vergi reformunu yaparak¹⁶⁹ mevâlîden cizye alınmasına son verdi. Bu vergiyi 30.000 kadar mühtediden kaldırırken daha önce muaf tutulan 80.000 zimmîye yükledi. Ayrıca haracî arazileri sınıflara ayırıp farklı miktarlarda vergi koydu.¹⁷⁰ Merv'den Emeviler döneminde arazi vergisi hariç, vergi olarak 100.000 dirhem vergi alınıyordu.¹⁷¹ Türkler'le birlikte kendilerine karşı savaşmış olan isyancı Soğdlar'ın topraklarına dönmelerine izin verdi. 123 (741) yılında tarımı güçlendirmek için düzenlemeler yaptı.¹⁷²

125/742 yılında ölen Halife Hişâm'ın yerine halife olan Velîd b. Yezîd Merv merkezli Horasan valisini değiştirmede. Fakat daha sonra Irak valisi Yusuf b. Ömer'in teşvikiyle onu azlederek yanına gelmesini ve kendisine birçok müzik aleti getirmesini istedi. Nasr bu davete hazırlanmakla birlikte hazırlıklarını çok yavaş bir şekilde gerçekleştirdi. Nasr 126/743 yılında yola çıkacağı sırada el-Velîd'in öldürüldüğü haberini aldı ve Horasan'da kalmayı tercih etti. Yeni halife Yezîd b. Velîd ilk önce Horasan'a Mansûr b. Cumhûr'u tayin etti. Fakat Nasr b. Seyyâr onun Horasan'a girmesini engelledi ve halifeyle yazışarak burada kalmayı başardı. Nasr, Velîd'in istediği altın ve gümüş kaplardan bazılarını halka bahşiş olarak dağıtınca bahşiş alamayan Yemenliler isyan ettiler.¹⁷³ Başlarına Ezd kabilesinden Cüdey el-Kirmanî geçti. Bu şahıs daha önceden aralarında çıkan anlaşmazlıktan dolayı Nasr'a karşı kin beslemekte idi.¹⁷⁴ Cüdey propaganda yapmak için Mühellebiler'in intikamının alınmasını kendisine parola yapmış bu yolla birçok taraftar toplamayı başardı. Nasr her ne kadar el-Kirmanî'yi ele geçirerek Merv'de 126 Ramazanı sonuna (Haziran-Temmuz 744) kadar hapsedtiyse de el-Kirmanî bir ay sonra kaçarak Merv yakınlarında bir yere gitti. Etrafına Ezd ve Rebia kabilelerinden bir ordu topladı. Nasr, el-Kirmanî'nin üzerine yürüdüysen de iki taraf birbirinden çekindiği için

¹⁶⁹ İbnül Esir Nasr'ın verdiği hutbeyi şu şekilde rivayet etmektedir: “*Merv'e dönerek okuduğu hutbede Mansûr b. Ömer b. Ebû'l-Harkâ'yı zulmü kaldırmak İçin görevlendirdiğini, Müslüman olanlardan cizyeyi kaldıracağını ve onu kendinden bir meşakkati gideren müşriklere koyduğunu bildirdi. Bir cuma geçmeden başları için cizye ödeyen otuz bin Müslüman ve üzerlerinden cizye kaldırılan seksen bin müşrik geldi. Müslümanların yapması gereken şeyleri onlara havale ederek bunları Müslümanlardan kaldırdı. Haracı sınıflara ayırarak her birini yerli yerine koydu.*” **el-Kâmil**, V, 196-197

¹⁷⁰ Nahide Bozkurt, “Nasr b. Seyyâr”, **DİA** c. XXXII, 415

¹⁷¹ Wellhausen, s. 227

¹⁷² Nahide Bozkurt, a.g.m., 415

¹⁷³ Wellhausen, s. 230; Recep Uslu, s. 85

¹⁷⁴ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 253

aralarında bir harp çıkmadı.¹⁷⁵

Bütün bunların yanı sıra Hâris b. Süreyc sığınmış olduğu Türklerin yanından geri döndü. Nasr onun Türklerle anlaşarak kendisine saldırmasından korktuğu için Hâris'i Merv'e davet etti. Merv'e gelen Hâris, Nasr'ın gösterdiği bütün hürmete ve hediyelere rağmen ona bağlanmadı.¹⁷⁶ Diğer taraftan Nasr'la arası bozulan Hâris asker toplamaya başladı ve kendisinin Abbâsî taraftarı olduğunu açıkladı. Nasr kendisini bu davranışından vazgeçirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Hâris Merv önünde karargâh kurarak 128 yılı Cemaziyelahirinde (Şubat-Mart 746) şehri bir baskınla ele geçirmeye çalıştı fakat başarılı olamadı. Hâris, Cüdey ile irtibata geçti ve birkaç gün süren mücadeleden sonra Nasr Nişabur'a çekilerek Merv'i asilere bıraktı. Nasr'ın Merv'den çıkması üzerine Cüdey b. Ali el-Kirmâni oraya hâkim oldu. Cüdey Merv'e girince halka eman vermesine rağmen evleri yıktı, mallarını yağmaladı.¹⁷⁷ Ezdliler ve taraftarları 128 Recep sonunda Temimliler ve Mudarlıları mağlup ederek Merv'den çıkardılar ve bunların mahallelerini tahrip ettiler. Merv'den kovulan Mudarlılar Nişabur'da bulunan Nasr'ın etrafında toplandılar.¹⁷⁸ 129 senesinde Nasr Merv'i tekrar ele geçirmeye karar verdi. Nasr bütün kuvvetleriyle harekete geçti. Cüdey, Nasr'ın yanında bulunan Harîs b. Süreyc'in oğullarından biri tarafından babasının öcünü almak için öldürüldü. Cüdey el-Kirmâni'nin yerine oğlu Ali el-Kirmâni geçti. Taraflar arasındaki savaş bitmediyse de sekteye uğradı.¹⁷⁹ Bu sırada Abbasi propagandasının iyice yayılması ve Ebu Müslim'in Herat'ı ele geçirmesi üzerine taraflar anlaşmaya karar verdiler vebir yıllık mütareke imzaladılar. Bu mütarekenin şartlarına göre Nasr 129 yılı sonunda (747 Ağustos) Merv'e girdi.¹⁸⁰ Bu arada Merv'de bulunan Ebu Müslim Abbasi propagandası yapmaktaydı. İşin böyle bir şekilde girmesi üzerine Ebu Müslim, Cüdey el-Kirmâni'nin yerine geçen oğlunu babasının katlini bizzat Nasr'ın planladığına inandırmayı ve kendi tarafına çekmeyi başardı. Bunun üzerine Ali el-Kirmâni bir ordu toplayarak yeniden silahlandı. Ebu Müslim de bu oluşumdestekledi. Nasr sıkıştığını anlayınca valilik binasını terk

¹⁷⁵ İbn Kesir'de bulunan rivayete göre ise Nasr'ın Cüdey el-Kîrmani üzerine bir birlik gönderdiği ve bu birliğin Kîrmani ve taraftarlarını mağlup ettiği bildirilmektedir. **El-Bidaye**, X, 34; İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 155-156; Wellhausen, s. 230

¹⁷⁶ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 258; Wellhausen, 230; Ali Aksu, **Emevi Devleti'nin Yıkılışı**, s. 157-158

¹⁷⁷ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 286-87; İbn Kesir, X, 54; Wellhausen, s. 231;

¹⁷⁸ Wellhausen, s. 232

¹⁷⁹ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 302-303; Wellhausen, s.232

¹⁸⁰ Wellhausen, s.233; Ali Aksu, **Emevi Devleti'nin Yıkılışı**, s. 200

ederek Merv'deki evlerden birine saklanıp içinde bulunulan durumu Halife II. Mervan'a bildirdi fakat herhangi bir yardım alamadı.¹⁸¹

Ali el-Kirmâni, Şeybânî el-Harûrî'den de yardım istedi. Harûrîler Merv'e gelerek diğer Yemenliler ve Mudarîlerle birlikte Nasr'a karşı savaştılar. Dokuz ay süren bu mücadelenin büyük kısmında Nasr başarılı oldu.¹⁸² Nasr'ın bu mücadeleyi sürdürdüğü sırada Ebu Müslim de Merv'de bulunuyordu ve kabileleri Nasr'a karşı kışkırtıyordu. Nasr buna karşı 130 yılında (747-48) Arapları birliğe çağırdı ve kendilerine Ebu Müslim'le savaşmayı teklif etti. Ebu Müslim onların aralarındaki ayrılığı körükledi ise de Mudar, Rebîa ve Yemen kabileleri Ebu Müslim'e karşı savaşmak için Nasr'ın yanında yer aldılar.¹⁸³ Bunun üzerine Ebu Müslim Merv'den çıkıp karargâhını şehrin dışına kurdu. Nasr ordusunu İyâz nehri kıyısına yerleştirdi, Ebu Müslim de, Muhriz b. İbrahim'i, Nasr'ın Merverrûz, Belh ve Horasan'la irtibatını önlemesi için gönderdi.¹⁸⁴ Nasr'ın zor durumda kaldığını anlayan Ebu Müslim'in komutanı Süleyman b. Kesîr, Ali b. Kirmâni'ye haber göndererek birlikte hareket etmeye çağırdı. Ali el-Kirmâni aynı istekle gelen Nasr'ın elçisini reddetti.¹⁸⁵ Ali b. Kirmâni Merv'e savaşarak girdi ve Ebu Müslim'i şehre davet etti. Böylece Ebu Müslim şehre girerek biat aldı.¹⁸⁶ Nasr ise oğlu, karısı ve hacibi ile şehirden kaçarak Nişabur'a gitti.¹⁸⁷ Aynı yıl Ebu Müslim Merv'de Horasan'ın diğer şehirlerine kendi amillerini tayin etti. Böylelikle Merv'de Abbâsî hâkimiyeti başlamış oluyordu.

2.4. Abbâsîler Döneminde Merv (750-821)

Abbâsîlerin iktidara gelmesi, Emevî idaresinden memnun olmayan grupların yaptığı yoğun bir propaganda ve teşkilatlanan büyük bir kitlenin faaliyeti sonucunda gerçekleşmiştir.¹⁸⁸ Kûfe merkezli Abbâsî propagandasında Merv, Abbasilerin Horasan'daki merkeziydi. İsyan liderleri burada ikamet ediyorlardı.¹⁸⁹ Abbâsî

¹⁸¹ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 303; İbn Kesir, **el-Bidâye**, X, 64

¹⁸² Welhausen, s. 233; Recep Uslu, s. 86

¹⁸³ Ebu Müslim'in yoğun Abbasi propagandasına rağmen Merv'de bulunan Arap kabilelerinin Nasr'ın yanında yer almasının sebebi daha önceki Abbasi dailerinin farklı sapkın mezheplerle bağlantılarının olması ihtimal dâhilindedir.

¹⁸⁴ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 305

¹⁸⁵ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 312; Nahide Bozkurt, **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, s. 89

¹⁸⁶ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 313

¹⁸⁷ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V, 314; Ali Aksu, s. 204

¹⁸⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", **DİA**, c.I, 31

¹⁸⁹ Jean Poul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Kabalcı yayınları, İstanbul 2001, s. 187; Nahide

propagandasının ilk başladığı tarihi 100/718 yılı olarak verilebilir ancak yinede kesin bir şey söylemek çok güçtür.¹⁹⁰ Abbâsî propagandasının Merv'deki ilk temsilcisi 109 (727-28) yılında bir tüccar kılığında Merv'e gelerek burada bir müddet ikamet eden ve birçok kimselere ziyafet veren Ebû Muhammed Ziyâd'dır. Bu şahıs Merv vergi memurunun şikâyeti üzerine şehirden kovulmuş ancak burada kalmakta ısrar edince yakalanarak idam edilmiştir.¹⁹¹

118 (736-37) yılına geldiğinde Abbâsî propagandası için önemli bir dönüm noktası Ammâr b. Yezid isimli bir kişinin Bükeyr b. Mâhân tarafından propagandanın idarecisi olarak Merv'e gönderilmesidir. Bu zat Merv'e gelince adını Hidaş (Hıdaş) olarak değiştirdi. Hidaş Merv'e yerleşti ve büyük başarı elde etti. Fakat sonradan yoldan çıktığı gerekçesiyle 118/736 yılında öldürüldü.¹⁹²

Abbâsî hareketinin başında bulunan İmam Muhammed b. Ali'nin ölümü üzerine 126 (743-44) yılında Bükeyr b. Mâhân Merv'e gelerek dâi ve nakipleri toplayarak, onlara İmam Muhammed'in öldüğünü ve yerine oğlu İbrahim'in geçtiğini bildirdi. Ayrıca İbrahim'in kendilerine gönderdiği mektubu da onlara verdi. Onlarda durumu kabul edip, taraftarlarından topladıkları paraları Bükeyr'e teslim ettiler.¹⁹³

Merv merkezli Horasan bölgesinde işleri tamamen ele almak için atılan en önemli adım Ebû Müslim'in¹⁹⁴ buraya gönderilmesi oldu. Ebû Müslim savaş alanlarındaki maharetinin ve cesaretinin yanı sıra büyük bir siyasi dehaya da sahipti.¹⁹⁵ Huzâa kabilesine mensup Arapların oturduğu Merv'e bağlı bir köye yerleşti ve iki yıl kadar Horasan'ın çeşitli yerlerini dolaşarak isyancıları teşkilatlandırdı. Bu arada Ebû Müslim Merv'de oldukça güçlenmişti. 129 (748-49) yılında isyan Ebû Müslim tarafından Merv'de tam manasıyla organize edilmiş

Bozkurt, **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, s. 77

¹⁹⁰ Hakkı Dursun Yıldız; a.g.m., 32

¹⁹¹ İbnül Esir, **el-Kâmil**, V. 163; Wellhausen, s. 241-242

¹⁹² Wellhausen, s. 242; Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, aynı yer; Ali Aksu, **Emevi Devletinin Yıkılışı**, s. 189;

¹⁹³ Nahide Bozkurt, **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, s. 59; Aksu, s. 191

¹⁹⁴ Ebû Müslim muhtemelen 100/718-19 yılında doğmuştur. Nereli olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Merv'de doğduğuna dair rivayetler vardır. İlk defa Abbâsî davetçileriyle irtibat kuran Ebû Müslim, Muhammed b. Ali'nin kısa süre sonra ölümü üzerine yerine geçen oğlu İbrahim'e biat etmiş ve İbrahim tarafından iyice yetiştirildikten sonra ihtilal hareketini yönetmek üzere Horasan'a gönderilmiştir. İbnül Esir, **el-Kâmil**, V. 213-16; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", **DİA**, c. X, 197-199

¹⁹⁵ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. III, 28

bulunuyordu. Merv yakınındaki Huzâa köyünde İmam İbrahim'in gönderdiği siyah bayraklar açılarak isyan başlatılmış oldu.¹⁹⁶ Emeviler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyar bu gelişmeler karşısında Arap kabilelerini birleştirmeye çalışmış fakat bir başarı gösterememişti. Ebû Müslim bir biri ardına Merverrûz, Herat, Nesâ gibi şehirleri ele geçirdi. Nihayet Nasr'ın çatışma içersinde olduğu Ali b. Kirmânî ile anlaşarak Merv'i ele geçirdi ve Nasr'ın şehirden kaçmasına sebep oldu.¹⁹⁷ Merv'i ele geçiren Ebû Müslim ordudan biat aldı.¹⁹⁸ Ebû Müslim bir süredir müttefiki olan Yemenli liderlerden de kurtuldu ve bütün Horasan'ı alıncaya kadar mücadele etti.¹⁹⁹

Merv merkezli Horasan'ın tamamını ele geçiren Ebû Müslim Horasan'a vali olarak atandı. Onun buradaki ilk faaliyetlerinden biri idare merkezini Merv'den Nişabur'a taşımak oldu.²⁰⁰ Ardından ihtilal nedeniyle bozulan iç huzuru yeniden sağlamak için faaliyetlerde bulundu. İbrahim'in 132 (749-50) yılında hapiste ölümünün ardından Abbasilerin başına kardeşleri Ebû'l Abbâs Abdullah b. Muhammed es-Seffah ve Ebû Cafer el-Mansur geçtiler. İhtilalin başarılı olmasından sonra Seffah kendisini halife ilan etti. Kendisine biat edilmesi için kardeşi Mansur'u Merv'e gönderdi.²⁰¹

Seffah'ın ölümü üzerine hilafet tahtına oturan Ebû Cafer el-Mansur çekindiği Ebû Müslim'i yanına çağırarak onu öldürttü.²⁰² Abbâsiler döneminde Merv en parlak devrini Hârûnürreşîd'in oğlu ve veliahtı olan Me'mûn'u²⁰³ bu bölgeye tayin etmesiyle yaşamıştır. Hârûnürreşîd 192/808 yılında Me'mûn'u Merv'e gönderdi. Me'mûn 197/813'de halife seçildiğinde hala Merv valisiydi ve burada ikamet etmekteydi. Halifeliğinin ilk altı yılında Merv hilafet merkezi görevini üstlendi. Merv'i kendine baş şehir olarak seçen Me'mûn, Maveraünnehr istikametine açılan

¹⁹⁶ Wellhausen, s. 247-248; Hakkı Dursun Yıldız, c. X, 198

¹⁹⁷ Bilal Saklan, c. X, 198

¹⁹⁸ İbnül Esir, *el-Kâmil*, V, 313

¹⁹⁹ Wellhausen, s. 255; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. III, 30; Ali Aksu, s. 204-205

²⁰⁰ Wellhausen, s. 255

²⁰¹ *The Cambridge History of İslam*, Ed. P.M. Holt, Cambridge at the University Pres, 1970, c. I, 109; Recep Uslu, s. 90

²⁰² Recep Uslu, s.91

²⁰³ Hârûnürreşîd'in Merâcil adlı bir cariyeden dünyaya gelen büyük oğludur. 15 Rebiülevvel 170 (14 Eylül 786) tarihinde doğmuştur. Çok iyi bir eğitim ve öğretim görmüş olan Me'mûn 182(798-99) yılında ikinci veliaht olarak ülkenin doğu eyaletlerinin valiliğine atanmıştır. Bu veliahtlık 186 yılında Kâbe duvarına asılan ahidname ile teyid edilmiştir. Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 101-104

Müşkân kapısı yakınlarında bir saray ve askeri garnizon inşa ettirmiştir.²⁰⁴ Merv'in hilafet merkezi olması hem Arapların hem de başka ırklardan insanları buraya çekti ve şehir göç almaya başladı. Me'mûn döneminde şehir bilim ve kültür merkezi haline geldi. Me'mûn'un Merv'deki halifeliği boyunca burada fikir adamları ve bilim adamlarının katıldığı ilim meclisleri oluşturmuş ve kendisi de bizzat bu meclislere katılmıştır. Ayrıca Me'mûn döneminde Merv bir çeviri merkezi haline gelmişti.²⁰⁵

Me'mûn Merv'de Şiilikle uzlaşma çabası güden tarihi bir karar aldı. Ali soyundan İmam Ali er-Rızâ'yı kendisinden sonra halife olmak üzere veliaht tayin etti ve Abbâsilerin resmi rengi olan siyahı terk ederek Ali evladına özgü olan yeşil rengi giydi. Bu durum halkın tepkisini çekti. Me'mûn hilafetten hal edilerek İbrâhim b. Mehdî'ye biat edildi bu tepkiler karşısında Me'mûn hilafet merkezini Merv'den tekrar Bağdat'a taşıdı (204/819).²⁰⁶

Me'mûn'un çok güvendiği veziri Fazl b. Sehl'in çevirdiği entrikalar bazı ileri gelenler tarafından halifeye bildirilmişti. Halifenin Merv'den ayrılmasında ve Abbâsi topraklarında bir iç kargaşanın ortaya çıkmasında rolü olan bu kişi halifenin Merv'den ayrılmasından sonra kendini şikâyet edenlere işkence yaptırdı. Bunun üzerine Horasanlı birkaç kişi Fazl b. Sehl'i Serahs hamamında kılıçla öldürdüler.²⁰⁷

Me'mûn Bağdat'a gidince Bağdat'tan itibaren Merv'inde içinde bulunduğu bütün doğu illerinin valiliğine Tahir b. Hüseyin'i getirdi.²⁰⁸ Tahir, Merv'in dış kısmına kadar gidip bir ay kaldıktan sonra kendisini güvende hissedince Merv'e girdi.²⁰⁹

Tahir b. Hüseyin'in Merv'de 207 (822-23) yılında halifenin adını hutbelerden kaldırması üzerine Merv de kısmen bağımsız oldu. Bu durumdan kısa bir süre sonra Tahir'in şüpheli ölümünün ardından yerine çıkabilecek ayaklanmalara karşı oğlu

²⁰⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *DİA*, XXIX, 222

²⁰⁵ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler", *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 221-229; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumu*, (trc. Lütfü Şimşek), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, 78-105

²⁰⁶ Taberi, *Tarihi Taberi Tercümesi*, c. III, 516; Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 104; *İslam Tarihi*, (Ed. Ahmet Ağırakça), (trc. Ayhan Çakıroğlu), Beka Yayıncılık, İstanbul 2010, c. I, 306-7

²⁰⁷ Fazl b. Sehl için bakınız, Abdülkerim Özaydın, "Fazl b. Sehl", *DİA*, c. XII, 275-76; Recep Uslu, s. 100

²⁰⁸ İbnül Esir, *el-Kamil*, C. VI, 313

²⁰⁹ Recep Uslu, s. 101

Talha tayin edildi.²¹⁰ Böylelikle Merv merkezli Horasan'da Tâhirîler²¹¹ hâkimiyeti başlamış oluyordu. Tahiriler önceleri kendilerine merkez olarak Merv'i seçmiş olsalar da Abdullah b. Tahir döneminde idare merkezi Merv'den Nişabur'a taşındı.²¹² Merv ise Tâhirî hanedanının emirlik yaptığı bir merkez haline geldi.²¹³ Tâhirîlerin bölgedeki hâkimiyetine Saffâriler²¹⁴ son verdi(Şevval 259 / Ağustos 873) ve bölge Tâhirîlerden sonra Samaniler'in egemenliğine geçti.

2.5. Sâ mânîler Döneminde Merv (819-1005)

Bir asırdan daha uzun bir süre Horasan ve Maverâünnehr'de hüküm süren Sâ mânîler adını Belh şehri hâkimi iken düşmanlarının baskısından kaçarak Emeviler'in Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'ye sığınan ve onun yardımları sayesinde Belh'i yeniden ele geçiren Sâ mânîhudât'tan alır.²¹⁵ Nerşahî bu konuda şu bilgileri nakleder. "Sâ mânîler'in atası Sâ mânîhudât, düşmanlarının baskısı sonucu Belh'den kaçarak Merv'de bulunan Esed b. Abdullah'ın yanına geldi. Esed, ona hürmet ve saygı gösterdi. Düşmanlarını yenerek Belh'in idaresini ona geri verdi. Onun bu iyiliği sonucu Sâ mânîhudât Müslüman oldu. Saman adlı bir köy kurduğundan dolayı ona Sâ mânîhudât denir, Buhara Emirine Buharhudât endiği gibi. Sâ mânîhudât, oğlu doğduğunda ona Esed b. Abdullah ile arkadaşlığından dolayı Esed

²¹⁰ Hasan Kurt, **Türk-İslam Dönemine geçişte Tahirîoğulları**, s. 60

²¹¹ **Tâhirîler**, İlk muhtâr Abbâsî vâîleridir. Tâhirîler Rey dâhil olmak üzere 54 yıl boyunca Horasan'ı ellerinde bulundurmuşlardır. O zaman Abbâsîler'in Horasan adını taşıdıkları eyaleti çok genişti. Nitekim Tâhirîler önce Rey'de, sonra Merv'de oturduktan sonra 316/828'den itibaren ülkeyi Nişâbü'r'dan yönetmişlerdir. İleride bahsedeceğimiz gibi Selçuklular da İsfahân'ın yanı sıra mezkûr üç şehri kendilerine merkez seçmişlerdir. Hanedanın kurucusu Tâhir b. Hüseyin, Hârûn Reşîd döneminde Rey'e vâî olarak atanmıştır. Halîfe Me'mûn döneminde Horasan valiliğine atandıktan sonra burada bağımsız bir hükümdâr olarak davranmıştır. Oğulları tarafından sürdürülen Horasan valiliği eskisi gibi güçlü olmadı (oğlu Abdullah b. Tâhir hariç) önce Merv, sonra Rey elden çıktı. Son olarak Saffârî emîri Yakûb b. Leys Nişâbü'r'u da ele geçirerek bu hanedanın hâkimiyetine son verdi (260/873). Tâhirîler hakkında daha fazla bilgi için bkz: Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin, Tâhirîler" **DİA**, c. XXXIX. s. 403-404; Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar: İslâm Devletleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, c. I, 706-707

²¹² Hasan Kurt, "Tâhirîler", **DİA**, c. XXXIX, 403-404; Hugh Kennedy, **The Early Abbasid Caliphate**, London 1981, s. 29

²¹³ Osman Gazi Özgüdenli, "Yok Olan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", **TURCO-İRANİCA Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 496

²¹⁴ **Saffârîler** (247-394/861-1003), Doğu İran'da Sistan bölgesinde hüküm süren bir İslam hanedanıdır. Hanedanın kurucusu olan Yakûb b. Leys es-Saffâr tarafından Sîstân merkezli kurulan bu devlet, Abbâsî topraklarında kurulmuş ve Abbâsî temsilcileriyle savaşmıştır. Nişâbü'r'u ele geçirerek Tâhirîler Devletine son veren Saffârîler hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Erdoğan Merçil, "Saffârîler", **DİA**, C. XXXV, 464-465.

²¹⁵ Aydın Usta, "Sâ mânîler", **DİA**, c. XXXVI, 64

adını verdi. Bu Esed, Sâ mânîler Devletinin kurucuları Emir Nasr b. Ahmed ve Emir İsmail b. Ahmed'in dedesidir. Sâ mânîhudât meşhur Sasani kumandanı Behram Çubin'in soyundan gelmektedir.”²¹⁶ Râfî b. Leys'in Abbâsîler'e karşı Mâverâünnehir'de başlattığı isyanın bastırılmasındaki hizmetlerinden ötürü Abbasi Halifesi Me'mûn'un emriyle Esed b. Sâ mânîhudât'ın oğullarından Nûh Semerkant'a, Ahmed Fergana'ya, Yahya Şaş'a ve Ebü'l-Fazl İlyas Herat'a tayin edildi.²¹⁷ Ailenin reisi durumundaki Semerkant Valisi Nûh, Tâhirîler ve Abbâsîler'le iyi geçinerek Sâ mânîler'in Mâverâünnehir'deki hâkimiyetini sağlamlaştırdı.²¹⁸

Nasr b. Ahmed (875-892) döneminde Abbâsî halîfesi tarafından resmen tanınan Sâ mânîler'in özellikle İsmail b. Ahmed döneminde (897-907) sınırları kuzey, güney, doğu ve batı yönlerinde oldukça genişlemiştir. Mâverâünnehir ve Horasan gibi önemli bölgelerin hâkimiyet altına alındığı bu dönemde buralardaki küçük emîrlıklar Sâ mânîler'e bağlanmıştır.²¹⁹

Sâ mânîler döneminde Merv'den aktif olarak söz edebileceğimiz dönem ise II. Nasr b. Ahmed'in hükümdarlık dönemidir. II. Nasr'ın ilk yılları tahtı ele geçirmek amacıyla çıkarılan iç isyanları bastırmakla geçti.²²⁰

II. Nasr devrinde Merv şehrinde gerçekleşen isyanlardan bir tanesi Ahmed b. Sehl'in isyanıdır. Mervli ünlü bir dihkan ailesine mensup olan Ahmed b. Sehl, Amr b. el-Leys zamanında Merv'de Araplar ile İranlılar arasında yapılan mücadelelerde öldürülen İranlılar'ın intikamını almak için halkı ayaklandırmıştı. Daha sonra Amr tarafından yakalanarak Sistan'da hapsedilmiş olan Ahmed, hapisten kurtulduktan sonra Merv'e giderek Amr b. el-Leys'in Merv'deki vekilini yakalatıp buraya hâkim olmuş sonra da Merv'de yeni bir isyan teşebbüsünde bulunmuştu. Merv'deki başarısız isyandan sonra İsmail b. Ahmed'e sığınmıştı. İsmail b. Ahmed, Ahmed b. İsmail ve onun oğlu II. Nasr dönemlerinde Sâ mânîler'in hizmetinde bulunmuştu.²²¹ Hüseyin b. Ali'nin isyanını bastırdıktan sonra II. Nasr ile arası açılmış ve Nişabur'da

²¹⁶ Nerşahi, *The History of Bukhara*, (İng. trc. Richard N. Frye), Cambridge 1954, s. 59

²¹⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, (trc. Ahmet Ağırakça), c. VII, 232, Bahar Yayınları, İstanbul 1987; Cüzcanî, *Tabakât-ı Nasrî*, (İng. trc. H.G. Raverty), c. I, 28, Yeni Delhi 1970; Nerşahi Ahmed'e Merv valiliğinin verildiğini söylemektedir. Nerşahi, *The History of Bukhara*, s. 76

²¹⁸ Aydın Usta, "Sâ mânîler", aynı yer;

²¹⁹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK, 1995, s. 2.

²²⁰ Aydın Usta, "Sâ mânîler", *DİA*, c. XXXVI, 65

²²¹ W. Barthold, "Ahmed b. Sehl", *İA*, c. I, 173; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, (trc. Ahmet Ağırakça), c. VIII, 101

isyan etmişti. İsyan eden Ahmed b. Selh ilk olarak kendisine güçlü bir müttefik bulmak amacıyla Abbasi Halifesi Muktedir Billah'a (295/908-320/932) bir mektup yazarak Horasan'daki hâkimiyetinin tanınmasına karşılık kendisini metbu tanıyacağını bildirdi²²². Nişabur'da hutbeyi kendi adına okutmaya başladı. Ardından Cürcan üzerine yürüyen Ahmed b. Sehl, buradaki Sâ mânî valisi Karategin'i bölgeden uzaklaştırdı. Onun, Sâ mânîler'in Horasan'daki hâkimiyetini tehlikeye sokması üzerine II. Nasr bölgeye Hamuye (Hameveyh) b. Ali'yi gönderdi. Hamuye komutasındaki Sâ mânî ordusunun yaklaştığını öğrenen Ahmed b. Sehl Merv şehrine çekilerek burayı tahkim etmeye başladı. Şehir üzerine yürüyen Sâ mânî ordusu Merverrûz'da karargâh kurdu. Hamuye b. Ali, Ahmed b. Sehl'i Merv'den çıkarmak için her türlü çareye başvurmaya rağmen bir başarı elde edemedi. Bu şekilde bir başarı elde edemeyen Hamuye b. Ali başka bir yola başvurarak güvendiği komutanlarına Ahmed b. Sehl'e mektup yazmalarını ve ona tabi olduklarını ve bunlar, şehirden çıktığı takdirde onun tarafına geçerek Hamuye b. Ali'yi kendisine teslim edeceklerini söylediler. Bu sözlere güvenerek Merv dışına çıkan Ahmed b. Sehl, Recep 307/Aralık 919'da Merverrûz'a bir merhale mesafede Sâ mânî ordusu tarafından bozguna uğratıldı. Esir edilerek Buhara'ya gönderildi ve hapishanede Zilhicce 307/Nisan-Mayıs 920'de öldü.²²³

II. Nasr'ın 27 Receb 331/6 Nisan 943 tarihinde ölümü üzerine yerine oğlu Nuh geçti. Sâ mânî tahtında gerçekleşen değişiklik nedeniyle devlete bağlı eyaletlerde ve iç siyasette bir takım isyanlar olmuştu.²²⁴ I. Nuh'un Merv'de karşı karşıya kaldığı ilk isyan eski Horasan valisi Ebû Ali b. Muhtâc'ın isyanını bastırmak üzere Buhara'dan Merv'e geldiğinde meydana geldi. Şehirde konaklayan Sâ mânî ordusu, Vezir Ebu'l-Fazl Mehammed el-Sülemî'nin²²⁵ maaşların ödenmesi konusunda ihmalkâr davrandığını, askere ikta dağıtılmadığını ve Ebû Ali b. Muhtâc ile birlikte hareket ettiğini ileri sürerek vezirin öldürülmek üzere kendilerine verilmesini istediler. I. Nuh'un bu isteklerini kabul etmemesi halinde asi Horasan valisi ile

²²² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, c. VIII, 101; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, Yeditepe yayınevi, İstanbul 2007, s. 118

²²³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, c. VIII, 102-103; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 118-119

²²⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, c. VIII, 340-342; Cûzcanî, *Tabakât-ı Nasırî*, c. I, 37; Aydın Usta, s. 155

²²⁵ Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 168; İbnü'l Esir'de Sâ mânî ordusunun gönderilen mütevellî Ahmed el-Hakim'den usandıkları ve bu zattan şikayetçi olduklarını rivayet etmektedir. *el-Kâmil*, c. VIII, 393

birleşecekleri tehdidinde bulundular. Zaten güç durumda olan Sâ mânî hükümdarı bu istekleri kabul etti ve veziri onlara teslim etti. Bu sayede yapılan kısa süreli bir uzlaşmaya rağmen maaşlarını alamayan askerlerin bir kısmı Ebû Ali b. Muhtâc'ın ordusuna katıldılar. Ebû Ali b. Muhtâc kendisine katılan kuvvetlerle Merv'de bulunan I. Nuh'un üzerine yürüdü. Ebû Ali şehre yaklaştığında Sâ mânî ordusundan bir grup daha gelip kendisine katılmıştı. Elinde kalan kuvvetlerle bir şey yapamayacağını anlayan I. Nuh Buhara'ya dönmek zorunda kaldı. Böylece Ebû Ali b. Muhtâc 335 Cemaziyelevvel/ Kasım-Aralık 946 tarihinde Merv'i ele geçirerek burada birkaç gün ikamet ettikten sonra I. Nuh'un üzerine Buhara'ya yürüyerek şehri ele geçirdi.²²⁶

Sâ mânî ordusu Çağaniyan'da Ebû Ali b. Muhtâc ile mücadeleyi sürdürürken I. Nuh, Ebû Ali b. Muhtâc'ın Horsan'daki müttefiklerini bertaraf etmek için harekete geçti. Bu sebeple Horasan valisi tayin ettiği Mansur b. Karategin'i, Merv'de bulunan Ebû Ahmed Muhammed b. Ali el-Kazvînî'nin üzerine gönderdi. Ebû Ahmed Sâ mânîler tarafından kendisine yapılabilecek herhangi bir saldırı için Âmul ile Merv arasındaki bütün su kuyularını ve sarnıçları doldurtmuş ve daha sonra ne yapacağı konusunda fikrini almak için Ebû Ali b. Muhtâc'ın yanına gitmişti. Onunla görüştüktan sonra tekrar Merv'e geri döndü.

Mansur b. Karategin ise, 2000 kişilik bir süvari kuvveti ile Buhara'dan ayrılarak hızlı bir yürüyüşle Merv'e beş fersah bir mesafede yer alan Kuşmahan'a ulaştı. Bir anda Sâ mânî kuvvetlerini karşısında gören isyancı vali direnmek yerine Merv'e giren Mansur b. Karategin'i karşılayarak, ona ikramlarda bulundu. Şehre tamamen hâkim olan Mansur b. Karategin, Ebû Ahmed ve adamlarını yakalayıp Buhara'ya gönderdi.²²⁷

Muhtâcoğulları'nın devlet içinde giderek artan nüfuzunu kırma çabasıyla başlayan ve 337 (948-49) yılına kadar devam eden mücadelenin ardından Ebû Ali'nin isyanı güçlkle bastırıldı. Sâ mânîler adına Büveyhîler'le mücadele eden Mansur b. Karategin'in Merv'in de içinde bulunduğu Horasan Valiliği görevinden affını

²²⁶ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. VIII, 392-393; Erdoğan Merçil, "Muhtâcoğulları", **DİA**, c. XXXI, 50

²²⁷ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. VIII, 395; Nerşahi, **The History of Bukhara**, s. 97; Erdoğan Merçil, "Karategin Ailesi", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan, XXV/1, (Ankara 1987), s. 10; Aydın Usta, **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni**, s. 178

istememesi üzerine bu göreve isyan etmiş olmasına rağmen Ebû Ali b. Muhtâc getirildi.²²⁸ Ebû Ali b. Muhtâc ‘ilk önce Merv’e gelerek boş ve viran durumda bulunan Harizm’in durumu düzelinceye kadar burada ikamet ettikten sonra Büveyhîler üzerine sefere çıktı ve onlarla anlaşma yaptı.²²⁹ Ebû Ali, Büveyhîler’le yaptığı anlaşmadan memnun olmayan I. Nuh’un onu görevinden azletmesi üzerine tekrar isyan etti. Bu arada I. Nuh öldü (25 Rebiülahir 343/28 Ağustos 954) ve yerine oğlu Abdülmelik geçti. I. Abdülmelik, Ebû Ali b. Muhtâc üzerine yeni Horasan valisi Ebû Said Bekir b. Mâlik el-Fergânî’yi gönderdi ve yeni vali isyanı bastırdı.²³⁰

Abdülmelik b. Nuh dönemi, devlet içinde Ali Tegin gibi önemli Türk kumandanlarının nüfuzunun ve idari işlere müdahalelerinin başladığı bir dönem oldu. Alp Tegin’in nüfuzundan kurtulmak için onu Merv’in de içinde bulunduğu Horasan’a vali tayin eden Abdülmelik 350/961 yılında ölünce yerine Alp Tegin’in tavsiyesiyle oğlu Nasr geçirildi. Henüz çok küçük olan Nasr’ın yerini birkaç gün sonra amcası Mansur b. Nuh aldı. Alp Tegin, Nasr’ı yeniden başa geçirmek için Buhara üzerine yürüdüysen de daha sonra olaplardan korkarak Gazne’ye çekildi.²³¹

I. Mansur Ali Tegin’in isyanından sonra Merv’in de içinde bulunduğu Horasan valiliğini Muahammed b. Abdürrezzak’a vermişti. Ancak yeni vali görevini suistimal ederek Horasan şehirlerini yağmalamaya başladı. İlk olarak Merv üzerine yürüdü. Ancak şehirdeki muhafızlar kalenin kapılarını açmadılar. Merv’e giremeyen İbn Abdürrezzak askerlerini yağma için etrafa dağıttı. Bu yaptıklarının Sâmanîler tarafından cezalandırılacağını bilen İbn Abdürrezzak Büveyhîler’le haberleşmeye başladı ve isyan etti. Abdürrezzak’ın isyanı bastırıldı ve Ebû Mansur Muhammed b. Abdürrezzak öldürüldü.²³² II. Abdülmelik b. Nuh dönemine geldiğimizde (999) artık tarih sahnesinde Gazneliler devletini de görmekteyiz. Sâmanîler devleti içindeyse Ebû Ali es-Simcûrî, Hacib Faik el-Hâssa ve Begtüzün gibi önemli kumandanların iktidar mücadeleleri içine girdiklerini görüyoruz.

II. Mansur’un tahttan indirilmesi ve yerine kardeşi Abdülmelik’in geçmesi (12 Safer 389/ 2 Şubat 999) sonucunda o dönemde hala Sâmanîler’le bağılılığı

²²⁸ Aydın Usta, “Sâmanîler”, **DİA**, c. XXXVI, 65

²²⁹ İbnü’l Esir, **el-Kâmil**, c. VIII, 424; Erdoğan Merçil, “Muhtâcoğulları”, **Pro. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağani**, (İstanbul 1995), s.85

²³⁰ Erdoğan Merçil, “Muhtâcoğulları”, **Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağani**, s. 86-87

²³¹ Aydın Usta, “Sâmanîler”, **DİA**, c. XXXVI, 65

²³² Aydın Usta, **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni**, s.217

bulunan Gazneli Mahmud, Faik el-Hâssa ve Begtüzün'e mektup göndererek onları kınamış ve II. Mansur'un intikamını alacağını bildirmişti.²³³ Mektubun arkasından Serahs üzerine yürüdü. Begtüzün ve Faik el-Hâssa Seyfüddevle'nin harekete geçtiğini öğrendiklerinde II. Abdülmelik ile Merv'e çekildiler. Sedid b. el-Leys'i işleri idare etmek üzere vezir tayin etiler. O zamana kadar olaylara herhangi bir müdahalede bulunmayan Ebû'l Kasım es-Simcûrî'de²³⁴ Merv'de Sâ mânî ordusuna katıldı. Onun katılımıyla Sâ mânî ordusunun gücü önemli ölçüde artmış ve Gazneli Mahmud da bu yeni gelişme karşısında savaş konusunda tereddüde düşmüştü. Gazneli Mahmud'un duraksaması taraflar arasındaki gerilimin azalmasına ve barış görüşmelerinin başlamasına neden oldu. Merv yakınlarında yapılan görüşmelerin sonucunda Begtüzün Merv'in de içinde bulunduğu Horasan valiliği görevine devam etmesi Gazneli Mahmud'un Belh ve Herat şehirlerini alması şartıyla anlaşmaya varıldı. Fakat yapılan anlaşma daha taraflar birbirinden ayrılmadan bozuldu.

Mahmud'a güvenmeyen rakipleri onun birliklerine saldırdılar fakat ağır bir yenilgiyle karşı karşıya kaldılar.²³⁵ Mağlubiyetin ardından Nişabur'a kaçan Begtüzün'ün ardından Arslan Cazib'i gönderen Seyfüddevle Mahmud Herat'a gitti. Arslan Cazib'in takibi sonucunda Horasan sınırlarından çıkan Begtüzün bir müddet sonra tekrar Nişabur'u ele geçirdi. Bunun üzerine Gazneli Mahmud Herat'tan ayrılarak Begtüzün üzerine yürüdü. Seyfüddevle karşısında tutunamayacağını anlayan Begtüzün önce Ebiverd üzerinden Merv'e kaçtı ve bu şehri yağmaladıktan sonra önce Âmül'e ardından da Buhara'ya kaçtı. Aynı sıralarda Ebû'l Kasım es-Simcûrî'nin bulunduğu Kuhistan'a giden Arslan Câzib komutasındaki Gazneli ordusu onu mağlup ederek Tebes'e kaçmak zorunda bırakmıştı.²³⁶ Böylelikle Sâ mânîler'in Merv'inde içinde bulunduğu Horasan bölgesindeki egemenlikleri son buluyor ve burada Gazneli hâkimiyeti başlıyordu.

²³³ N. Frye, "Sâ mânîler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, (edt. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul 1987, c. VII, 74

²³⁴ IV. (X.) yüzyılda Horasan'da Sâ mânîler adına kumandanlık ve valilik yapan müslüman Türk ailesi olan Simcûrîler, Sâ mânî hanedanlığı içerisinde oldukça etkin rol oynamışlardır. Detaylı bilgi için bakınız; Erdoğan Merçil, "Simcûrîler", **DİA**, XXXVII, 210-11

²³⁵ Frye, "Sâ mânîler", c. VII, 74

²³⁶ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 2007, s. 15

2.6. Gazneliler Döneminde Merv (999-1037)

Büyük Müslüman-Türk Devletlerinden biri olan Gazneliler, Sâmânîler Devleti'nin içinden vücut bulmuş bir devlettir. Adını hanedanlığın başkenti Gazne'den alan devletin kurucusu Sâmânî ordusunda Horasan orduları komutanı olarak görev yapmış ve Samani iç siyaset çatışmaları sonucunda maiyetiyle Gazne'ye çekilen Alptegin'dir. Önceleri bir dizi komutan tarafından yönetilen Gazneliler Devleti, Sebüktegin döneminde gelişme göstermiş ve en parlak dönemini ise Sebüktegin'in oğlu Sultan (Gazneli) Mahmûd döneminde yaşamıştır.²³⁷

Merv şehrinin Gazneliler hâkimiyetine girmesi ise Sultan Mahmûd döneminde olmuştur. Sultan Mahmûd, Samani II. Mansur'un tahttan indirilmesinden sonra artık saygı ve minnet duyacağı sebepler ortadan kalktığı için H. 389/M. 999 yılında Abdülmelik b. Nuh, Tozan, Faik ve İbn Simcûr üzerine harekete geçti. Fâik ve Begtüzün onun yaklaşması üzerine Merv şehrine kaçtılar. Mahmûd da onları takip etti ve Merv önüne karargâhını kurdu. Burada başlayan barış görüşmeleri sonunda eski şartlar üzerine bir anlaşma yapıldı.²³⁸ Ancak bu anlaşma kısa süre içinde bozuldu. Sultan Mahmûd, Emir Abdülmelik b. Nuh, Tozan, Faik ve İbn Simcûr'un birleşik kuvvetlerini 16 Mayıs 999 tarihinde Merv dışında yenerek Merv'i ele geçirdi. Kardeşi Nasr'ı Horasan Valiliğine tayin etti. Merv'in ele geçirilmesiyle birlikte Horasan Emiri olan Sultan Mahmûd, Bağdat'a bir elçi göndererek kazanılan zaferi Abbasi Halifesi Kâdir-Billâh'a bildirdi ve hutbeyi onun adına okuttu.²³⁹ Halife, Mahmûd'un elçisini kabul ederek saltanatını tasdik etti ve kendisine "Yemînüddevle ve emînü'l-mille" lakabını verdi.²⁴⁰

1003 tarihinde Karahanlı kuvvetlerine yenilen Samani Hükümdarı İsmail el-Muntasır²⁴¹ Gazneli hükümdarı Sultan Mahmûd'a bir mektup yazarak ondan yardım istedi. Sultan Mahmûd onun bu yardım talebini iyi karşıladı ve ona hediyeler gönderdi. Mahmûd ayrıca Merv Şehri valisine İsmail'e yardımcı olması için emir verdi. Fakat İsmail Mahmûd'dan böyle bir yardım beklemediği için doğrudan

²³⁷ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s.1; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **DİA**, c. XIII, 480

²³⁸ Eski şartlar için bkz. Sâmânîler Döneminde Merv, Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 15

²³⁹ Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", **DİA**, c. XXVIII, 363

²⁴⁰ Erdoğan Merçil, a.g.m., 363

²⁴¹ II. Abdülmelik'in kısa saltanatı Karahanlılar'ın Buhara'yı işgal etmesiyle son bulmuş (Zilkade 389/Ekim 999) Sâmânî ailesi üyeleri ise Özkent'e götürülerek hapsedilmişti. Bunlardan Ebû İbrahim İsmail b. Nuh hapisten kaçarak Sâmânîler devletini yeniden diriltmeye çalışmıştı.

Buhara'ya ilerlemişti. 1003 yılında Oğuzlarla müttefik olan Samanilerin son hükümdarı Ebu İbrahim el-Muntasır Semerkant yakınlarındaki savaşta Karahanlı ordusunu yenme başarısı göstermiş olmasına rağmen tutunamamış ve Amu-derya'yı geçerek Merv civarındaki çöle kaçmıştır. Burada İbn Büheyc'in reisi olduğu Arap kabileye sığınmış. Fakat yanına sığınmış olduğu İbn Büheyc bu bölgenin amili Ebu Abdullah Mah-ruy'un teşvikiyle onu öldürmüştür (Rebiülevvel 395/ Ocak 1005). Sultan Mahmûd İsmâil'in akıbetini haber aldığı anda Arslan Câzib'i göndererek Ebû Abdullah ve İbn Buheyc'i öldürtmüş ve Araplar'ın obasını yağmalatmıştı.²⁴²

Sultan Mahmûd Karahanlılar içersinde yer alan taht mücadelelerinde²⁴³ Yûsuf Kadir Hân'ın tarafında yer almış ve Somnât seferinden döndükten (1026) sonra, Yûsuf Kadir Hân ile görüşmek üzere Fakih Ebû Bekr Husayrî'yi Merv şehrine göndermiş, daha sonra da yardım için o tarafa bir Gazneli ordusu göndermiştir.²⁴⁴

Sultan Mahmûd'un 421/30 Nisan 1030 tarihindeki ölümünün ardından Gazne tahtına Sultan Muhammed b. Mahmûd geçti. Fakat Sultan Muhammed'in saltanatı çok uzun ömürlü olmadı. Sultan Muhammed'in tahta geçmesinin hemen ardından Sultan Mesud isyan etti ve kardeşini mağlup ederek Gazneli tahtına geçti.²⁴⁵

Sultan Mahmud'un ölümü ve Gazne'de başlayan taht kavgaları üzerine Sultan Mesud, Ali Tegin'in yardımına başvurdu. Lakin tahtı elde edince babası gibi Karahanlılar ile dostluğu tazeleyen Mesud, Harizm valisi Altuntaş'ı Buhara seferine

²⁴² Aydın Usta, **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni**, Yeditepe yayınevi, İstanbul 2007, İbnü'l Esir, **el-Kamil fit-Tarih**, (trc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça), cilt IX, 132, Bahar Yayınları, Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s.31

²⁴³ İlig Han Nasır b. Ali 1013 yılında öldü, yerine kardeşi Ebu Mansur Arslan Han geçti. Fakat Karahanlılardan Hotan hâkimi Yusuf Kadir Han, Mansur Arslan Han'ın büyük kağanlığını tanımayarak taht üzerinde hak idda etti. Daha sonra Yusuf Kadir Han mücadeleyi bırakarak Mansur Arslan Han ile anlaşma yoluna gitti. 1025 yılında Mansur Arslan Han hükümdarlıktan vazgeçerek yerini Yusuf Kadir Han'a bırakması yeni olaylara sebep oldu. Yusuf Kadir Han'a kardeşleri Ali Tegin ve Ahmet karşı çıktılar. Bunun üzerine Yusuf Kadir Han Sultan Mahmud ile anlaşma yoluna gitti. Aralarındaki anlaşmadan sonra Sultan Mahmud Ali Tegin'in müttefiki olan Arslan Yabguyu yakalayarak Hindistan'da Kalincar Kalesine hapsetti. Ali Tegin de bu olayı öğrendikten sonra Semerkant ve Buhara'yı terk ederek çöllere kaçmıştır. Sultan Mahmud'un son Somnat seferi için Maveraünnehr'den ayrılmasından hemen sonra Ali Tegin geri dönerek Yusuf Kadir Han'ı mağlup ederek Semerkant ve Buhara'ya yeniden hâkim oldu. Sultan Mahmud Somnat seferinden döndükten sonra (1026) Yusuf Kadir Han ile görüşmek için Fakih Ebu Bekir Husayrî'yi Merv Şehrine gönderdi. Daha sonrada yardım için o tarafa bir Gazneli ordusu gönderilmiştir. Neticede Ali Tegin mağlup edilmiş ve Sultan Mahmud ile bir barış yapmıştır. Bu barışa göre Ali Tegin'in Maveraünnehr'deki hükümdarlığı tanınıyor Yusuf Kadir Han ile Sultan Mahmud arasındaki dostane münasebet devam ediyordu. Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, s. 272-317; ayrc. bkz. S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, s. 273-275

²⁴⁴ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 36

²⁴⁵ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **DİA**, c. XIII, 482

memur etti. Ali Tegin bu durumda Selçukluları ve Türkmenleri kendisine yardımcı yaptı. Buhara'yı terk eden Ali Tegin ile Altuntaş arasında Debusiye'de 1032'de vuku bulan savaştan sonra Altuntaş'ın ölümü üzerine oğlu Harun'un yerine geçmesi durumları değiştirdi. Zira Harun 1034'te Ali Tegin ve Selçuklular ile ittifak yaparak Gazneliler'e karşı istiklal savaşına girdi.²⁴⁶ Yapılan anlaşmaya göre Harun Merv'e, Ali Tegin ise Tirmiz'e yürüyecek her iki ordu Belh'te buluşacaktı. Aynı anlaşma Selçuklularla da yapılmıştı.²⁴⁷ Harun Gazneliler'e karşı savaşırken H. 426'da (M. Aralık 1034-Ocak 1035) Ali Tegin'in ölümüyle bu müttefikini kaybetti bir müddet sonrada kendisi Sultan Mesud'un bir suikastiyle öldürüldü.²⁴⁸

Harzimşah Harun'un ve Ali Tegin'in ölümleri üzerine Merv'in de içinde bulunduğu Horasan Bölgesi yeni bir akıncı ve göçebe grubuyla karşı karşıya kalıyordu. Bu grup Gazneliler'in daha sonra Horasan Bölgesinden çıkarılmalarını da sağlayacak olan Selçuklulardı.

Harizm bölgesinde yerleşmiş olan Selçuklular, Harzimşah Harun'un ölümü üzerine iyice zorlaşan hayat şartlarından dolayı artık Harizm'de oturamaz hale gelince 10.000 süvari ile Ceyhun'u geçip Horasan'a vardılar.²⁴⁹ Merv, Serahs ve Ferave çölü bölgesinde yurt tuttular. İnanç Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler Horasan bölgesine gelince derhal Sultan Mesud'a bir mektup göndererek askeri hizmet karşılığında bu yurdun kendilerine verilmesini istediler. Fakat Gazneli büyükleri, özellikle Gazneli veziri gelen bu grubu büyük bir tehlike olarak görüyordu. Nitekim Sultan Mesud Selçuklular'ın bu talebini değerlendirmek için yapılan toplantıda babasının Arslan Yabgu Oğuzlarını Horasan'a geçirmekle nasıl bir hata işlediğini ve onların ne gibi belalar çıkardığını beyan ettikten sonra şimdi 10.000 süvariye sahip Selçukluların memleket için ne derece bir tehlike teşkil edebileceğini belirtiyordu.²⁵⁰

²⁴⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, s. 94; Agacanov, **Selçuklular**, s. 78

²⁴⁷ Yusuf Abbas Hashmi, **Successors of Mahmûd of Ghazna: In Political, Cultural and Administrative Perspective**, Printed and Published by South Asian Printers and Publishers (Pvt) Ltd., Karachi 1988, s. 34; Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, s. 316; V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), s. 317, TTK, Ankara 1990

²⁴⁸ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 1989, s. 60

²⁴⁹ Bu zorunluluğun sebebi bir taraftan Karahanlı Ali Tegin'in oğullarının verdiği rahatsızlık diğer taraftan da Oğuz Yabgusu Ali Han'ın oğlu ve Halefi olan Şah Melik'in korkusu Selçuklular'ı Harezm bölgesinden göç etmeye zorlamış olmasıdır. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, c. X, 360

²⁵⁰ Köymen, **Kuruluş**, s.201; Erdoğan Merçil-Ali Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, s. 23, TTK, Ankara 1995

Sultan Mesud bu düşünce ile 1035 Haziran'ında Beytoğdu kumandasında büyük bir orduyu Selçuklular üzerine gönderdi²⁵¹. Selçuklular ve Beytoğdu arasında 1035 Temmuz'unda Hisar-ı Tak²⁵² mevkiinde bir savaş meydana geldi. Beytoğdu ve askerleri korkunç bir hezimete uğradılar.²⁵³

Selçuklu Beyleri karşı karşıya kaldıkları bu zafer ve ele geçirdikleri ganimet karşısında büyük bir şaşkınlığa uğramış ve barış yolunu aramak suretiyle bu savaşı ailelerini ve evlerini korumak maksadıyla yaptıklarını beyan etmişlerdir²⁵⁴. Elçiler vasıtasıyla giriştikleri anlaşma müzakerelerinde evvelce mektupla istediklerini bu zaferden sonra elde ettiler. Yapılan müzakereler ve anlaşma sonucunda Sultan Mesud, Selçuklu reislerine “hilat ve sancaklar ile birlikte bir menşur göndererek Nesa'yı Tuğrul Bey'e, Dihistan'ı Çağrı Bey'e ve Ferave'yi de İnanc Yabguya verdi ve kendilerine dihan²⁵⁵ ünvanını verdi. 29 Temmuz 1035'te Merv Valisi bu hâkimiyet sembollerini bir merasim alayı ile Selçuklu yurduna gönderdi.²⁵⁶

Selçuklular bu yeni yurtlarında Oğuz göçleriyle devamlı çoğalıyor ve kuvvetleniyorlardı. Bu anlaşmaya rağmen Selçuklular ile Gazneliler arasında bir güven ortamı oluşmamış ve her iki tarafta birbirlerini kuşkuyla takip etmişlerdir. Zira Gazneliler'e göre “Selçuklular büyük hayaller peşindedir”. Gazneliler'in onların hakkında düşündüklerini doğrular nitelikte onların kendi aralarında sultanın hilatleri ile alay ettikleri, onun göndermiş olduğu külahları fırlattıkları haberleri geliyordu.²⁵⁷ Bu karşılıklı güvensizlik ortamında her iki tarafta birbirine karşı hazırlık yapmaktaydı. Diğer taraftan artan oğuz göçü karşısında Selçuklular'a verilen bölge onlara yetersiz gelmeye başlamıştı.

Bu düşüncelerle Selçuklular Gazneye elçiler göndererek Merv, Serahs ve Ebiverd'i Sultan Mesud'dan kendilerine tahsis etmesini istemekte ve karşılığında da ona askeri hizmet sunmaktaydılar. Bunun gerekçesi olarak da Ceyhun Nehri ve

²⁵¹ Cûzcanî, **Tabakât-ı Nâsiri: Selçuklular**, (trc. Erkan Göksu), s. 24, Taşhan Kitap Yay., Tokat 2011

²⁵² Reşidüddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih: Selçuklu Devleti**, (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), s. 84, Selenge Yay., İstanbul 2010

²⁵³ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, **İA**, c. X, 361; Ayr. bkz. Köymen, **Kuruluş**, s.215; Agacanov, **Selçuklular**, s. 85

²⁵⁴ Köymen, **Kuruluş**, s. 221

²⁵⁵ Hüseyini, **Ahbârü'd-Devleti's Selçukiyye**, (trc. Necati Lügal), s. 4, TTK, Ankara 1990

²⁵⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, s. 96; Ali Sevim, “Çağrı Bey”, **DİA**, c. VIII, 184

²⁵⁷ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. X, 349; Hüseyini, **Ahbârü'd-Devle**, s. 4; Bündari, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, s.LVIII, TTK, Ankara 1999

Balhan civarından gelen göçler sonucunda yaşadıkları yerin yetersizliğini göstermekteydiler.²⁵⁸ Sultan Mesud bu istekleri kabul etmemekle beraber Hindistan üzerine sefere çıktı. Bundan istifade eden Selçuklular Talekan, Faryab ve Belh çevresini yağmaladıktan sonra Rey'i kuşattılar. Ayrıca Merv bölgesinin bir kısmını ele geçirdiler.²⁵⁹

Bu arada Sultan Mesud, Emir-i Hacib Sübaşı komutasında bir orduyu Selçuklular'ın üzerine gönderdi. Bu sırada Selçuklular Merv bölgesinin büyük bir kısmını ele geçirmişler ve bölgeyi tahrip etmişlerdi.²⁶⁰ 428/1037 yılının ilkbahar başlarında²⁶¹ Nişabur'dan Herat'a gelen Sübaşı ani bir baskınla o sırada Merv'de bulunan Selçuklular'ın üzerine yürüdü. Fakat başarılı olamadı. Daha sonra Sübaşı yakın adamlarıyla Nişabur'a kaçtı.²⁶²

Merv'in kaybı Gazneliler için büyük bir başarısızlık oldu. Gazneli emirinin sert uyarısını dikkate alan Sübaşı, Nişabur'dan Serahs'a hareket etti.²⁶³ Selçuklu beyleri ise ihtiyat önlemleri alarak ailelerini, çadırlarını ve hayvan sürülerini Merv Çölünün ortasına gönderdiler. İki ordu Serahs kapılarında karşılaşmış ve Sübaşı'nın ordusu Beyhaki'nin rivayetine göre utanç verici bir yenilgiye uğramıştı. Sübaşı ancak 20 gulamıyla Herat'a kaçarak kurtuldu. Selçuklular onları Herat ve Tus'a kadar takip ettiler. Selçuklular çok sayıda ganimete kondular.²⁶⁴

Gelen haberler doğrultusunda Sultan Mesud (7 Ekim 1038) Gazne'den büyük bir orduyla hareket etti. Sultanın ordusu 300 savaş fili ile desteklenen yaklaşık 100.000 kişilik bir orduydü.²⁶⁵ Sultan ayrıca Sübaşı komutasındaki bir orduyu Herat'a, Sipahsalar Ali komutasında bir orduyu da Merv üzerine gönderdi.²⁶⁶ Sultan Mesud'un ordusuyla Selçuklu ordusu arasındaki ilk savaş Serahs yakınlarında

²⁵⁸Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, (Neşir, Ali Ekber Feyyaz), s. 660,

²⁵⁹ Agacanov, **Selçuklular**, 87, Erdoğan Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s. 11,

²⁶⁰Hüseyini, **Ahbârü'd-Devle**, aynı yer, Agacanov bu tahribatın Merv halkını itaate zorlamak amacıyla yapıldığını söylemektedir. Agacanov, **Selçuklular**, 88

²⁶¹ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c.IX, 366

²⁶² İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c.IX, 350; Ayrıca İbnü'l Esir bir rivayete göre Sübaşı'nın Selçuklularla anlaşarak yenildiğini söylüyor. Kaynakların Sübaşı'nın korkaklığı konusunda hemfikir olduğunu düşünürsek bu durumun ihtimal dahilinde olması muhtemel olabilir.

²⁶³ Agacanov, **Selçuklular**, s. 89; Hüseyini'nin rivayetinde ise Sübaşı'nın Merv üzerine harekete geçtiği ve Çağrı Bey'in Merv halkıyla istişare ederek ve Merv halkının itaat ve muhabbetini alarak, Sübaşı ile savaşmaya karar verdiği naklediliyor. Hüseyini, **Ahbârü'd-Devle**, aynı yer

²⁶⁴ Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, s. 717, ayrıca Beyhaki gün olarak H. 429 Ramazanının 4. günü olan Çarşamba gününü vermektedir. Beyhaki, aynı yer; İbnü'l Esir, aynı yer.

²⁶⁵ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, IX, 368

²⁶⁶ Köymen, **Kuruluş**, s280

gerçekleştii. Yapılan ilk savaşı Gazneli ordusu kazandı (Şevval 430/ 27 Haziran 1039). Selçuklu birlikleri Serahs çöllerine çekildiler fakat savaşmayı bırakmadılar. Bir yandan vur-kaçla Gazneli ordusunu yıpratıyorlar diğeri yandan su kuyularını tahrip ediyor ve su yataklarını değıştiriyorlardı. Bu durum Gazneli ordusunun psikolojisini sarsmıştı. Sultan Mesud bu durum karşısında Selçuklularla görüşmelere başlamak zorunda kaldı. Neticede sultan Mesud ve Selçuklular arasında bir anlaşma yapıldı.²⁶⁷ Yapılan anlaşmaya göre Nesa, Baverd ve Ferave Selçuklularda kalacak fakat Nişabur, Merv ve Serahs gibi şehirlerden çekileceklerdi. Bu sırada Merv'in hâkimiyeti Gazneli Mesud'un atadığı garnizon komutanının eline geçmişti.²⁶⁸ Sultanın Herat'a gitmesinin ardından tekrar Çağı Bey tarafından kuşatılan Merv ancak yedi ay sonra yeniden ele geçirilebildi. Böylelikle Merv artık Gazneli hâkimiyetinden çıkmış ve tamamen Selçuklular'ın eline geçmiş bulunuyordu.

²⁶⁷ Agacanov, **Selçuklular**, s. 93; İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklular**, c. X, 361

²⁶⁸ Agacanov, **Selçuklular**, aynı yer

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MERV ŞEHİRİ (1037-1157)

3.1. Selçukluların Kuruluşu ve Merv'in Fethi

Merv, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması aşamasında ele geçirilen ve devletin temelini atıldığı şehirlerden bir tanesidir. Bir süre Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmış olması Merv'in Selçuklular nezdindeki önemini daha da artırmıştır.

Oğuzlar'ın Kınık Boyuna mensup olan Selçuklular, adını Oğuz Devletinde ordu komutanı olan ve Selçukluların temelini atan Selçuk Bey'den alır.²⁶⁹ Selçuk Bey Oğuz Yabgusuyla arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda kendi boyu ve yönetimdekilerle birlikte Cend Şehrine gelip burada yerleşmişti (960).²⁷⁰ Selçuk Bey Cend'de İslam dinini kabul etti ve Oğuz Yabgusu Ali Han ile çatışmaya başladı. Selçuk Bey'in ölümünden sonra Ali Han'ın oğlu ve halefi olan Şah Melik, Selçukluları buradan sürerek atmıştır. Bunun üzerine kalabalık Selçuklu grupları Cend bölgesini terk ederek Zerafşan Vadisine ve Nurata Dağlarına çekilmişlerdir.²⁷¹ Bu bölgede de uzun süre barınamayan Selçuklu göçerleri Harezm bölgesine geçmişlerdir. Harezm bölgesinde de fazla barınamayan Selçuklular, Hârizmşah Harun'un ölümünden sonra yaşam şartlarının iyice zorlaşması ile Merv'in de içinde bulunduğu Horasan bölgesine göçmek mecburiyetinde kaldılar.²⁷²

Selçuklular artık Harezm'de oturamaz hale gelince 10.000 süvari ile Ceyhun'u geçip Horasan'a vardılar. Merv, Serahs ve Ferave çölü bölgesinde yurt tuttular. İnanç Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler Horasan Bölgesine gelince derhal Sultan Mesud'a bir mektup göndererek askeri hizmet karşılığında bu yurdun kendilerine verilmesi talebinde bulundular. Bu mektupta Selçuklu Beyleri Horasan'a göçmek zorunda bulunduklarını dünyada kendilerine sığınacak bir yer kalmadığını

²⁶⁹ Abdülkerim Özeydin, "Selçuk Bey", *DİA*, c. XXXVI, 364-65

²⁷⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, c. IX, 361, İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular*, c. X, 355

²⁷¹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, Ötüken Yayınları, s. 56

²⁷² Bu zorunluluğun sebebi bir taraftan Karahanlı Ali Tegin'in oğullarının verdiği rahatsızlık diğer taraftan da Oğuz Yabgusu Ali Han'ın oğlu ve halefi Şah Melik'in korkusuydu. Bu baskı Selçuklular'ı Harezm bölgesinden göç etmeye zorlamıştı. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, c. X, 360

açık fakat temkinli bir dil ile bildiriyorlardı.²⁷³

Nitekim Sultan Mesud Selçuklular'ın bu talebini değerlendirmek için yapılan toplantıda babasının Arslan Yabgu Oğuzlarını Horasan'a geçirmekle²⁷⁴ nasıl bir hata işlediğini ve onların ne gibi belalar çıkardığını beyan ettikten sonra şimdi 10.000 süvariye sahip Selçukluların memleket için ne derece bir tehlike teşkil edebileceğini belirtiyordu.²⁷⁵

Sultan Mesud bu düşünce ile 426/1035 Haziran'ında Beytoğdu kumandasında büyük bir orduyu Selçuklular üzerine gönderdi²⁷⁶. Böylece Sultan başına büyük belalar açan ve sonunu hazırlayacak olan savaşlardan ilkinde başladı. Bununla beraber Beytoğdu ilk önce Selçukluları gafil avlayarak bozguna uğrattı, mallarını yağmaladı ve birçok da esir aldı. Gazne ordusu bu ganimetin taksimi ile uğraşırken Çağrı Bey ani bir baskın ile orduyu 1035 Temmuz'unda Hisar-ı Tak²⁷⁷ mevkiinde müthiş bir hezimete uğrattı.²⁷⁸

Büyük bir devlete karşı ilk defa büyük bir zafer kazanan Selçuklular on milyon dinarlık hazine²⁷⁹, silah ve diğer eşyaların yanında bu kadar güçlü bir orduyu yenmiş olmaları onlara bu bölgede bir devlet kurabileceklerine dair ümit vermeye başladı.²⁸⁰

Selçuklu Beyleri karşı karşıya kaldıkları bu zafer ve ele geçirdikleri ganimet karşısında büyük bir şaşkınlığa uğramış ve barış yolunu aramak suretiyle bu savaşı

²⁷³ Agacanov, **Selçuklular**, s. 82; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt I: Kuruluş**, s 199

²⁷⁴ Arslan Yabgu'ya bağlı 4000 çadırılık bir Oğuz grubunun ileri gelenleri Sultan Mahmud'dan Horasan'a geçmek için izin istediler. Sultan, Tus Valisi Arslan Câzib'in muhalefetine rağmen Oğuzlar'ın Ceyhun'u geçmelerine izin verdi. Ancak Nesâ, Bâverd ve Ferâve halkı Türkmenler'in yaptıkları yağmalardan dolayı bu zümreden şikayetçi oldular (419/1028). Bunun üzerine Gazneli Mahmut bu Türkmenlerle mücadele etmeye başladı. Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", **DİA**, c. XXVII, 364

²⁷⁵ Köymen, **Kuruluş**, s.201; Erdoğan Merçil-Ali Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, s. 23, TTK, Ankara 1995

²⁷⁶ Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsiri: Selçuklular**, (trc. Erkan Göksu), s. 24, Taşhan Kitap Yayınları, Tokat 2011

²⁷⁷ Reşidüddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih: Selçuklu Devleti**, (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), s. 84, Selenge Yay., İstanbul 2010

²⁷⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, cilt X, 361; Ayr. bkz. Köymen, **Kuruluş**, s.215; Agacanov, **Selçuklular**, s. 85

²⁷⁹ *Cami'ü't-Tevarih*'te bu miktar beş yüz bin altın dinar ve ziynet olarak verilmiş. **Cami'ü't-Tevarih**, s. 85

²⁸⁰ Râvendî, **Rahatu's-südûr ve ayetu's-sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti**, (trc. Ahmed Ateş), C.I 94, Ankara, TTK. Basımevi, 1999, Faruk Sümer, "Selçuklular", **DİA**, cilt XXXVI, 367

ailelerini ve evlerini korumak maksadıyla yaptıklarını beyan etmişlerdir²⁸¹. Elçiler vasıtasıyla giriştikleri anlaşma müzakerelerinde evvelce mektupla istediklerini bu zaferden sonra elde ettiler. Yapılan müzakereler ve anlaşma sonucunda Sultan Mesud, Selçuklu reislerine hilat ve sancaklar ile birlikte bir menşur göndererek Nesa'yı Tuğrul Bey'e, Dihistan'ı Çağrı Bey'e ve Ferave'yi de İnanc Yabgu'ya verdi ve kendilerine Horasan'a mahsus olan dihan ünvanını verdi.²⁸² 20 Ramazan 426/29 Temmuz 1035'te Merv Valisi bu hâkimiyet sembollerini bir merasim alayı ile Selçuklu yurduna gönderdi.²⁸³

Selçuklular böylece askeri zaferden daha önemli olan siyasi bir zafer kazandılar. Bu başarıyla kendilerine güven gelmiş, büyük bir devleti yenebilecekleri kanaati uyanmış idi. Yapılan bu anlaşma ve gönderilen hâkimiyet sembolleriyle bağımsız bir devlet olma yolunda ilk adımı atmışlardı. Selçuklular bu yeni yurtlarında Oğuz göçleriyle devamlı çoğalıyor ve kuvvetleniyorlardı. Bu anlaşmaya rağmen Selçuklular ile Gazneliler arasında bir güven ortamı oluşmamış ve her iki taraf da birbirlerini kuşkuyla takip etmişlerdir. Gerçekten de Türkmenler her tarafı istila ediyor; Horasan ve Sistan, Oğuzlar ile doluyor; Bust, Cûzcânân, Serahs akın ve yağmalara uğruyordu. Gazneliler diğer Türkmenler'in hareketlerini de Selçuklular'a mal ediyorlardı.²⁸⁴

Bu karşılıklı güvensizlik ortamında her iki taraf birbirine karşı hazırlık yapmaktaydı. Diğer taraftan artan Oğuz göçü karşısında Selçuklular'a verilen bölge onlara yetersiz gelmeye başlamıştı.

Bu düşüncelerle Selçuklular, Gazne'ye elçiler göndererek Merv, Serahs ve Ebiverd'i Sultan Mesud'dan kendilerine tahsis etmesini istemekte ve karşılığında da ona askeri hizmet sunmaktaydılar. Bunun gerekçesi olarak da Ceyhun Nehri ve Balhan civarından gelen göçler sonucunda yaşadıkları yerin yetersizliğini göstermekteydiler.²⁸⁵ Sultan Mesud bu istekleri kabul etmemekle beraber Hindistan üzerine sefere çıktı. Bundan istifade eden Selçuklular Talekan, Faryab ve Belh

²⁸¹ Köymen, **Kuruluş**, s. 221

²⁸² Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devle**, s. 4,

²⁸³ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, s. 96; Ali Sevim, "Çağrı Bey", **DİA**, c. VIII, 184

²⁸⁴ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, s. 96

²⁸⁵ Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**, (Neşir, Ali Ekber Feyyaz), s. 660; Mevdûdî, **Selçuklular Tarihi**, (trc. Ali Genceli), Hilâl Yay., Ankara 1971, s. 120-121

çevresini yağmalayıp Rey'i de kuşattılar. Ayrıca Merv Bölgesinin bir kısmını ele geçirdiler.²⁸⁶

Bu arada Sultan Mesud, Emîr-i Hacıb Sübaşı komutasında bir orduyu Selçuklular'ın üzerine gönderdi. İbnü'l Esir'e göre Selçuklularla Sübaşı arasında bir kovalamaca yaşanıyordu. *"Sübaşı bir sene boyunca Oğuzları uzaktan takip ederek müdafaaya çekilmişti. Oğuzlar uzaklaştıkça onları takip ediyor; fakat onlar üzerine yürüyünce savaştan korktuğu ve savaşa girmek istemediği için geri dönüyordu"*.²⁸⁷ Bu arada Selçuklular Merv bölgesinin büyük bir kısmını ele geçirmişler ve bölgeyi tahrip etmişlerdir.²⁸⁸ 1037 yılının ilkbahar başlarında²⁸⁹ Nişabur'dan Herat'a gelen Sübaşı ani bir baskınla o sırada Merv'de bulunan Selçuklular'ın üzerine yürüdü ise de başarılı olamadı ve Sübaşı yakın adamlarıyla Nişabur'a kaçtı.²⁹⁰

Hüseyini'nin rivayetine göre Sübaşı'nın ordusunun çekilmesinin ardından Merv fakihleri Selçuklu meliklerinden aman dilediler. Selçuklu melikleri de onların isteklerini yerine getirdiler ve onlara adalet ve insaniyetle davrandılar. 428 senesi Recebinin ilk Cuma günü (22 Nisan 1037) Merv'de Çağrı Bey adına hutbe okundu.²⁹¹ Hutbede adı "Melikü'l-mülûk" unvanıyla zikredildi.²⁹² Selçuklu emirleri Merv'e girdiklerinde halka saygılı olup fakir ve zayıfları himaye ettiler, bilginlere saygı gösterip emirleri yüceltiler²⁹³ ayrıca şehre valiler ve hâciler atayarak onlara ekonomiyi ve tahrip edilen çiftlikleri onarma emri verdiler.²⁹⁴

Merv'in kaybı Gazneliler için büyük bir başarısızlık oldu. Gazneli Emiri'nin sert uyarısını alan Sübaşı, Nişabur'dan Serahs'a hareket etti.²⁹⁵ Sübaşı'nın savaşa

²⁸⁶ Agacanov, **Selçuklular**, 87, Erdoğan Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s. 11, Nobel Yay., Ankara 2005

²⁸⁷ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c.IX, 349, Sübaşı'nın korkaklığına Hüseyini'de vurgu yapmaktadır. Hüseyini, **Ahbârü'd-Devle**, s. 5

²⁸⁸ Hüseyini, **Ahbârü'd-Devle**, aynı yer; Ahmed Bin Mahmud, **Selçuknâme**, (hzr. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, s.34; Agacanov bu tahribatın Merv halkını itaate zorlamak amacıyla yapıldığını söylemektedir. Agacanov, **Selçuklular**, 88

²⁸⁹ **el-Kâmil**, c.IX, 366

²⁹⁰ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c.IX, 350; Ayrıca İbnü'l Esir bir rivayete göre Sübaşı'nın Selçuklularla anlaşarak yenildiğini söylüyor. Kaynakların Sübaşı'nın korkaklığı konusunda hemfikir olduğunu düşünürsek bu durumun ihtimal dâhilinde olması muhtemel olabilir.

²⁹¹ Ahmed b. Mahmud, **Selçuknâme**, s. 37; Agacanov'un Mirhond'an yaptığı rivayete göre Merv'de okunan hutbe Çağrı Bey adına değil Tuğrul Bey adına olmuştur. S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, s. 308,

²⁹² İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, aynı yer; Hüseyini, **Ahbârü'd-Devle**, s. 6

²⁹³ Ahmed b. Mahmud, **Selçuknâme**, s. 36

²⁹⁴ Agacanov, **Oğuzlar**, 308

²⁹⁵ Hüseyini ve Ahmed b. Mahmud'un rivayetinde ise Sübaşı'nın Merv üzerine harekete geçtiği sırada Çağrı Bey'in Merv halkıyla istişare ederek ve Merv halkının itaat ve muhabbetini alarak Sübaşı

karar vermesinde İbnü'l Esir'in rivayetine göre ülkenin yağmalanması, sürekli kan dökülmesi ve artan erzak sıkıntısı da etkili olmuştu.²⁹⁶ Selçuklu beyleri ise ihtiyat önlemleri alarak ailelerini, çadırlarını ve hayvan sürülerini Merv Çölünün ortasına gönderdiler. İki ordu Serahs kapılarında karşılaşmış ve Sübaşı'nın ordusu utanç verici bir yenilgiye uğramıştı. Sübaşı ancak 20 gulamıyla Herat'a kaçarak kurtuldu. Selçuklular onları Herat ve Tus'a kadar takip ettiler. Selçuklular çok sayıda ganimete kondular.²⁹⁷

Serahs yenilgisi ve Merv, Nişabur gibi önemli Horasan kentlerinin Selçuklular'ın eline geçmiş olması hem Selçukluların itibarını artırmış hem de Gazne Sultanı Mesud'un Selçuklular üzerine sefere çıkmasında etkili olmuştur. Şimdiye kadar Selçuklular'ı çok fazla önemsemediği anlaşılan Gazneli Mesud artık durumun vahametinin farkına varmıştır.²⁹⁸

3.2.Dandanakan Savaşı (431/1040)

Gelen haberler doğrultusunda Sultan Mesud (7 Ekim 1038) Gazne'den büyük bir orduyla hareket etti. Sultanın ordusu 300 savaş fili ile desteklenen yaklaşık 100.000 kişilik bir orduydü.²⁹⁹ Sultan ayrıca Sübaşı komutasındaki bir orduyu Herat'a, Sipahsalar Ali komutasında bir orduyu da Merv üzerine gönderdi³⁰⁰. Sultan Belh'e geldiğinde Selçuklu birlikleri Talekan ve Feryab civarını ele geçirmişlerdi. Sultanın Mart 1039'da Belh'de bulunduğu sırada Selçuklu öncü birliklerinden 10 Türkmen atlısı Sultan Mesud'un köşküne kadar gelerek orada bulunan bir fili alıp gitmişlerdi.³⁰¹ Bu hareket karşısında tehlikenin artık kapıya dayandığını gören Sultan Mesud harekete geçmeye karar verdi. Nisan ortalarında Serahs'a hareket etti.³⁰² Bu

ile savaşımaya karar verdiği naklediliyor. Hüseyini, **Ahbârü'd-Devle**, s. 6; Ahmed b. Mahmud, **Selçuknâme**, s. 37; Agacanov, **Selçuklular**, s. 89;

²⁹⁶ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. IX, s. 367

²⁹⁷ Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, s. 717, ayrıca Beyhaki gün olarak H. 429 Ramazanının 4. günü olan Çarşamba gününü vermektedir. Beyhaki, aynı yer; İbnü'l Esir, aynı yer; Mevdûdî, **Selçuklular Tarihi**, s. 125

²⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, c. X, 361; Agacanov, **Oğuzlar**, s. 91

²⁹⁹ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, IX, 368

³⁰⁰ Köymen, **Kuruluş**, s. 280

³⁰¹ İbnü'l Esir'in rivayetinde bu süvari birliğinin içerisinde Çağrı Bey'in kendisinde bulunuyordu. İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, IX, 367

³⁰² Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, s. 87, Ankara üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınlar, Ankara 1935; Osman Turan, **Selçuklu İmparatorluğu ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 63

sırada Çağrı Bey Serahs'ta bulunuyordu. Tuğrul Bey Nişabur'dan³⁰³, Musa Yabgu Merv'den hareket ederek onun yanına geldiler.³⁰⁴ Sultan Mesud'un ordusuyla Selçuklu ordusu arasındaki ilk savaş Serahs yakınlarında gerçekleşti. Yapılan ilk savaş Gazneli ordusu kazandı (Şevval 430/ 27 Haziran 1039). Selçuklu birlikleri Serahs çöllerine çekildiler fakat savaşmayı bırakmadılar. Bir yandan vur-kaçla Gazneli ordusunu yıpratıyorlar diğer yandan su kuyularını tahrip ediyor ve su yataklarını değiştiriyorlardı. Bu durum Gazneli ordusunun psikolojisini sarsmıştı. Sultan Mesud bu durum karşısında Selçuklularla görüşmelere başlamak zorunda kaldı. Neticede sultan Mesud ve Selçuklular arasında "kurt barışı" yapıldı.³⁰⁵ Yapılan anlaşmaya göre Nesa, Baverd ve Ferave Selçuklularda kalacak fakat Nişabur, Merv ve Serahs gibi şehirlerden çekileceklerdi. Bu sırada Merv'in hâkimiyeti Gazneli Mesud'un atadığı garnizon komutanının eline geçmişti.³⁰⁶ Sultanın Herat'a gitmesinin ardından tekrar Çağrı Bey tarafından kuşatılan Merv ancak yedi ay sonra yeniden ele geçirilebildi. Hüseyini'nin rivayetine göre Sultanın Herat'a çekilmesinden sonra Çağrı Bey, Merv sınırına döndü. Yedi ay şehri kuşattı ve yedi ayın sonunda Mervliler Çağrı Bey'e geldiler. Hüseyini Mervliler'in bozguna uğratıldığını rivayet ediyor ki bu da Merv'in zorlu bir kuşatma sonucunda ele geçirilebildiğini göstermektedir. Akabinde de Merv'in yağmalandığı, köy ve kasabalarının tahrip edildiği rivayet edilmektedir.³⁰⁷ Bu arada Sultan Mesud Herat'tan Nişabur'a hareket etmiş Nişabur'da bulunan Tuğrul Bey ise şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Sultan Mesud kışı Nişabur'da geçirdikten sonra önce Tus ardından da Serahs'a geldi. Serahs'a vardığında Gazneli ordusu şehri tahrip edilmiş su kaynakları kurutulmuş, halkı da kaçmış buldular. Sultan Mesud'a yaşanan kuraklık dolayısıyla Herat ya da Bâdgis'e dönmesi önerildi ise de Sultan bunu reddederek Merv'e gideceğini söyledi hatta emirlerinden karşı gelecek olanın kafasını uçurmakla tehdit etti.³⁰⁸ Korkunç sıcak altında Gazneli ordusu Merv'e hareket etti. Kuraklığın meydana getirdiği kıtlık ve açlık bir taraftan Selçukluların tahrip ettiği kuyuların ortaya çıkardığı susuzluk

³⁰³ Ravendi Tuğrul Bey'in o sırada Tus'da bulunduğunu ve oraya Tus'dan geldiğini bildirmektedir.

Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, (trc. Ahmed Ateş), c.I, 98, TTK, Ankara

³⁰⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", c. X, 362

³⁰⁵ Agacanov, **Selçuklular**, s. 93; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", c. X, aynı yer

³⁰⁶ Agacanov, **Selçuklular**, aynı yer

³⁰⁷ Hüseyini, s. 8; Ahmed b. Mahmud, **Selçuknâme**, s. 40; ayc. bkz. ibnü'l Esir, **el-Kamil**, IX, 368

³⁰⁸ Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, s. 719-720

diğer yandan Gazneli ordusu iyice yıpranmış ve gerilmişti. Bu arada Selçuklu birlikleri de boş durmuyor vur-kaç taktiği ile Gazneli ordusuna sürekli saldırıyorlardı. Bu şekilde Gazneli ordusu savaşıarak Merv'e ilerledi ve şehrin iki menzil uzağına kamp kurdu. Bu durum karşısında Selçuklu önderleri bir korkuya kapıldılarsa da Çağrı Bey'in mukavemeti sonucunda Gaznelilerle savaşmaya karar verildi. Gazneli ordusunda ise açlık, susuzluk ve sıcaklık yüzünden bunalan askerler savaşmak istemiyordu. Çoğu gulam düşman safına geçiyordu. Beyhaki'nin rivayetine göre öncü birliklerinin gerçekleştirdiği çarpışmalardan iyice ümidini kaybeden Sultan Mesud devlet erkânıyla bir toplantı yaptı. Devlet büyükleri geri dönmenin imkânsız olduğunu söyleyerek Merv'e çekilmenin gerektiğini bildirdiler.³⁰⁹ Sultan Mesud saray askerlerini savaşa sürdü daha önce küstürdüğü Beydoğdu'nun gönlünü alarak Hintli askerlerinde hareketlenmesini sağladı.³¹⁰ 19 Ramazan 432/23 Mayıs 1040 günü sabah namazını kılan Gazneli ordusu harekete geçti. 3 km yol aldıktan sonra Sultanın ordusu dört bir yandan saldırıya uğradı ve savaşa savaşa Merv'e bağlı yerleşimlerden biri olan Dandanakan³¹¹ Kalesi surlarına ulaştılar. Kale halkı onlara kapılarını açmamakla birlikte susuzluktan kırılan askerlere su vermişlerdi. Dandanakan civarındaki kuyuların Selçuklularca doldurulması sonucunda buradaki suyun yetersiz kalmasından dolayı Sultan, ileri gelenlerin burada ikamet etmesini tavsiye etmelerine rağmen 5 fersah uzaklıktaki su birikintisine hareket etmeyi emretti. Sultan gidince ordunun düzeni bozuldu.³¹² Bunu fırsat bilen Selçuklu birlikleri saldırıya geçince Gazneli ordusu iyice dağıldı. Bazı gulamlar saf değiştirerek Selçuklu ordusuna katıldılar. Sultan Mesud'un devasa ordusu Dandanakan civarında büyük bir hezimete uğradı.³¹³ Sultan Mesud birkaç kumandan ve az sayıdaki gulam ile Merv Ovasında ki Berkdziz Kalesine kaçtı.³¹⁴ Beyhaki Sultan Mesud'un saray askerleri tarafından ihanete uğradığını ve büyük

³⁰⁹ Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, s.825; Mevdûdî, **Selçuklular Tarihi**, 155-157

³¹⁰ Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, s. 829

³¹¹ Dandanakan Merv'e 40 km mesafede kasaba. V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (trc. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, 1990, s. 323

³¹² İbnü'l Esir ordunun düzeninin bozulmasına Gazneli askerleri arasında su yüzünden çıkan anlaşmazlığın tüm orduya yayılmasının neden olduğunu söylemektedir. İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, IX, 368

³¹³ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, IX, 3689; Hüseyin, s. 8; Münecimbaşı, **Câmiud-düvel: Selçuklular Tarihi**, (trc. Ali Öngül), c. I. 10, Akademi Kitabevi, İzmir 2000

³¹⁴ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", **Türkler**, c. IV, 601

hezimete onların sebep olduğu rivayet etmektedir. Selçuklular yenilen ordunun tüm levazimatını ele geçirdiler (8 Ramazan 431/ 23 Mayıs 1040).³¹⁵ Hüseyini ve İbnü'l Esir Selçukluların bu mağlubiyet sonucunda Sultanın askerlerinin geri dönüp saldırma ihtimallerine karşı üç gün boyunca at sırtından inmediklerini yazmaktadırlar.³¹⁶ Gazneliler'in geri dönmeyeceğinden emin olduktan sonra Tuğrul Bey Sultan Mesud'un tahtına oturarak³¹⁷ Selçuklu Devletinin kuruluşunu ilan etti.

3.3. Devletin Temellerinin Atılması: Merv'de Toplanan Kurultay

Dandanakan savaşından bir ay sonra Selçuklu ileri gelenleri³¹⁸ Merv'de kurdukları devletin teşekkül ve tanzimini hedefleyen ve Tuğrul Bey'in konuşmasıyla açılan büyük bir kurultay düzenlediler.³¹⁹ Ravendî'ye göre kurultay açılışında Tuğrul Bey eline aldığı bir oku ağabeyi Çağrı Bey'e vermiş Selçuklu ailesine aralarında ki dayanışmanın ne kadar önemli olduğunu vurgulamayı hedefleyen şu sözleri söylemiştir: “.... Tuğrul Bey kardeşine bir ok verdi. Kır dedi. Çağrı Bey kardeşinin sözünü yerine getirdi ve oku kırdı. Tuğrul Bey iki oku bir araya getirdi aynı şeyi yaptı (bunun üzerine) üç tane verdi güçlkle kırdı. Oklar dört tane olunca kırmak imkânsız oldu. Tuğrul Bey dedi ki bizde tıpkı bu oklara benzeriz ayrı ayrı olduğumuz müddetçe biraz kuvvetli olan herkes bizi kırmaya, yenmeye kast eder. Fakat bir arada olursak kimse bizi yenemez. Eğer aramızda anlaşmazlık çıkarsa dünya ele geçirilemez, düşmanlarımız galip olur ve hükümdarlık elden gider.”³²⁰ Merv kurultayında önemli kararlar alınmıştı. Kurultayda başta Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah olmak üzere, Karahanlı hükümdar ve şehzadelerine, İran'daki yöresel emirliklere birer fetihname gönderildi. Abbasi Halifesine gönderilen mektupta Gazneli sultanları tarafından haksızlığa uğratıldıklarını, halifeye daima itaat edip sadık olduklarını, halka daima

³¹⁵ Dandanakan savaşı, Beyhaki'ye göre, 7 Ramazan 431'de, Hüseyini'ye göre 8 Ramazan 431, Reşidü'ddin'e göre 429 senesi içinde, Bündari'ye göre 430'da; Cüzcanî'ye göreyse Ramazan ayının 9. Cuma gününe kadar 3 gün sürmüştür. Bkz. **Tarih-i Beyhaki**, s.; **Ahbârü'd-Devle**, s. 9; Reşidü'ddin Fazlullah, **Camî'ü't-Tevarih: Selçuklu Devleti**, s. 91; Bündari, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, s. 5; Cüzcanî, **Tabakât-ı Nâsiri: Selçuklular**, s. 33

³¹⁶ Hüseyini, **Ahbârü'd-Devle**, s. 8; ayc. bkz. İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, IX, 369

³¹⁷ Beyhaki, s. 84

³¹⁸ Ravendî toplantıya katılanları şöyle sıralamaktadır: “Tuğrul ve Çağrı Bey, Yabgugelen dedikleri amcaları Musa b. Selçuk, amcaoğulları, akrabalarının büyüklerine ordunun pehlivanları toplandılar.” Ravendî, **Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, c. I, 101

³¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, 362; Köymen, **Kuruluş**, s. 356; Erdoğan Merçil-Ali Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 26; Faruk Sümer, “Selçuklular”, **DİA**, c. XXXVI, 368

³²⁰ Ravendî, **Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, c. I, aynı yer

adaletli davranacaklarını ve küffara karşı gaza yapacaklarını bildirmişlerdir.³²¹ Bu durum devletin meşruiyeti için halifenin onayının ne kadar önemli olduğunun Selçuklu ailesi tarafından anlaşıldığını göstermektedir. Gönderilen fetihnamelerin ardından eski Türk hâkimiyet geleneğine göre Selçukluların sahip olduğu ve ileride fethedilecek topraklar hanedan üyeleri arasında bölüştürüldü. Bu taksime göre Çağrı Bey Merv merkez olmak üzere Horasan'ın büyük kısmını almıştır. Herat merkez olmak üzere Büst ve Sîstan yöresi Mûsa Yabgu'ya verildi. Nişabur başkent olmak üzere Irak ve batı toprakları Tuğrul Bey'e verildi. İbrahim Yinal'a Kuhistan, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a Cürcân ve Damgan, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'a Kirman verildi.³²²

Yapılan kurultayda fethedilen yerler ve fethedilmesi planlanan yerler Selçuklu hanedan üyeleri aralarında paylaştırılmış, Merv daha ilk fethedildiği andan itibaren Çağrı Bey'in hâkimiyetinde olmuş bu yapılan paylaşımda da değişmemiştir. Bu nedenle Tuğrul Bey'in Merv'de herhangi bir varlığı olmamıştır.

Merv merkezli Horasan'da hâkimiyet kuran Çağrı Bey hastalanana kadar fetih hareketlerine devam etmiştir.³²³ Çağrı Bey 70 yaşında Serahs'ta vefat etmiş (Recep 451/Ağustos-Eylül 1059) naaşı daha sonra oğlu Alparslan tarafından yaptırılan Merv'deki türbesine nakledilmiştir.³²⁴ Çağrı Bey'in mezarıyla alakalı çelişkili yorumlar vardır. Kimi araştırmacılar Gavur Kale'de olduğunu söylerken; kimi araştırmacılar da Sultan Kale'de olduğunu söylemektedir. Sultan Kale'nin Sultan Melikşah döneminde yapılmış olması dikkate alınırsa Çağrı Bey'in mezarının şehrin dışına defnedilmesi pek olası görülmemektedir.

³²¹ Ravendi, **Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, c. I, aynı yer; Köymen, **Kuruluş**, s. 359-361; Erdoğan Merçil-Ali Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 27; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 212;

³²² Ravendi, **Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, c. I, 102; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", 362; Köymen, **Kuruluş**, s. 363-364; Erdoğan Merçil-Ali Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 27; Faruk Sümer, "Selçuklular", 368

³²³ Ali Sevim, "Çağrı Bey", **DİA**, c. VIII, 185

³²⁴ İbnü'l Esir, **el-Kamil**, c.X, 26; Ali Sevim, "Çağrı Bey", aynı yer; Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, 95-109; Ayrıca Tabakât-ı Nâsırî'de Alparslan için geçen "451 (1059-1060) senesinde taht-ı Horasan'a oturdu" cümlesi Çağrı Bey'in 451 senesinde vefat ettiğini doğrulamaktadır. Cüzcani, **Tabakât-ı Nâsırî**, s. 37

3.4. Sultan Alparslan Döneminde Merv (1063-1072)

Alparslan, henüz küçük yaşta iken babası Çağrı Bey'in hastalanması üzerine idareyi ele alarak, Gazneli taarruzlarını durdurması, yine babasının sağlığında Karahânîlular'a (441/1049) ve Gazneliler'e karşı (450/1058) zaferler kazanmasından dolayı, babasının veliahdı ve Merv meliki olmuştu.³²⁵ Alparslan daha babasının sağlığındayken Belh, Herat ve Merv gibi önemli merkezlerde kendi adına para bastırmak suretiyle babasına ait yerlerin idaresini de resmen üzerine almış bulunuyordu.³²⁶ Alparslan göstermiş olduğu kahramanlıklar ve kabiliyetleri dolayısıyla Selçuklu Sultanlığı için güçlü bir aday olmasına rağmen Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063³²⁷ yılındaki ölümü üzerine yerine, vasiyeti ve vezir Amîdülmülk el-Kündüri'nin desteğiyle en küçük kardeşi şehzade Süleyman Selçuklu tahtına oturtuldu.³²⁸ Daha Tuğrul Bey'in hastalığı ağırlaşınca bu duruma müsaade etmeyeceği anlaşılan Alparslan 20.000 kişilik bir ordu ile Merv'den hareket etmiş ancak yolda Sultan'ın iyileştiği haberini alarak geri dönmüştü.³²⁹ Tuğrul Bey'in ölümü üzerine; Alparslan'ın yanı sıra, ağabeyi Kirman Meliki Kavurd, amcası Musa Yabgu ve daha önce Tuğrul Bey'e isyan etmiş olan amcazade Kutalmış da tahtta hak iddia ediyordu.³³⁰ Asi emirleri ve Kutalmış'ı itaat altına alan Alparslan 456/1063 yılında Selçuklu tahtına oturdu ve saltanatı Halife Kâim Biemrillâh tarafından da tasdik ve ilan edildi (456/1064). Alparslan Selçuklu tahtına oturduktan sonra eski vezir Amîdülmülk'ü vezirlikten azlederek tutuklattı, bütün mal ve mülküne el koyduktan sonra onu Merverrûz'a gönderip orda hapse attırdı. Yerine ise daha kendisinin Merv meliki iken veziri olan Nizamülmülk Ebû Ali Hasan b. İshak'ı vezir tayin etti (17 Muharrem 456/10 Ocak 1064).³³¹

Alp Arslan Doğuda fetihlerle uğraşırken Kirmân meliki Kâvurd'un isyankâr tutum takındığı haberinin gelmesi üzerine Doğu Anadolu'daki harekâtını yarım

³²⁵ İbnü'l Adim, **Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)**, (trc. Ali Sevim), TTK, Ankara 1989, s. 41; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 154

³²⁶ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sayı III, 468-470; Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular**, c.I, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, 127

³²⁷ Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", **DİA**, c. XLI, 346

³²⁸ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. X, 43; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", **DİA**, c. II, 526;

³²⁹ Osman Turan, s. 147

³³⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", 526

³³¹ İbt İbnü'l Cezvi, **Mir'âtüz-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular**, (trc. Ali Sevim), TTK, Ankara 2011, s. 130; Cihan Piyadeoğlu, **Sultan Alparslan: Fethin Babası**, İstanbul 2016, s. 66-67

bırakarak kardeşi Kavurd'un üzerine yürümüş ve bir kaleye sığınmış Kavurd'un aman dilemesi üzerine onu affederek Merv'e dönmüştür.³³²

Alparslan Merv'e döndükten sonra birçok hükümdar ve emirin bulunduğu büyük bir düğün ile oğlu Melikşah'ı Batı Karahanlılar'ın kurucusu ve ilk hükümdarı İbrâhim Tamgaç Han'ın kızı Terken Hatun ile evlendirdi.³³³ Sultan Alparslan düğün öncesinde şehrin hazırlanmasını emretmişti. Çeyiz alayı büyük bir görkemle şehre girmiş, gelinin içinde bulunduğu mahfenin önünde bin melik ve bin de memlûk yürütülüyordu. Her birinin elinde değerli bir hediye bulunuyordu. Geçtikleri sokak ve caddelere misk, tûtsü, amber ve kâfur saçıyorlardı. Çok miktarda sadaka ve bahşiş dağıtılarak sokaklarda ihtiyaç sahibi kimse bırakılmamıştı.³³⁴ Sultan oğullarından Arslanşâh'ı Gazne hükümdarı İbrahim'in kızı, kendi kızını da İbrahim'in oğlu ile evlendirdi. Merv yakınlarındaki Radgân'da oğlu Melikşah'ı kendisine veliaht tayin etti. Diğer oğulları Arslanşâh'ı Merv, Arslan Argun'u Harizm, İlyas'ı Sogâniyân ve Toharistan meliki yaptı.³³⁵

Alparslan Karahanlılar üzerine düzenlenen sefer sırasında esir edilen bir kale kumandanı tarafından girişilen suikast sonucunda aldığı yaralar dolayısıyla 10 Rebiülevvel 465/24 Kasım 1072'de vefat etti. 45 yaşında vefat eden Alparslan Merv'de babası Çağrı Bey'in yanına defnedildi.³³⁶ Her yıl ramazan ayında 4.000 altın sadaka veren Alparslan bu sadakanın 1.000 altınını da Merv'de dağıtırdı.³³⁷

3.5. Sultan Melikşah Döneminde Merv (1072-1092)

Sultan Alparslan'ın sağlığında veliaht tayin edilen Melikşah, babasının ölümü üzerine ilk önce Merv'e gelmiş cülus merasimi düzenlenerek tahta oturmuştur. Burada etrafındakilere hitaben: *"ulularınız pederim, ortancalarınız kardeşim,*

³³² Osman Turan, s. 158

³³³ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. X, 52; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953, s. 15; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, s. 120; Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun" **DİA**, c. 40, 510

³³⁴ Cihan Piyadeoğlu, **Sultan Alparslan**, s.104

³³⁵ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. X, 55

³³⁶ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. X, 79; Bundari, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, (trc. Kivameddin Burslan), TTK, Ankara 1999, s. 46; Abû'l Farac, **Abû'l Farac Tarihi**, c. I, 325; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, s. 222; Cihan Piyadeoğlu, **Sultan Alparslan**, s. 215

³³⁷ Ahmed Bin Mahmud, **Selçukname**, (trc. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 65

küçüklerinizde oğullarımdır” diyerek tebaasının güvenini kazanmaya çalışmış, etrafındakilere ihsanlarda bulunmuş, orduya 700.000 eklemek suretiyle askeri memnun etmiştir. Babasının mezarını Merv’e naklettirerek dedesi Çağrı Bey’in yanına defnettirmiştir.³³⁸ Merv’den Nişabur’a gelen Melikşah burada komşu hükümdarlara haberler göndererek babasının vefat ettiğini ve kendisinin sultan olduğunu, bundan böyle babasına tabi olanların kendine itaat etmelerini, hutbeyi de onun namına okutmalarını talep etti. Bu mektuplarla birlikte Sultan Melikşah’a karşı ayaklanmalar başladı.³³⁹

Sultan Melikşah döneminde meydana gelen isyanlardan Merv’i etkileyen isyan; Sultanın kardeşi Melik Tekiş’in isyanıdır. Belh ve Toharistan hâkimi Melik Tekiş ilk defa 473/1081 yılında isyan etti. Melikşah’ın Rey’de askerleri teftiş ederken durumlarını beğenmediği Ermeni kökenli 7000 askeri ordudan ihraç etmesi üzerine bu askerler Tekiş’in yanına giderek onun kuvvetlerine katıldılar. Askeri gücünü artıran Tekiş, kardeşi Melikşah’a isyan ederek Merverrûz, Mervüşşâhicân, Tirmiz ve diğer bazı yerleri istilâ etti. Oradan da Nişabur’a hareket eden Tekiş’in isyanını haber alan Sultan Melikşah süratle Horasan’a hareket ederek kardeşi Nişabur’u ele geçirmeden önce oraya vardı. Tekiş Sultanın Nişabur’a yaklaştığını duyunca oradan uzaklaştı ve Tirmiz’e kapandı. Melikşah kardeşini Tirmiz’de muhasara etti. Yapılan görüşmeler neticesinde isyan sona erdirildi.³⁴⁰

Tekiş’in ikinci isyanı ise 1084 yılında gerçekleşmiştir. Kardeşi Sultan Melikşah’ın Musul’da bulunmasını fırsat bilen Tekiş, çevresindeki adamların etkisiyle Horasan’ın büyük bir kısmına hâkim oldu ve Merv’i üç gün boyunca yağmalattı. Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin rivayetine göre, Tekiş ve adamları, Ramazan’da şehrin Ulu Camii’nde içki içtiler ve kâfirlerin bile hoş görmeyeceği kötü şeyler yaptılar. Ayrıca şehri tahrip ettiler.³⁴¹ Tekiş daha sonra Nişabur’a bağlı Serahs

³³⁸ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 18-19; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 77

³³⁹ Hüseyinî, *Ahbarüddevleti Selçukiye*, s. 38-39; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 78

³⁴⁰ İbnü’l Esir, *el-Kâmil*, c. X, 111-112; Münecimbaşî, *Câmiu’d-Düvel*, c. I, 51-52; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 204; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 114-115; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular cilt I*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, c.I, 175

³⁴¹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtüa’a-Zamân fî Târîhi’l Âyân’da Selçuklular*, (trc. Ali Sevin), TTK, Ankara 2011, s. 263-264; Ali Sevim, “İlginc Yönleriyle Sultan Melikşah”, *Makaleler*, Berikan Yay., Ankara 2005, c. III, 312

Kalesini kuşatmaya başladı. Kale neredeyse düşmek üzere iken Ebu'l-Fütûh et-Tûsî ile Horasan amîdi Ebû Ali'nin düzenledikleri bir plan ile Tekiş'in geri çekilmesi sağlandı. Tekiş kaçarken önce Merv'e girmek istedi ise de şehir halkı kapıları kapatarak savaştılar ve onu şehre sokmadılar. Bunun üzerine Tekiş Venec Kalesine çekilmek zorunda kaldı. Sultan Melikşah kardeşinin isyanından üç ay sonra Horasan'a geldi. İlk önce kardeşine hiçbir şey yapmayacağına dair söz verdi fakat ikinci kez isyan etmiş olması üzerine, gözlerine mil çektirerek Dâmegân'daki Fîruzkuh Kalesine hapsedtirdi.³⁴² Tekiş'e ait yerler Melikşah tarafından oğlu Ahmed'e ikta edildi.³⁴³ Sultan Melikşah tarafından veliaht ilan edilerek adı hutbelerde okunan Ahmed 481(1088-89) yılında Merv'de ölmüştür.³⁴⁴

Cemâlmülk b. Nizâmülmülk Belh ve havalisinin valisiyken Melikşah tarafından öldürülmüştü.³⁴⁵ Onun oğlu Osman, Nizâmülmülk'ün emriyle Merv reisliğine, Sultan Melikşah'ın önemli gulamlarından ve devletin ileri gelen emirlerinden biri olan Kodan da aynı şehre şahne olarak atanmıştı. Kodan ile Osman arasında bir meselede anlaşmazlık ve münakaşa çıktı.³⁴⁶ Bu münakaşanın sonucunda genç yaşta olması, bulunduğu mevkie ve dedesinin nüfuzuna güvenen Osman, şahneyi (Şihneyi) yakalayıp tahkir ederek tutuklattı. Osman daha sonra Kodan'ı serbest bıraktı, o da yardım istemek ve şikâyetini arz etmek üzere doğruca Sultanın yanına gitti. Bunun üzerine Sultan Melikşah Tâcüddevle ve Mecdülmülk el-Balâsânî gibi devlet erkânıyla vezir Nizâmülmülk'e bir mektup gönderdi. Sultan mektubunda şöyle diyordu: «Eğer sen saltanatta şerikim, mülkümden ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır; fakat benim naibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde naiplik ve tâbîlik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıtayı istilâ etti ve büyük bir

³⁴²İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. X, 128; Ahmed Bin Mahmud, **Selçuknâme**, s. 145-147; Sevim-Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 115; Ali Öngül, "Tekiş b. Alparslan", **Tarih Dergisi**, sayı: 36, İstanbul 2000, 321-330

³⁴³İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. X, 128, Sevim-Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 115, Ali Öngül, "Tekiş b. Alparslan", 331; Cihan Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 62; Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular**, c.I, 175

³⁴⁴Melikşah, Ahmed'in ölümüne çok üzölmüş, halk bir hafta yas tutmuş, kadınlar sokaklarda feryad figan etmiş, kimse ata binmemiş ve insanlar üzüntülerini belli etmek için kapılarını siyaha boyamışlardır. İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. X, 151; Abdülkerim Özaydın, **Berkyaruk**, s. 6

³⁴⁵Öldürölmesinin nedeni, Cemâlmülk Serahs'da valilik yaptığı sırada Nizâmülmülk'ün aleyhindeki bazı davranışları nedeniyle Sultan'ın maskarasını öldürtmesiydi. İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. X, 118-119

³⁴⁶Ahmed b. Mahmud, Kodan'ın halka zulüm ettiğini Osman'ın ise halkın feryadından usanarak onu zindana attırdığını ve Kodan'ın zindandan çıkınca Melikşah'a giderek olan biteni yanlış aktardığını ve kendini haklı çıkardığını söylemektedir. Ahmed b. Mahmud, **Selçukname**, s 165

eyalete vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ve tecaviiz ettiler, şunu şunu yapmaya kalkıştılar.» Bu mektup Nizâmülmülk'e ulaştığında cevabı çok sert oldu. Nizamülmülk bundan kısa bir süre sonra öldürüldü.³⁴⁷ Nizâmülmülk'ün ölümünden otuz beş gün sonrada Sultan Melikşah 16 Şevval 485/19 Kasım 1092 yılında vefat etti.³⁴⁸

3.6. Sultan Berkyaruk Döneminde Merv

Sultan Melikşah yaşanması muhtemel taht kavgalarını önlemek amacıyla Şaban 480/1087 yılında bu sırada 10 yaşında bulunan oğlu Ahmed'i veliaht tayin etmişti. Acak Ahmed bir yıl sonra Merv'de vefat edince, Melikşah bu durumda oğullarından en büyüğü ve en liyakatlisi olan Berkyaruk'u kendine veliaht tayin ederek adının hutbelerde okunmasını sağladı. Fakat sultanın vefatından kısa bir süre önce yeni veziri Tacülmülk Ebu'l Ganâim'in de etkisiyle Berkyaruk'u azlederek yerine Terken Hatun'dan olan oğlu Mahmud'u veliaht tayin etti.³⁴⁹ Fakat Berkyaruk, Terken Hatun ve amcası Tutuş ile giriştiği mücadeleden başarıyla çıkarak Büyük Selçuklu tahtına oturdu. Sultan Berkyaruk tahta oturduktan sonrada taht mücadeleleriyle uğraşmak zorunda kaldı. Bu mücadelelerinden birini de amcası Arslan Argun'a karşı verdi. Arslan Argun Sultan Melikşah öldüğünde Bağdad'da onun yanındaydı. Sultan'ın ölümü üzerine yedi bin gulam ile Hemedân'a gitti. Burada Hemedânlı bir topluluk da Arslan Argun'a katıldı. Oradan Nişâbûr'a gitti, fakat hiç bir ilgi görmedi ve Merv'e kadar yoluna devam etti. Merv şahnesi Kodan, Arslan Argun'un tarafına geçti ve şehri ona teslim etti. Askerler de onun safına geçtiler. Arslan Argun buradan Belh üzerine yürüdü. Onun geldiğini haber alan Fahrülmülk b. Nizâmülmülk oradan ayrıldı. Arslan Argun Belh, Tirmiz, Nisâbûr ve bütün Horasan'a hâkim olduktan sonra Sultan Berkyaruk ile veziri Müeyyidülmülk'e haber gönderip Nîşâbûr hariç

³⁴⁷ Bkz. İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. X, 177; Sevim-Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 130; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 215-216; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 7; Piyadeoğlu, **Horasan**, s.64 Bazı kaynaklar Nizamülmülk ile Melikşah'ın arasının açılmasını Tacülmülk Ebûl-Ganâim ve Terken Hatun'un onun hakkındaki kıskanç tutumları olduğunu rivayet etmektedirler. Hüseyini, **Ahbarüddevleti Selçukiye**, s. 45-46; Münecimbaşı, **Câmiu'd-Düvel**, c. I, 63; Abdülkerim Özaydın, "Nizamülmülk", **DİA**, c. XXXIII, 194-96

³⁴⁸ İbnü'l Esir, **el-Kamil**, c. I, 181; Hüseyini, **Ahbarüddevleti Selçukiye**, s. 49, Ahmed Bin Mahmud, **Selçukname**, s. 180; Münecimbaşı, **Camii'd-Düvel**, c. I, 65

³⁴⁹ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk**, s. 15, Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular**, c. I, 193-194

Horasan'ı dedesi Çağrı Bey'in hâkimiyetindeki haliyle kendisine verilmesini istedi. Ayrıca pek çok mal göndereceğini ve saltanatı hak iddia etmeyeceğini bildiriyordu. Sultan Berkıaruk bu sırada amcası Tutuş ve kardeşı Mahmûd ile meşgul olduğu için buna ses çıkarmadı. Sultan Berkıaruk Müeyyidülmülk'ü vezirlikten azledip yerine kardeşı Fahrulmülk'ü vezir tayin edince, Mecdülmülk el-Balasânî bütün devlet İdaresine hâkim oldu. Bunun üzerine Arslan Argun Berkıaruk ile haberleşmeyi kesti ve el-Balâsânî'yi muhatap Kabul etmediğini bildirdi. Sultan Berkıaruk da amcası Börıpars'ı Arslan Argun'un üzerine gönderdi.³⁵⁰

Börıpars'la karşılaşan Arslan Argun, mağlûp olup Belh'e çekildi. Börıpars ile maiyetindeki askerler ise Herat'ta kaldılar. Arslan Argun bir süre sonra daha büyük bir ordu toplayıp Merv üzerine yürüdü. Bir kaç gün kuşattıktan sonra şehri zapt etti. Burada pek çok kişiyi öldürdü. Surların kapılarını söktü ve yıktı. Börıpars bunu duyunca Herât'tan Arslan Argun'un üzerine yürüdü. İki taraf karşı karşıya gelip savaşa tutuştular. 488 (1095) yılında vuku bulan bu savaşta Börıpars mağlûp oldu.

Bu galibiyetten sonra Arslan Argun, Sebzevar, Mervu's-Sahcân, Serahs kalesi, Kuhendiz-i Nîsâbûr, Şehristân ve diğer bazı yörelerin surlarını tahrip etti. Ayrıca bu şehirlerde gücünden çekindiği bazı askeri şahsiyetleri öldürdü. Bu sayede Merv'inde içinde yer aldığı Horasan onun hâkimiyetine girmiş oldu. Arslan Argun 489 (1096) yılında gulamı tarafından öldürüldü.³⁵¹ Arslan Argun'un ölümünden sonra Sultan Berkıaruk, Melik Sencer'i Merv merkez olmak üzere Horasan'ın idaresiyle görevlendirdi.³⁵²

Sultan Berkıaruk döneminde Merv'de gerçekleşen diğer bir isyan ise Merv Emiri Kodan'ın isyanıdır. Sultan Berkıaruk'un isyan eden Emir Üner ve Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün üzerine Irak tarafına yürümeye karar verdiğinde Emir Kodan hasta olduğunu söyleyerek bu sefere katılmamıştı. Sulatnın Harezm'deki İkinci adındaki

³⁵⁰ İbnü'l Esir, **el-Kamil**, c. X, 219, Ahmed Bin Mahmud, **Selçukname**, s. 186; Müneccimnaşı, **Camıu'd-Düvel**, c. I, 77; Bündari, **Irak ve Horasan Selçukluları**, s. 233; Hüseyin, **Ahbarüddevleti Selçukiye**, s. 59; Sevim-Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s.149; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkıaruk**, s. 48; Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular**, c. I, 205-206

³⁵¹ İbnü'l Esir, **el-Kamil**, c. X, 219-220; Ahmed Bin Mahmud, **Selçukname**, s. 187; Müneccimnaşı, **Camıu'd-Düvel**, c. I, 77; Bündari, **Irak ve Horasan Selçukluları**, s. 234-235; Hüseyin, **Ahbarüddevleti Selçukiye**, s. 60; Sevim-Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s.149-150; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkıaruk**, s. 48-49; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 69

³⁵² Ahmed b. Mahmud, **Selçukname**, s. 188; Bündari, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, s. 235; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 227; Sevim-Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 150; Osaman G. Özgüdenli, **Selçuklular**, c. I, 207

Harezm valisi 10000 süvariyle birlikte Berkyaruk'a katılmak üzere Merv'e gelmiş ve burada içki âlemine dalmıştı. Kodan ve Emîr-i âhur Yaruktaş aralarında anlaşarak Ekinci'yi öldürmüşler ve Harizm'e giderek sultanın buraya kendilerini vali tayin ettiğini söyleyerek şehri teslim almışlardı. Sultan Berkyaruk yolda bu hadiseyi haber aldığıında Emîr-i dâd Habeşî b. Altuntak'ı bir ordunun başında Kodan ve Yaruktaş ile savaşmak üzere Horasan'a gönderdi, Emîr-i dâd Habeşî Herât'a doğru yola çıkarak askerlerinin kendisine katılmalarını beklemeye koyuldu. Emir Kodan ve Yaruktaş on beş bin süvariyle Emîr-i dâd Habeşî'nin üzerine yürüdüler. Emîr-i dâd onlara karşı koyacak durumda olmadığını anlayınca Ceyhun'u geçti. Onlar da, Emîr-i dâd'ın üzerine yürüdüler. Yaruktaş, Kodan'ın kendisine katılmasını beklemeden ilerledi ve Habeşî'ye saldırdı. Fakat başarılı olamayarak esir alındı.

Bu haber Kodan'a ulaşınca askerleri ona karşı isyan edip hazinelerini ve yanındaki eşyayı yağmaladılar. Yanında sadece yedi kişi kaldı, bu sebeple Buhâra'ya kaçtı. Şehrin hâkimi onu yakalayıp tevkif etti, fakat daha sonra iyi davrandı ve Kodan onun yanında kaldı. Daha sonra Buhara'dan Belh'e, Melik Sencer'in yanına gitti. Sencer onu güzel bir şekilde karşıladı. Kodan, Sencer'e işlerini idare edeceğine ve bütün askerleri ona itaat ettireceğine dair söz verdi ancak kısa bir süre sonra vefat etti.³⁵³

Berkyaruk'un 2 Rebûlâhir 498/ 22 Aralık 1104'de³⁵⁴ vefat etmesi üzerine Büyük Selçuklu tahtına kardeşi Muhammed Tapar oturdu. Bizim konumuz açısından Muhammed Tapar'ın Merv'le bir ilişkisi olmadığı için doğrudan Sultan Sencer dönemine geçeceğiz. Yalnız şunu zikretmekte fayda var ki; Sultan Muhammed Tapar'ın 18 Nisan 1118'deki ölümünün ardından Sultan Sencer kardeşinin ölümüne çok üzülmüş ve Merv şehri yedi gün süreyle yas tutmuştur.³⁵⁵

3.7. Sultan Sencer Devrinde Merv (1118-1157)

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra onun yerine geçen yeğeni Mahmud'un hâkimiyetini tanımayan Sultan Sencer daha Sultan Berkyaruk döneminde Arslan Argun'un isyanında yardımlarından dolayı kardeşi tarafından Merv merkezli Horasan'ın idaresiyle görevlendirildi. Ayrıca Sultan Berkyaruk Melik Sencer'e Emir Kamac'ı atabeg, Ebû'l Feth Ali b. Hüseyin et-Tuğrâî'yi de vezir tayin

³⁵³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, c. X, 222-223, Abdülkerim Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 52-53; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 151; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I, 212

³⁵⁴ Abdülkerim Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 130

³⁵⁵ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 205

etti.³⁵⁶

Yeğeni Mahmud'a karşı girdiği saltanat mücadelesinden galibiyetle ayrılan Sultan Sencer, Selçuklu idari yapısını yeniden düzenleyerek başkenti İsfahan'dan Merv şehrine nakletti. Böylece Merv Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun merkezi haline geldi.³⁵⁷

Sultan Sencer payitaht haline getirdiği Merv'i geliştirmek için büyük gayret sarf etti. Sultan Sencer zamanında Merv en parlak dönemini yaşadı çok sayıda medrese ve kütüphanenin bulunduğu şehirde pek çok ünlü âlim ve şair yetişti. Şehir fiziki yapı itibarıyla da gelişmenin doruğuna ulaştı. Şehrin su ihtiyacı, inşa edilen büyük sulama kanalları vasıtasıyla karşılandı. Yine Sultan Sencer döneminde pek çok âlim Merv'e yerleşti.³⁵⁸ Sultan Melikşah tarafından yaptırılan ve 1095 yılında Arslan Argun tarafından yıktırılarak harap hale getirilen Sultan Kale, Sultan Sencer tarafından yeniden tamir edildi.³⁵⁹

Sultan Sencer'in uzun süren saltanatı boyunca Merv'de önemli hadiseler meydana gelmiştir. Bu olaylardan biri Sultan Sencer'in Katvan savaşında Karahitaylara yenilgisi (1141) sonrasında Hârizmşah Atsız'ın Merv'e saldırarak burayı yağmalamasıdır.

Katvan savaşında³⁶⁰ Sultan Sencer'in yenilgisini değerlendiren Hârizmşah

³⁵⁶ İbnü'l Esir, **el-Kamil**, c. X, 121; Abdülkerim Özeydin, **Sultan Berkyaruk**, s. 51

³⁵⁷ Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular**, c. I, 237

³⁵⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", s. 500

³⁵⁹ Yüksel Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 19; Özgüdenli, **Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv**, s. 499

³⁶⁰ Sultan Sencer döneminde doğudan batıya doğru yayılan Karahitaylar kendilerine engel olmaya çalışan Karahanlı hükümdarı Mahmûd b. Muhammed'i Hocend yakınlarında mağlup ettiler. Bu mağlubiyet Maverâünnehr halkını korku ve endişeye sevketti. Bu olayın ardından çok geçmeden bu sefer Karahanlı hükümdarı Mahmûd, yönetimi altındaki Karluklar'la anlaşmazlığa düşmüş, bu yüzden Sencer'den yardım istemişti. Karluklular da Gürhan'a (Yeh-lü Ta-şi) başvurarak yardım talep ettiler ve onu Sencer üzerine bir sefer düzenlemesi için kışkırttılar. Bunun üzerine Gürhan, Karluklular için Sultan Sencer'den şefaet diledi ve onları affetmesini istedi. Sultan bunu kabul etmediği gibi onları tehdit etti. Bunun üzerine çaresiz kalan Karluklar da Karâhitâylar'dan yardım istediler. Esasında melikliği döneminden beri Karâhitâylar'ın batıya doğru genişleme siyasetini dikkatle takip eden Sencer, zamanın geldiğini düşünmüş olsa gerek Gazne, Gur, Sistan, Mâzendaran gibi kendine bağlı hükümdarların katkılarıyla 100.000'e yakın süvariden oluşan güçlü bir ordu ile harekete geçmişti. Karâhitâylar da Gürhân yönetiminde, Çin, Türk, Hıtay ve diğer kavimlerden oluşan 100.000 kişilik denk bir ordu oluşturmuşlardır. İki ordu Semerkand civarındaki Katvân denilen yerde 536/1141'de karşılaştı. Sultan Sencer bu savaşta çok ağır bir yenilgiye uğradı. 30.000 kayıp veren Sencer emrindeki 300 süvariyle Tirmiz'e kaçarken eşi Terken Hatun ve önde gelen emirleri esir düştü. Katvân yenilgisi Büyük Selçuklular'ın yıkılışına zemin hazırladığı gibi İslam dünyasının da siyasi, iktisadi ve içtimai buhranlara sürüklenmesine yol açmıştır. Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci**

Atsız, 536 Rebiülevvel (Ekim 1141) ayında Serahs üzerine yürüdü. Serahs'a varınca büyük din âlimi Ebû Muhammed ez-Ziyâdî tarafından karşılandı ve ona büyük saygı gösterdi. Atsız oradan Mervu'ş-Şâhcân'a gitti. Burada da bir din âlimi olan Ahmed el-Bâharzî, Atsız'a gelerek Merv halkı için ondan şefaât talep etti ve hiçbir askerin kendilerine saldırmamalarını istedi. Hârizmşah Atsız bu teklifi kabul ederek şehrin dışında konakladı. Ancak bir müddet sonra Ebu'l-Fazl el-Kirmânî'nin başkanlığında şehrin ileri gelenlerini yanına çağırdığı sırada şehirde bir huzursuzluk çıktı. Şehir halkı isyan ederek Atsız'ın adamlarından bazılarını öldürdüler, bazılarını da şehrin dışına sürerek şehrin kapılarını kapatıp şehri teslim etmemek için gerekli hazırlıklara başladılar. Bunun üzerine Atsız harekete geçti ve 17 Rebiülevvel 536/ 20 Ekim 1141 tarihinde Merv'e girerek şehri yağma etti ve halktan ve ulemadan pek çok kişiyi öldürdü. Çok sayıda âlimi de yanında götürdü.³⁶¹ Atsız, Sultan Sencer tarafından bir ilim merkezi haline getirilen Merv'de Şâfi'î âlimlerine kötü muamelede bulunmuştu. Bu yağma sırasında Sencer'in hazinesinden kıymetli mücevherler sandıklarla Harezm'e taşınmıştır. Merv'de meydana gelen yağmadan saray kütüphanesi de nasibini almış Sultan Sencer'in sarayının kütüphanesindeki kitaplarda bu yağma sırasında kaybolmuştur.³⁶² Ancak savaştan sonra Merv'e dönen ve durumu düzelteren Sencer'in Atsız üzerine yürümesi sonrasında o Merv'den aldığı hazineyi geri iade etmek zorunda kalmıştır.³⁶³

Sultan Sencer döneminde Merv açısından ve de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun akıbeti açısından da belki de en önemli hadise Oğuz istilası olmuştur.³⁶⁴

İmparatorluk Devri, TTK, Ankara 1954, c. II, 326-331; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 218; Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular**, c. I, 272; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", **DİA**, c. XXXVI, 510, Abdülkerim Özaydın, "Gürhan", **DİA**, c. XIV, 323

³⁶¹ İbnü'l Esir, **el-Kamil**, c. XI, 85; İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK, s. 55; Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", **Genel Türk Tarihi**, c. III, 286; Sevim-Merçil, **Büyük Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 219

³⁶² Sevim-Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, aynı yer

³⁶³ Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan**, s. 80

³⁶⁴ Selçuklu devletinin kuruluşu aşamasında da önemli rol oynayan Oğuzlar, Selçuklu devletinin kurulmasından sonra da büyük kitleler halinde batıya doğru göç ederek yeni kurulan devletin himayesinde rahat bir hayat sürmek istemişlerdir. Selçuklu hâkimiyeti altındaki topraklara Oğuzların kitleler halinde gelmesi yerleşik hayata zarar verdiği gibi toplumda bazı sıkıntılara da neden olmuştur. Selçuklu sultanları Oğuzların yarattıkları bu rahatsızlıkları mümkün olduğunca ortadan kaldırmak için Tuğrul Bey zamanından itibaren onları İslam dünyasının batı sınırında bulunan Anadolu'ya yönlendirmeye gayret göstermişlerdir. Sultan Melikşah döneminde yerleşik halkın yanında bu göçebe Oğuz kitlelerinin devlete olan bağlılıklarını kuvvetlendirmek için boy

Belh ve çevresinde yaşayan Oğuzlar ile Selçuklu vergi memuru arasında çıkan anlaşmazlık ve bu vergi memurunun öldürülmesi³⁶⁵ Oğuz isyanının başlangıcı oldu. Emir Kamâc'ın kendi sorumluluk bölgesinde meydana gelen bu olayı sultana bildirmesi üzerine mesele daha da büyüdü. Vergi memurunun öldürülmesini bahane eden Kamâc, Sencer'e valiliğine ilave olarak onlar üzerindeki şahnelik vazifesinin de kendisine verilmesi karşılığında yılda 30.000 koyun vergi vermeyi teklif etti. Bu meseleyi devletin itibarını sarsan bir mesele olarak gören Sultan Sencer Kamâc'ın teklifini kabul etti. Belh'e dönen Kamâc Oğuzlara elçi göndererek öldürülen memur için diyet istedi. Oğuzlar onun bu talebini redd ederek sadece sultana tabi olduklarını bildirdiler. Kamâc'ın Oğuzların üzerine 10.000 kişilik bir kuvvetle yürümesi üzerine Oğuzlar ona otlaklarında kalabilme karşılığında hane başı 200 dirhem vergi vermeyi önerdiler.³⁶⁶ Ancak Kamâc savaşmayı tercih etti. Yapılan savaşta yenilgiye uğrayarak hem kendisi hem de oğlu Alâeddin Ebû Bekir öldürüldü. Bu durum Selçuklu idarecileriyle Oğuzlar arasındaki gerginliği daha da artırdı.

Kamâc'ın ölüm haberi Merv'e ulaştığında Sencer'in çevresinde bulunan diğer emirler, onu Oğuzlar üzerine bir sefer düzenlemeye teşvik ettiler. Sultan Sencer Oğuzlara haber göndererek onları tehdit etti ve ülkesini terk etmelerini istedi. Telaşa kapılan Oğuzlar özür diledi. Ayrıca öldürdükleri Kamâc ve oğlu için 100.000 dinar ödemeyi teklif ettiler. Buna rağmen Sultan Sencer 100 bin kişilik ordusuyla 40.000 kişilik Oğuzlar üzerine yürüdü (1153). Oğuzlar kadın ve çocuklarıyla Sultan

beylerinin çocukları saraya alınarak “memlûk” sistemine göre eğitilirdi. Sultan Sencer zamanında Maverâünnehr'de Karahanlı Devletinin idaresi altında önemli bir Oğuz kitlesi mevcuttu. Bunlar Kıpçakların ya da Karahitayların baskısıyla güneye doğru indiler. Karahitayların hizmetinde bu Oğuz kitlesi, Sultan Sencer'in Katvan'da mağlup olmasından sonra, Maverâünnehr'in hâkimiyetini ele geçiren Karahitayların himaye ve yardım ettikleri Karluklar tarafından bu ülkeden çıkarıldılar ve Horasan'a gelerek Belh civarını kendilerine yurt tutarak Sultan Sencer'e tabi oldular. Yıllık vergi olarak da 24.000 koyun vermeyi kabul ettiler. İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. XI, 154; Coşkun Alptekin, “Selçuklular”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. VII, 181; Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular**, c.I, 281

³⁶⁵ Kaynaklarda zikredildiğine göre bu Oğuzlar devlete olan sorumluluklarını yerine getiren ve sakin bir gruptur. Ravendi bu olayı, tahsildarın Oğuzlara kötü şeyler söylediğini ve onlara kötü davrandığını nakleder. (Ravendi, **Raha't-üs-Sudur ve Ayet-üs-Surur**, c. I, 173), İbnü'l Esir ise bu Oğuzlardan şu şekilde bahsetmektedir: Oğuzlar bazı armağanlar ve mallar vererek Emir Kamâc ile anlaştılar. Emir Kamâc'da onlarla uğraşmaktan vazgeçti. Oğuzlarda güzel güzel oturup hiç kimseye eziyet etmediler. Namazlarını kılıp zekatlarını verdiler. (İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. XI, 1554)

³⁶⁶ İbnü'l Esir; Oğuzlar'ın bir araya gelerek toplandıkları hatta kendileri dışındaki bazı Türk boylarının da onlara katıldıklarını bildirir. Bu noktada Kamâc'ın 10000 kişilik ordusunun karşısında Oğuzlar'ın sayısının da azımsanamayacak derecede fazla olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. XI, 154

Sencer'in önüne çıkararak bağışlanmalarını istediler. Ayrıca bağışlanmaları karşılığında 200 bin dinar, 200 bin koyun, 50 bin at ve deve ile 100 gulam vermeyi önerdilerse de Emir Kamâc'ın yerine Belh'e atanan torunu Müeyyed Ay-aba'nın ısrarları neticesinde Sencer savaşmaya karar verdi.³⁶⁷ Belh civarında yapılan savaş Oğuzlar kazandılar. Sultan Sencer ve maiyetindekiler mağlup bir durumda Merv'e gittiler. Oğuzların onları takip ettikleri anlaşıncı Sultan Sencer ve askerleri Merv'den ayrıldılar. Sultan ve askerleri Merv'den ayrılınca Oğuzlar şehre girerek yağmaladılar, Merv halkından ve ileri gelenlerden pek çok kişiyi öldürdüler (Temmuz-Ağustos 1153). Sencer Merv'den ayrılınca Andrâba denilen yerde çok sayıda emiri ile birlikte Oğuzlara esir düştü. Esir düşen emirler Oğuzlar tarafından öldürüldüler.³⁶⁸

Esir Düşen Sultan Sencer ilk olarak başkent Merv'e götürüldü. İlk zamanlar kendisine saygıda kusur etmediler. Oğuz kumandanları onu yaya olarak karşılamışlar, tahtına oturtmuşlar ve önünde yer öperek itaatlerini arz etmişlerdir.³⁶⁹ Kısa bir zaman sonra bu davranışlarının siyasi bir oyunun parçası olduğu anlaşıldı. Nitekim Oğuz liderlerinden Bahtiyar, Merv'in kendisine ikta olarak verilmesini talep etmiş, Sultan Sencer bunun üzerine; "*Burası payitahttır, hiç bir kimseye ikta edilmesi caiz değildir.*" cevabını verdi. Sultan Sencer'in verdiği bu cevaba orada bulunanların gülmesi üzerine içinde bulunduğu durumu anlayan sultan, oturduğu tahttan inerek ve Merv'de bulunan bir hankâha kapandı.³⁷⁰ Yaklaşık üç yıl Oğuzların elinde esir kalan Sultan Sencer geceleri bir kafese kapatılır ve yanındaki muhafızlar her hafta değiştirilirdi.³⁷¹

Sultan Sencer'in Oğuzların eline düşmesinden sonra Recep 548/Eylül- Ekim 1153'de Oğuzlar Merv'de yeniden yağmacılığa başladılar. Fakat bu sefer halk onlara mukavemet gösterdi ve onlarla savaştı. Halkın gösterdiği mukavemet kırılarak, şehir işgal edildikten sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğuna payitaht olan bu büyük ve

³⁶⁷ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. XI, 156; Özgüdenli, **Selçuklular**, c. I, 282; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 83

³⁶⁸ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. XI, 157; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. XII, 422; Müneccimnâşı, **Camiu'd-Düvel**, c. I, 124-125; Ahmed Bim Mahmud, **Selçukname**, s. 233

³⁶⁹ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, c. V, sayı 2, Ankara 1947, 564

³⁷⁰ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. XI, 155; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. XII, aynı yer

³⁷¹ Ravendi, **Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, c. I, 176; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Târîh-i Cihângüşâ**, (trc. Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, c. II, 12; Sevim- Merçil, **Selçuklu Devletleri tarihi**, s. 224; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", 511

zengin şehir, üç gün üç gece süren bir yağmaya uğradı. Oğuzlar yağmanın ilk gününde altın, gümüş ve ipekten üretilmiş her şeyi yağmalamışlardı. İkinci gün, tunç, bakır ve demirden yapılmış eşya; üçüncü gün ise halı, yorgan, döşek, küpler, çömlekler, kapı ve pencereler yağmalanmıştı. Sadece yağma yapılmakla kalmamış halkın çoğunluğu esir alınmış ve gizlenmiş olabilecek eşyanın yerini söyletmek için işkenceye tabi tutulmuşlardır. Ayrıca şehirde büyük tahribat yapmışlardır.³⁷²

Sultan Sencer'in esir edilmesinin hemen ardından bazı kumandanlarla birlikte Oğuzların önünden kaçmayı başaran vezir Tahir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk Nişabur'a giderek Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ı tahta çıkartıp adına hutbe okuttu. Süleymanşah başkent Merv üzerine yürüdü ise de Oğuzlarla karşılaştıkları zaman askerleri Nişabur'a kaçması üzerine bir netice elde edemedi.³⁷³

Süleymanşah'ın ülkeyi Oğuzların elinden kurtarma çabası başarısız olunca ve vezir Tahir b. Fahrülmülk'ün ölümünün ardından durumu kötüleşen Süleymanşah'ın Horasan'ı terk ederek Cürcan'a dönmesi üzerine bu sefer de kumandanlar Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu ve Karahanlı hanedanından Mahmud Han'ı tahta çıkardılar.³⁷⁴ Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mamud ve Hârizmşah Atsız onun sultanlığını kabul etmişlerdir. Mahmud Han Selçuklu saltanatını yeniden ele geçirmek için çeşitli teşebbüslerde bulunmuş ve geçici olarak Oğuzlar'la bir barış anlaşması yapmıştır. Yine Sultan Sencer'i kurtarmak için Hârizmşah Atsız'dan yardım istemiştir. O ve Atsız birleşmek üzere iken Sultan Sencer'in esaretten kurtulduğu haberini almışlardır.³⁷⁵

Yaklaşık üç yıl Oğuzlar'ın elinde esir tutulan Sultan Sencer'in Oğuzlar'ın elinden kim tarafından kurtarıldığı ile ilgili çeşitli rivayetler vardır. Bu konuyla ilgili derin bir araştırma yapan Mehmet Altay Köymen, Sencer'i kurtaranın Kamac adıyla geçen Müeyyed Ay-aba olduğunu söylemektedir. Diğer taraftan Oğuzlar üzerine önemli bir araştırma yapmış olan Ergin Ayan ise Kamac ve Müeyyed Ay-aba'nın iki farklı kişi olduğunu ve Sencer'i kurtaranın İmâdeddin Ebû'l Feth Ahmed b. Ebî Bekr

³⁷² Mehmet Altay Köymen, Oğuzların Merv'de öldürdükleri ve işkence ettikleri kişiler hakkında detaylı bilgi vermektedir. Bkz. **Oğuz İstilası**, s. 563-620; İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. XI, 157; Ravendi, **Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, c.I, aynı yer; Mehmet Altay Köymen, "**Oğuz İstilası**", s.582-583; Ergin Ayan, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı**, s. 29; Cihan Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 84

³⁷³ Ergin Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 30; Cihan Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 85

³⁷⁴ Ergin Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 31

³⁷⁵ Sevim-Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 235

b. Kamac olduğunu söylemektedir.³⁷⁶

Oğuzlar'ın elinden kurtulan Sultan Sencer önce Tirmiz'e giderek buradan kendisine tabi olan ya da olmayan tüm devletlere haber göndererek yeniden devletin başına geçtiğini bildirdi.³⁷⁷ Bunun üzerine tüm Horasan emirleri onun etrafında toplanarak ona itaatlerini bildirdiler. Sultan Sencer daha sonra başkent Merv'e gelerek Merv eteğinde yer alan Enderâbe Köşkü'ne (devlet-hane) yerleşti.³⁷⁸ Merv'e gelen Sultan bazı idari düzenlemeler yaptı. Şehrin tekrar imar edilmesi için girişimlerde bulunduysa da başarılı olamadı. Çünkü her taraf Oğuzlar tarafından yağmaya uğramış ve hazine boşaltılmıştı. Bu duruma oldukça üzülen Sultan Sencer çok geçmeden hasta oldu ve 24 Rebiülevvel 552 (Nisan-Mayıs 1057) yılında Merv'de öldü. Sultan Sencer'in naşı hayattayken Merv'de yaptırmış olduğu "Darü'l Âhire"³⁷⁹ adı verilen türbesine defnedildi.³⁸⁰

"Kuruluşundan Selçuklu dönemi sonuna kadar Merv" başlıklı tezimizin siyasi tarih kısmı Sultan Sencer'in ölümünden sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte burada sona ermektedir.

³⁷⁶ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri**, TTK, Ankara 2011, c. II, 455; Ergin Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 34

³⁷⁷ Mehmet Altay Köymen, **İkinci İmparatorluk**, c. II, 460

³⁷⁸ Reşidüddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih**, s. 126; Ravendi, 179; Agacanova, bu köşke Kasr-ı Sâdegân-ı Merv (Merv Dostlarının Kasrı) adını taşıdığını söylemektedir. Agacanova, **Selçuklular**, s. 322

³⁷⁹ "Dârü'l-mülk (Cüzcâni, **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 67) veya "Devlethane"de (Reşidüddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih**, s. 127) denir.

³⁸⁰ Müneccimnaşı, **Camiu'd-Düvel**, c. I, 128; Ravendi, **Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, c.I, 179-180; Hüseyini, **Ahbarüddevleti Selçukiye**, s. 87; Reşidüddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih**, s. 127; Ahmed b. Mahmud, **Selçuknâme**, s. 235; Mehmet Altay Köymen, **İkinci İmparatorluk**, c. II, 465; Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular**, c. I, 284; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 93;

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MERV'İN İLMÎ, KÜLTÜREL VE SOSYAL HAYATI

4.1. Mescidler (Camiler)

Müslümanlar için en önemli kültür merkezlerinden olan mescitler, bir yandan talim terbiye görevini üstlenirken diğer taraftan namaz kılma yeri ve küfre karşı cihadın temsil edildiği önemli bir merkez olmuşlardır. Bu kadar âlim ve dindar insanı bir arada bulunduran, İslam'ın Orta Asya'ya ulaşmasından sonra idare merkezi ve bir dönem hilafet başkentliği yapmış olan Merv gibi bir şehirde doğal olarak birçok mescit bulunmaktaydı. Fakat şehirde meydana gelen savaşlar ve bu savaşlar sonucunda ortaya çıkan yıkım ve tahribat sonucunda bu mescitlerden sadece sınırlı sayıda mescidin ismi günümüze gelebilmiştir.

Bazı araştırmacıların, Rus kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilerde Merv'de yapılan mescitlerden ilkinin Hz. Peygamber zamanında aslen Mecusî bir tacir olan Muhammed Manahiye tarafından inşa edilmiş olabileceği düşünülen “Benî Mahan Mescidi”ni zikrederler. *“Ticaret için Medine'ye gelen ve burada Hz. Peygamber ile görüşen bu zat, memleketi Merv'e dönünce halka İslam'dan bahsetmiş ve bu yeni dini yaymaya çalışmıştır. Bu çabasının sonucu olarak kendi evini mescit halinde yeniden düzenlemiş ve bu mescit Benî Mahan Mescidi olarak ünlenmiştir.”*³⁸¹ İstahri, Merv'de bulunan üç camiden bahseder ve bu camilerden birincisinin Müslümanların şehri fethinden önce kurulduğunu söyler. Fakat ismi verilmeyen bu camii Benî Mahan camii değildir. Benî Mahan Camiinin ise daha sonra yapıldığını ve sahabilerin burada namaz kıldığı rivayet edilir.³⁸² Yani Benî Mahan Camii'nin yine İslam fethinden önce kurulmuş olma ihtimali bulunmaktadır. Benî Mahan Camii'nin Merv'e yerleşen Araplar'ın şehre girmesinden sonra dört önemli caddenin kesiştiği noktada inşa edildiği de yine bazı kaynak ve araştırmalar da bildirilmektedir.

³⁸¹Gulamılla Yağşımuradov, **Türkmenistan'da Hadis Kültürü (Hicri İlk Dört Asır ve Günümüz Örneğinde)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 42-43 Halilulla Jumabayev, **Hadiste Merv Ekolü**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2004, s. 31

³⁸²Ebû İshak İbrâhim İstahri, **Mesâlik u Memâlik**, (Farsça trc. Karn-i Pencom/Şişom Heceri), Tahran 1990, s. 206

Kaynaklar ayrıca bu mescitte Cuma namazı kılınmadığını da zikretmektedirler.³⁸³ İslam şehirleri üzerine araştırmalar yapan Guy Le Strange bu mescide Kale Mescidi de denildiğini ilave etmektedir.³⁸⁴

Merv’de Müslümanlarca yaptırılan ikinci camii olan ve şehrin Serahs yoluna açılan kapısının yanında yer alan Eski Cami adıyla da bilinen Mescid-i Atîk’in Mühellebîler döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Bu cami aynı zamanda başta hadis ilmi olmak üzere çeşitli ilim meclislerinin toplandığı yer olmuştur. Şehrin kapısının yanında yer alan bu cami Me’mûn zamanında Şafiilerin kullanımına tahsis edilmiştir.³⁸⁵ Merv’de Kuteybe b. Müslim tarafından inşa ettirilmiş bir cami daha bulunmaktadır.³⁸⁶ Büyük Cami adıyla da bilinen bu caminin yanında Sultan Sencer’in türbesi ve mescidi bulunmakta olup bu iki mescit birbirinden parmaklık ile ayrılmakta idi.³⁸⁷

Zamanla Merv’deki Müslüman nüfusun artmasıyla birlikte başka camilerde inşa edilmiştir. Bu genişlemenin bir sonucu olarak Ebû Müslim döneminde Macan mahallesinde Yeni Cami diye de bilinen Macan Camii yapılmıştır.³⁸⁸ Macan Camii Merv’de Cuma namazı kılınabilen üç camiden biridir. Kerpiçten yapılan kubbesinin yaklaşık olarak 25 m genişliğinde olduğu ve her eyvanının önünde dörtgen şeklinde sahn bulunduğu bildirilmektedir.³⁸⁹ Abbâsî valisi Fazl b. Süleyman Merv’e gelince şehir mescidinin (Merv Mescidi) etrafındaki bağları alarak mescidi ve Müslüman mezarlığını büyütmüştü.³⁹⁰ Sultan Sencer’in şarabdarı Azizüddin Ebu Bekir ez-Zencânî Merv’de Aziziye adıyla bir mescit ve bu meside bağlı bir medrese ile kütüphane yaptırmıştı.³⁹¹

Merv’de inşa edilmiş olan ve günümüze kadar gelebilen en eski cami 131-

³⁸³ İstahri, **Mesâlik u Memâlik**, s. 206; Mukaddesî, **Ahsenu’t-Tekâsim fi Ma’rifetu’l Ekâlîm (The Best Division for Knowledge of the Regions)**, (İngilizce trc. Anthony Collins- Mohammad Hamid Alta’i), Garnet publishing, London 1994, s. 274; Mehmet Mahfuz Söylemez, “Yazılı Kaynaklar Işığında Merv’in Şehir Dokusu Üzerine Notlar”, **İslam Şehirleri Üzerine Makaleler**, Çorum Belediyesi Yayınları, 2010; Osman Gazi Özgüdenli, **Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv**, s. 494

³⁸⁴ Guy Le Strange, **The Eastern Caliphate**, s. 399

³⁸⁵ İbn Havkal, s. 433; Guy Le Strange, s. 399; Özgüdenli, s. 494; Jumabayev, s. 32

³⁸⁶ İbnü’l Esir, **el-Kamil**, c. V,

³⁸⁷ A. Yakubovskiy, “Merv”, **İA**, c. VII, 775

³⁸⁸ Guy Le Strange, aynı yer; Söylemez, s. 73

³⁸⁹ İbn Havkal, s. 434; Söylemez, s. 74

³⁹⁰ Uslu, **Hicri I-II. yüzyıllarda Horasan Tarihi**, s. 148

³⁹¹ Yakut el-Hamevi, **Kitabu Mucemü’l-büldan**, c. V, 114; Emel Esin, **Merv**, 20

138/748-755’de inşa edilen, Hemedâni Mescidi adıyla da bilinen camidir. Bu cami hala güzelliğini korumakta olup içersinde namaz kılınmaktadır.³⁹²

Yakut’un verdiği bilgiler ışığında Merv’de Hanefiler ve de Şafiilere ait iki mescit daha olduğu anlaşılmaktadır.³⁹³

4.2. Kütüphaneler

Ortaçağ İslam dünyasının kültürel gelişimine yön veren önemli kültür merkezlerinden biri olan Merv, bilhassa kütüphaneleriyle meşhur bir şehirdi. Bu kütüphanelerden istifade ederek önemli bir coğrafya eseri olan *Kitab-ı Mucemü’l-Büldan*’ı yazan Yakut el-Hamevi eserinde bu kütüphanelerin ona her şeyi unutturduğunu ve Moğol tehlikesi ortaya çıkmamış olsaydı ömrünü burada geçirmek istediğini söylemektedir.³⁹⁴ Merv Horasan’ın Ümmü’l Kurâsi³⁹⁵ olarak bilinmesinin yanı sıra âlimlerin ilimlerinde yükselme havzası idi. Şehrin kütüphaneleri âlimler için önemli bir rol üstlenmekte idi.

Merv’deki kütüphanelerin varlığı bazı kaynaklarda Sâsânîler dönemine kadar götürülebilmektedir. Almaz Yazberdiyev *Eski Merv ve Kütüphaneleri* adlı eserinde Avesta’nın Parfia nüshasının Merv’deki Zerdüş tapanının kütüphanesine konmuş olabileceğinden bahsetmektedir.³⁹⁶

Yaberdiyev adı geçen çalışmasında Arap fatihlerinin önünden kaçan Sâsânîlerin son hükümdarı III. Yazdicerd 651 tarihinde Merv’e geldiğinde yanında Pehlevi el yazmalarından oluşan bir kütüphane dermesi getirdiğini ve bu kütüphanenin Merv kütüphanelerinin temelini oluşturduğunu ileri sürmektedir.³⁹⁷ Hatta Almaz Yazberdiyev bir adım daha öteye giderek İslam dünyasındaki ilk kütüphanenin Merv’de kurulmuş olduğunu belirtmektedir.³⁹⁸

Yakut el-Hamevi Merv’de yaklaşık on kadar kütüphanenin varlığından söz

³⁹² S. Sıbte Hasan, “Mimari”, **İslam Düşüncesi Tarihi**, (trc. Ahmet Ünal), Edt. M. M. Şerif, İnsan Yayınları, c. III, 310

³⁹³ Yakut el-Hamevi, **Kitabu Mucemü’l-büldan**, c. V, 114

³⁹⁴ Yakut, aynı yer

³⁹⁵ Mukaddesî, s. 263

³⁹⁶ **Eski Merv ve Kütüphaneleri**, (haz. Tülin Ege-Ahmet Karataş), Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Yayınları, Ankara 1998, s. 13,

³⁹⁷ **Eski Merv ve Kütüphaneleri**, s. 21

³⁹⁸ **Eski Merv ve Kütüphaneleri**, s. 24

etmektedir. Bu kütüphanelerin çoğu Selçuklular döneminde kurulmuştur.³⁹⁹ bahsedilen kütüphaneleri şöyle sıralanabilir:

1. Mescidde (Camide) bulunan ve Aziziye diye anılan ilk kütüphane, Sultan Sencer'in şarabdarı Azizüddin Ebu Bekir ez-Zencânî tarafından kurulmuş ve içersinde 12.000 cilt kitap bulunmaktaydı.⁴⁰⁰
2. İbadet mescidinde bulunan Kemaliye kütüphanesi. Hizanetü'l Kemaliye olarak da adlandırılan bu kütüphanenin kim tarafından kurulduğu bilinmemektedir.⁴⁰¹
3. Hanefî mezhebine mensup devlet adamı Şerefü'l-Mülk Müstevfî Ebû Saîd Muhammed b. Mansur'a ait kütüphane. Bu kişinin burada birde medresesi bulunmaktadır.⁴⁰²
4. Nizamülmülk'ün bu şehirde kurmuş olduğu medresesinde bulunan kütüphane.⁴⁰³
5. Sem'ani ailesine ait iki kütüphane.⁴⁰⁴
6. Amidiye medresesi kütüphanesi.⁴⁰⁵
7. Selçukluların son dönem vezirlerinden olan Mücedülmük'ün kurduğu aynı adı taşıyan medrese ve kütüphanesi.
8. Hatuniye kütüphanesi.⁴⁰⁶
9. Damiriyye hankâhında bulunan Damiriyye kütüphanesi.⁴⁰⁷

Bu kütüphanelerden kitap elde etmesi oldukça kolaydı. Yakut el-Hamevi evinde bu kütüphanelerden alınmış yaklaşık 200 cilt kitabın bulunduğunu ve bu kitapların kıymetlerinin neredeyse 200 dinar olduğunu söylemektedir.⁴⁰⁸

Merv'de Yakut'un bahsettiklerinin haricinde diğer bazı kütüphanelerin mevcudiyeti de bilinmektedir. Hârizmşah Atsız'ın Merv'i işgal ettiği sırada devrin tanınmış âlimlerinden Hakim Hasan Kattan'ın da kütüphanesi yağmalanmış ve

³⁹⁹ İsmail Erünsal, "İslam Medeniyetinde Kütüphaneler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. XIV, 245

⁴⁰⁰ Yakut el-Hamevi, 114; İsmail Erünsal, aynı yer,

⁴⁰¹ Yakut el-Hamevi, aynı yer; İsmail Erünsal, aynı yer,

⁴⁰² Yakut el-Hamevi, aynı yer

⁴⁰³ Yakut el-Hamevi, 114; İsmail Erünsal, 245

⁴⁰⁴ Yakut el-Hamevi, aynı yer

⁴⁰⁵ Yakut el-Hamevi, aynı yer

⁴⁰⁶ Yakut el-Hamevi, aynı yer

⁴⁰⁷ Yakut el-Hamevi, aynı yer

⁴⁰⁸ Yakut el-Hamevi, aynı yer

kitapları da kaybolmuştu. O devirde çıkan dedikodulardan bu işi Harzemşah'ın yanında bulunan şairlerden Reşidüddin Vatvat'ın sorumlu olduğu iddia edilmiş; fakat Reşidüddin Vatvat, Hakim Hasan Kattan'a yazdığı mektupla kendisinin suçsuz olduğunu söylemişti.⁴⁰⁹

Merv'de bulunan diğer bir kütüphane de Sultan Sencer'e ait kütüphaneydi. İbn Funduk eserinde fizik âlimi el-Hakim Ebû'l Feth Kuşek'in hayatından bahsederken onun kitaplarını Sultan Sencer'in kütüphanesinde gördüğünü söylemektedir. Buradan yola çıkarak Sultan Sencer'in payitahtı Merv olduğuna göre kütüphanesi de burada olmalıdır.⁴¹⁰

Merv'de bulunan bir diğer kütüphane Abdulah b. Ahmed b. Hamduye'nin Gazne'den aldığı kitaplarla Merv'de yaptırdığı ribatında kurduğu kütüphanesidir.⁴¹¹ Ayrıca Abdullah el-Bezzâz'a ve Ebû'l Meali el-Mervezî'ye ait kütüphaneler bulunduğu bilinmektedir.⁴¹²

4.3. Medreseler

Medreseler, İslam dünyasında daha çok hukuk ve ilahiyat öğrenimi veren yüksek öğretim kurumlarıdır. Medreseler on birinci yüzyılın ikinci yarısında eğitim öğretimin doruğuna ulaşmıştır. Nitekim Sünnî olan Sâ mânîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular, Horasan'da gelişen Şii-Bâtınî düşüncesine karşı Sünnîliği güçlendirmek amacıyla medreseler kurmuşlardır. Medrese inşa etmek sadece siyasî bir çaba olarak düşünülmemiş, aynı zamanda sosyal bir amaç da güdülmüştür. Nitekim medreseler inşa edilirken aynı zamanda bir kütüphane, hatta bazılarının hemen yanında hankâh da inşa edilmiştir. Her medresenin ihtiyaçlarını karşılamak için bir vakfı bulunmaktaydı. Bu vakıflar sayesinde öğrenciler ücretsiz eğitim alabilmekteydi. Öğrencilerin ihtiyaçları ve görevlilerin ücretleri bu vakıflar aracılığıyla karşılanmaktaydı.⁴¹³ Medreselerin devlet eliyle kurulması Karahanlılar zamanında

⁴⁰⁹ Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, c. II, 7-8; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 334; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul 1995, s. 397

⁴¹⁰ Erdoğan Merçil, s. 396

⁴¹¹ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, c. IX, 187; İsmail E. Erünsal, **İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, İstanbul 2018, s. 393

⁴¹² Mehmet Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, Ankara 2016, s. 220

⁴¹³ Aydın Sayılı, **Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese**, (trc. Recep Duran), 2002, s. 5-6; Ziya Kazıcı, "Eğitim", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. XIV, 80-81; Ahmet

olmuştur.⁴¹⁴ Ortaçağ İslam dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri olan Merv'in medreselerden yoksun olduğu düşünülemez. Dolayısıyla şehirde kurulmuş pek çok medreseden söz etmek mümkündür. Merv'de bilinen ilk medrese Karahanlılar zamanında Arslan Gazi Tamgaç Han tarafından inşa ettirilen ve daha sonra ölümü üzerine kendisinin buraya gömüldüğü medresedir.⁴¹⁵

Merv'de medrese yaptıranlardan biri de Selçuklu veziri Ebû Nasr Amîdülmülk İmâdüddîn Mansûr b. Muhammed el-Kündürî'dir (ö. 456/1064). Bu medrese Amidiyye Mederesesi olarak bilinmektedir.⁴¹⁶

Merv'de kurulan bir diğer medrese Sultan Alparslan'ın isteğiyle Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından açtırılan ve yine ona ithafla Nizamiye Medresesi olarak adlandırılan medresedir. Nizamiyeler İslam dünyasının pek çok şehrinde olduğu gibi Merv'de de kurulmuştur.⁴¹⁷ Bu medresenin inşa ediliş tarihi ve biçimi hakkında elde edilen bilgiler sınırlı olmakla birlikte inşa ediliş tarihi olarak 1070'li yıllar tahmin edilmektedir. Mükemmel bir kütüphaneye sahip olan medresenin kütüphanesi de Nizâmülmülk tarafından yaptırılmıştır. Mehmet Altay Köymen bu medresenin ilk müderrisliğine tayin edilen kişinin Muhammed Temîmî el-Mervezî (Ö. 468/1075-76) olduğunu söylemektedir.⁴¹⁸ Bu medresede ders veren diğer bir âlim ise Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî'dir (Ö. 489/1096). Bu kişinin Nizamiye medresesinde müderris olabilmek için Hanefî mezhebinden Şafîi mezhebine geçtiği söylenmektedir.⁴¹⁹

Az öncede belirttiğimiz gibi medreseler inşa edilirken yanlarına kütüphaneleri de yapıldı. Merv'de en azından on kadar kütüphanenin varlığından söz ediliyorsa bir o kadarda medresenin varlığından söz etmek mümkündür. Şehirde ayrıca Müstevfî Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr el-Hârizmî tarafından 494/1100-1101 yılında Hanefîler için medrese inşa ettirildiğini görmekteyiz.

Ocak, "Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", **Türkler**, c. V, 722

⁴¹⁴ Cahit Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat, Tarih)**, İstanbul 1976, s. 5

⁴¹⁵ Emel Esin, **Merv**, 20; Aydın Sayılı, **Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese**, s. 25; Cahit Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, s. 5

⁴¹⁶ Köymen, 348; Özgüdenli, **Yok Olan Bir Ortaçağ Şehri: Merv**, s.500; Abdülkerim Özaydın, "Kündürî" **DİA**, c. XXVI, 555

⁴¹⁷ **Alparslan ve Zamanı**, c. III, 358

⁴¹⁸ Mehmet Altay Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, 364

⁴¹⁹ Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, 365; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **DİA**, c. XXXIII, 190

Şerefülmülk, inşa ettirdiği bu medreseye çok değerli kitaplar hediye ederek önemli bir kütüphane de kurdurmuştu. Merv’de ayrıca Azîzüddîn Ebû Bekr Atîk ez-Zencânî’nin inşa ettirdiği Azîziyye, ayrıca Kemâliye, Hâtûniyye ve ismi Cüveyni tarafından zikredilen Şehâbî medreselerinin de varlığı kaydedilmektedir.⁴²⁰ Ayrıca Merv’de Hanefi ve Şafiilere ait medreselerin varlığından söz edilebilir.⁴²¹

Merv’de bulunan bir diğer medrese Medrese-i İbn Mübarek’tir. Bu medrese büyük üniversite olarak da bilinmekte idi. Horasan’ın namını yürüten bu medreseden önemli ve büyük âlimler yetişmiştir. Bunlardan biri de İslam tarihi boyunca İbn Sad’dan sonra ikinci en önemli tabekât eserini yazan Ebû Zekeriya Yahya b. Muin Mervezi’dir.⁴²²

4.4. Rasathaneler

Gök cisimlerini gözetlemek amacıyla kurulan rasathanelerden biri de Merv’de kurulmuştur. Merv’deki rasathane her bakımdan zirveye ulaşan Sultan Sencer döneminde kurulmuştur.⁴²³ Ebû’l Feth el-Hâzinî’nin (ö.1155) Merv rasathanesine dayanarak kaleme aldığı *el-Zic el-Mu’teber es-Sencerî* (astronomi tablolarının karşılaştırılması)adlı eserinde gezegenlerin pozisyonları ve gözlem sonuçları anlatılmaktadır. Merv’in astronomi noktasında geldiği dereceyi göstermesi açısından son derece önemli olan bu eser ayrıca Merv şehrinin enlemine göre yıldızların durumunu ele almaktadır.⁴²⁴

4.5. Merv’de Yetişen Âlimler

Merv kurulmuş olduğu coğrafya itibariyle medeniyetin beşiği olan beldelerden birisidir. Tarih boyunca buraya yerleşen tüm kavimler Merv’in ilim ve kültür merkezi olmasında az çok katkılar sağlamışlardır. Merv’in önemli ilim ve kültür merkezi olduğu dönemlerden şüphesiz Halife Me’mûn’un Merv’i hilafet başkenti yaptığı dönem ile Büyük Selçuklu Sultanı Sencer’in Merv’e başkentlik

⁴²⁰ **Mu‘cemü’l-büldân**, c. V, 114; Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleri”, s. 398; Özgüdenli, **Yok Olan Bir Ortaçağ Şehri: Merv**, s.500; Cihan Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 256

⁴²¹ Piyadeoğlu, a.g.e., s. 256

⁴²² Seyyid Hasan Ahmed-i Nejad, **Simay-i Merv (Mizban Horşid)**, s. 133

⁴²³ Agacanov, **Selçuklular**, s. 228; Cihan Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 259

⁴²⁴ Yegen Atagarriyev, “X-XII. Yüzyılda Merv”, **Türkler**, c. V, 392; Söylemez, **Bağdat ile Merv arasındaki Kültürel İlişkiler**, s. 229; Selahattin Polat, “Abdurrahman el-Hâzinî”, **DİA**, c. I, 164

payesini verdiği dönem çok önemlidir. Özellikle Selçuklular bölgede egemen olmaya başladıkları ilk zamanlardan itibaren bölgedeki ilmi hayatı ve ilim adamlarını karşı destekleyici bir tutum sergilemişlerdir. Ravendi'nin şu sözü bunu çok anlamlı bir şekilde gözler önüne sermektedir. “*Yeryüzünde, bilhassa Irakeyn ve Horasan’da âlimler yetişip, fıkıh kitapları yazmaları, Peygamber’in hadislerini toplamaları, Selçuk oğulları arasından çıkan hükümdarların âlimlere bakmalarının, ilmi sevmelerinin ve ona hürmet etmelerinin bereketidir.*”⁴²⁵ Merv ilim ve kültür merkezi olma özelliğini çok sayıda değerli âlimleri yetiştirmesi ile de göstermiştir. Merv’de doğmuş ve yetişmiş olan âlimler “Mervezî” nisbesiyle anılmışlar ve bu şekilde şöhret bulmuşlardır. Biz burada özellikle Selçuklular döneminde Merv’de yetişen âlimlerden bazılarından bahsedeceğiz.

4.5.1. Ebû Nasr Bişr b. Hâris b. Abdirrahmân b. Ata b. Hilâl el-Hâfî el-Mervezî (ö. 227/841):

150/767 veya 152/769 yılında Merv’de doğmuş “el-Hâfî” nisbesiyle meşhur olmuştur. Bişr’in, yalın ayak dolaşmasından dolayı bu lakabı aldığı rivayet edilmektedir. Merv’in ileri gelen ailelerinden birine mensup olan Bişr el-Hâfî ilk dini bilgilerini aldıktan sonra hadis ilmine yöneldi ve bu konuda devrin ileri gelen muhaddislerinden biri oldu. Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ahmed ed-Devrakî ve İbrâhim el-Harbî gibi alimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Dârekutnî onun sika bir ravi olduğunu, sahih olmayan hiç bir hadis rivayet etmediğini bildirmiştir. Kaynaklar Bişr’in hadis ilmiyle meşguliyetten vazgeçerek tasavvufa yönelmesinde, o dönemde büyük itibar gören bu alandaki çalışmalarından dolayı kendisinde gurur ve kibir duygusu, şan ve şöhret arzusu hissederek bunlardan kurtulma düşüncesinin de etkili olduğunu belirtmişlerdir. Bişr’e göre üç grup sûfî vardır. Birinci grup hiç kimseden bir şey istemeyenlerdir, bunlara rûhânî denir. İkinci grup bir şey istemeyen, fakat verildiğinde kabul edenlerdir; bunlara orta halli denir; bu gibiler tevekkülle sükün bulurlar. Son grup ise ibadetle meşgul olur, rızıklanını Allah’tan bekler ve arzularını yenmeye çalışırlar. Devrinin alimlerini, dini konularda gerekli hassasiyeti göstermeyip sadece elde ettikleri bilgileri başkalarına aktarmakla yetindikleri için tenkit eden Bişr’in Ahmed b. Hanbel ile dostluğu sürekli olmuştur.

⁴²⁵ Ravendi, *Râhatü’s-Sudûr*, c. I, 30

Bişr el-Hâfî 227/841'de yetmiş yaşlarında Bağdad'da vefat etmiştir.⁴²⁶

4.5.2. Ebu Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîm el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 238/853):

161/778 yılında Merv'de dünyaya geldi. 163/780 ve 166/783'de doğduğu da söylenir. Temîm kabilesinin Hanzale koluna mensup olan babası Mekke yolunda doğduğu için Râhûye (Raheveyh =yoldabulunan) lakabı ile anılmıştır ve oğlu da İbn Râhûye lakabı ile şöhret bulmuştur. İlk eğitimi Merv'de alan İbn Râhûye yirmi üç yaşında iken eğitimini derinleştirmek amacıyla seyahate çıktı. Irak, Şam, Hicaz, Yemen gibi ilim merkezlerinde Abdullah b. Mübârek, Vekî b.Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân b. Uyeyne, Şâfiî, İbn Uleyye, Gunder, Yezîd b. Hârûn gibi alimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de başta hocaları Yahyâ b. Said el-Kattân, Bakıyye b. Velîd, Yahyâ b. Âdem, Abdürrezzâk b. Hemmâm olmaküzere Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buharî, Müslim, Ebû Davûd, Tirmizî, Nesâî, Hasan b. Süfyân ve Osman b. Saîd ed-Dârimî rivayette bulundular. Güçlü bir hafızaya sahip olduğu bilinen Hanzalî'ningüvenirliği konusunda hadis münekkitleti ittifaka varmışlardır. Onun 100.000 hadisi bildiği ve 70.000 hadisi talebelerine ezbere yazdırdığı rivayet edilmektedir. İbn Râhûye 14 Şaban 238/29 Ocak 853'de vefat etmiştir. İbn Râhûye'nin altı cilt olduğu kaydedilen “*Müsnet*” ve Ahmed b. Hanbel ile fıkha dair sorulara verdikleri cevapların yer aldığı “*Kitâbü'l-Mesâ'il*” adlı eserleri vardır.⁴²⁷

4.5.3. Kisâî-yi Mervezî (ö. 393/1001)

Merv'de doğdu. Hayatının bir kısmını orada geçirdi. Bütün kaynaklarda Hakim lakabıyla anılan Kisa'i'nin Ebü 'I-Hasan olan künyesine daha sonraki eserlerde Ebû İshak da eklenmiştir. “Aba yahut elbise diken” manasındaki Kisâî nisbesiyle anılır. Zühal hırkası giyip dervişlik külâhı taşıdığı için aldığı söylenirse de terzilik yaptığı veya ailesi o adla anıldığı için almış olması da muhtemeldir. Kisai, daha yaşadığı devirden itibaren dini ve ahlaki şiirlerin öncüsü olarak büyük birşöhrete kavuşmuştur. Onu dini konuları işleyen şairlerin önde gelenleri arasında

⁴²⁶ İbnü'l Esir, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, c. I, 331-32Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. X, 469-77; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. X, 297; Mustafa Kara, “Bişr el-Hâfî”, *DİA*, c. VI, s. 221-22

⁴²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. XI, 377-378; Abdullah Aydın, “İbn Râhûye”, *DİA*, c. XX, 241

sayan Avfî, Ehl-i beyt hakkındaki manzum menkıbelerini nakletmiştir. Kisâî'nin dini şiirleri sanat ve süsten arınmış, yalın ve kolay anlaşılır niteliktedir. Geniş bir hayal gücünün ürünü olan din dışı şiirlerindeki tabiat tasvirleri çok güzeldir. Bu tür şiirlerinde şekilden çok renkleri ön plana çıkarmış, adeta sözlerle resim yapmıştır. Kisâî'nin bazı şiirleri başka şairlerin şiirlerine karışmıştır. Kisâî bir şiirinde 26 Şevval 341/16 Mart 953'de doğduğunu söylemektedir. Kendi şiirlerinden yola çıkılarak 391/1001 yılında veya bu tarihten kısa bir süre sonra öldüğü tahmin edilmektedir.⁴²⁸

4.5.4. Ebu'l-Feth Nâsır b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Mervezî (ö. 444/1052-1053):

el-Kaffâl, Ebû Tayyib es-Sü'lûkî ve Ebû Tâhir ez-Ziyâdî'den fıkıh dersleri almıştır. Büyük bir alim, aza kanaat eden yoksul birisi olarak kaydedilir. Fetva ve münazaralarda aranılan kişilerin başında gelen Ebu'l-Feth, aynı zamanda hadis ve imla dersleri de vermiştir. Eriştiği ilim derecesi sebebiyle pek çok insan fikhî ondan öğrenmiştir. İyi bir hattat olarak da bazı önemli eserleri yazıya dökmüştür. Nîşâbûr'da vefat etmiştir.⁴²⁹

4.5.5. Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Fûrânî el-Mervezî (ö. 461/1068-1069):

388/994-995 tarihinde Merv'de dünyaya gelmiş olup, Şâfi'î mezhebine mensuptur. Ali b. Abdullah et-Taysefûnî ile Ebû Bekr el-Kaffâl'den fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Merv şehrinin önemli Şâfi'î liderlerinden birisi olarak zikredilmektedir. Şâfi'î mezhebini çok iyi bilmesine rağmen dedikoduya düşkün olduğundan halk tarafından fazlaca ilgi görmüşse de âlimler arasında çok itibar görmemiştir. İmamü'l-Haremeyn küçük yaştayken onun dersine katılmış, fakat hocasının ona karşı davranışlarını beğenmemesi sebebiyle daha sonra kaleme aldığı *Nihâyetü'l-matlab* adlı eserinde onu eleştirmiştir. Bütün bunlara rağmen yetişmesine katkıda bulunduğu önemli pek çok âlim bulunmaktadır. Fıkıh konusunda çok bilgili birisi, hatta müctehid olarak kaydedilmektedir. Şâfi'î mezhebinin temel kitaplarından birisi olarak kaydedilen *el-İbâne*, yine fıkha dair kaleme almış olduğu *el-'Umd* ve

⁴²⁸Mürsel Öztürk, "Kisâî-yi Mervezî", *DİA*, c. XXVI, 70-71

⁴²⁹*Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, c. V, 350-351

Esrârü'l-Fıkh adlı eserleri kaleme almıştır. Ramazan 461/Haziran-Temmuz 1069 tarihinde vefat etmiştir.⁴³⁰

4.5.6. Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Mervezî (ö. 484/1092):

390/1000 yılında Merv'de dünyaya gelmiştir. Uzun süre ilmi seyahatler yapmış, Bağdad'da Ebû'l Hasan el-Bağdadî ve el-Hammâmî ile karşılaşmış ve onlardan kıraat dersleri almıştır. Irak, Suriye ve Hicaz bölgesinde pek çok kıraat aliminden dersler almıştır. Çağında çok kıymetli hocalardan aldığı dersler sayesinde kıraat ilminin önde gelen isimlerinden birisi olmuştur. Kıraat imamlığına yükselmiş olan Kurkâncî bu alanda pek çok talebe yetiştirmiş ve önemli eserler kaleme almıştır. 10 Zilhicce 484/24 Ocak 1092 yılında vefat eden Kurkâncî'nin *Kitâbu'l-mu'avvel* ve *et-Tezkire liehli't-tabsıra* isimli eserleri bilinmektedir.⁴³¹

4.5.7. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (ö. 489/1096):

426 Zilhiccesinde/Ekim 1035 Merv'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Hanefî fakihlerinden olan babasından, Ebû Gânim Ahmed b. Ali b. Hüseyin el-Kürâî ve İbn Ebû Heysem diye tanınan Muhammed b. Abdüssamed et-Türâbî'den aldı. 461'de (1068) gittiği Bağdat'ta fıkıh ve hadis dersleri aldı. Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ gibi Şâfiî âlimleriyle müzakerelerde bulundu. İlim tahsili için Maverâünnehir ve Horasan'ın diğer şehirlerine yolculuklar yapmıştır. Daha sonra Humus, Rey, İsfahan, Hemedan, Irak, Hicâz, Musul ve Dimaşk'a yolculuklar yaparak pek çok âlimle tanışma fırsatı bulmuştur. Fıkıh, hadis, tefsir, kelâm ve Arap edebiyatı alanlarında iyi bir eğitim alan Sem'ânî otuz yaşına gelmeden önce Hanefî fakihi olarak öne çıkmasına rağmen Mekke'de bulunduğu sırada Şâfiî Mezhebine geçmiştir. Bu yüzden iki mezhep mensupları arasında bazı tartışmalar olmuş, düşmanlıklar baş göstermiş, hatta kardeşi Ebu'l-Kâsım Ali de onu kınayanlar arasında yer almıştır. Bu gelişmeler üzerine Merv'i terk ederek Nîşâbûr'a gitmiş ve

⁴³⁰Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. VII, 341; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, c. V, 109-110; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. XVIII, 264; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, 215; Menekşe, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri (1063-1092)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 33.

⁴³¹Faruk Çiftçi, s. 52-53

Niṣâbûr'da vaazlar vermeye devam etmiştir, Merv'e döndükten sonra Şafii'ler'e ait bir medresede müderrislik yapmıştır. Sonradan Şafii mezhebine geçmiş olmasına rağmen bu mezhebin önemli fakihlerinden birisi olmayı başarmış, tekrar geri döndüğü Merv'de vefat etmiştir. Hilafa dair bine yakın konuyu ele aldığı *el-Burhân*, fıkıh usûlüne dair *el-Kavâtı*, Ebû Zeyd ed-Debusî'nin *el-Esrâr* adlı eserine reddiye olarak yazdığı *el-İstislâm* ve yine hilafa dair *el-Evsât* adlı eserleri bulunmaktadır. Bu eserler Şafii mezhebi kaidelerine uygun olarak kaleme alınmıştır.⁴³²

4.5.8. Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr es-Sem'ânî el-Mervezî (ö. 510/1116):

466/1073 yılında Merv'de dünyaya gelmiştir. Döneminin önemli fakih ve muhaddislerinden biri olarak anılır. Merv'de başladığı eğitime Nişâbur, İsfahan, Rey, Bağdad gibi şehirlerde devam etmiştir. Şafii fikhı, hadis, ilm-i ricâl, ensâb ve tarih konularında öne çıkan Sem'ânî özellikle hadis ilmindeki derinliği sebebiyle devrin ilim çevresi tarafından imam, muhaddis ve hafız gibi vasıflarla anılmıştır. Bir vaazında mecliste bulunanlardan birinin senedleri o anda uydurması ihtimaliyle ilgili tereddüdünün kendisine ulaştırılması üzerine "*Kim bana yalan isnad ederse ...*" (men kezibe aleyye) hadisini doksan küsur tarikiyle ezberinden naklettiği, ardından hadis konularını bilen birinin on hadisin sened ve metinlerini birbirine karıştırmasını söylediği, yapılan değişikliklerin hepsini düzelttiği, böylece bilgisi konusunda ortaya çıkan tereddütleri giderdiği zikredilmiştir. Bir dönem Bağdad Nizamiye Medresesinde hadis dersleri vermiş ayrıca vaaz ve irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Yazmaya başladığı birkaç eser ömrü yetmediği için yarım kalmış, ancak ders halkalarında şerh edip yazdırmak suretiyle rivayet ettiği hadislerden oluşan üç ciltlik *el-Emâlî* adlı eseri tamamlanmıştır. Üç ciltten oluşan ve 142 imla meclisini ihtiva eden *el-Emali'yi* İbnü's-Salah eş-Şehrezürî, türü arasında daha önce benzeri

⁴³², Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr Sem'ânî, **el-Ensâb**, (edt. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut 1980, c. VII, 139-40; İbnü'l Esir, **el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb**, Beyrut, c. II, 138; Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali Sübkî, **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, (edt. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire, 1968, c. V, 335; Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, (edt. Şu'ayb el-Arnâvût-Muhammed Na'im), Beyrut; c. XIX, 114-115; Ömer Nasuhi Bilmen, **Tefsir Tarihi**, Ankara 1955, s.259-60; Abdullah Aygün, "Sem'ânî Ebû'l-Muzaffer", **DİA**, c. XXXVI, 463-64; Ömer Menekşe, s. 65-66;

yazılmamış bir eser diye nitelemektedir.⁴³³

4.5.9. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Mervezî (ö. 529/1134):

Önemli fakihlerden birisi olarak kaydedilmekte olup el-Fakîhü'l-zâhid olarak adlandırılmaktadır. Merv'de Ebû Muzaffer es-Sem'ânî ve Es'ad b. Ebû Sa'îd el-Meyhenî, Nîşâbûr'da da Ebû Bekr es-Servî ile İsmail b. Abdülgâfir el-Fârisî'den sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Muharrem 529/Ekim-Kasım 1134 tarihinde vefat etmiş, Merv'e bağlı bir köyde defnedilmiştir.⁴³⁴

4.5.10. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf el-Fâşânî el-Mervezî (ö. 529/1134):

Merv'e bağlı Fâşân'da doğmuş olan alim İmâm, müftü, edip ve muhaddis olarak zikredilmektedir. Muhammed el-Mâhvânî'den fıkıh eğitimi almıştır. Ayrıca Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'den hadis dinlemiş, Ebû Mutî' el-Herevî'den de edebiyat dersleri almıştır. Pek çok ilim adamının yetişmesine vesile olmuştur.⁴³⁵

4.5.11. Ebû Ya'kûb Yusuf b. Eyyûb b. Yûsuf el-Hemedânî (ö. 534/1139-1140):

440 veya 441 (1048 veya 1049) yılında Hemedan'ın Bûzenecird köyünde doğdu. Pek çok önemli âlimden dersler almıştır. Bağdat'ta bulunduğu sırada Ebû İshak eş-Şîrâzî'den dersler almış, Fıkıh ve Kelâm tartışmalarından sıkılarak tasavvufa yönelmiştir. Tasavvufa yönelişinde Ebû İshak eş-Şîrâzî'den etkilendiği söylenmektedir. Yûsuf el-Hemedânî tasavvuf eğitimini tamamladıktan sonra Merv'de bir tekke açarak irşad faaliyetine başladı. “Horasan kâbesi” denilen bu tekkeye sûfîlerin yanı sıra âlimler de devam ediyordu. Sürekli bu tekkede kalmayıp irşad için birçok şehre seyahat eden Hemedânî 506 (1112) yılında büyük vâiz ve sûfî unvanıyla tekrar Bağdat'a döndü. Daha önce ders okuduğu Nizâmiye Medresesi'ndeki vaazları halktan büyük bir ilgi gördü. Bir süre Merv'de yaşadıkdan sonra Herat'a göçmüştür. Merv'in ileri gelenlerinin ricası üzerine tekrar Merv'e dönmüştür. Herat'ı ziyaret

⁴³³el-Ensâb, c. VII, 141; Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, c. XIX, 371-73; Mehmet Efendioğlu, “Sem'ânî, Muhammed b. Mansûr”, DİA, c. XXXVI, 464-65

⁴³⁴Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ, c. VII, 28

⁴³⁵Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ, c. VI, 391-392

edip Merv'e dönüş yolculuğu sırasında Herat'ın köylerinden birinde vefat etmiştir. Vefat ettiği yerde gömüldüyse de, sonraları kabri Merv'e taşınmıştır. Bir sûfî gözüyle hayatın yorumunun yapıldığı *Rütbetü'l-hayât*, "Sûfî mahlûk değildir" sözünün açıklamasının yapıldığı *Safâvetü't-tevhîd li-tasfiyeti'l-mürîd*, *Kitâb-ı Keşf* ve *Risaleler* adlı eserleri vardır.⁴³⁶

4.5.12. Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. 'Atâî el-Mervezî (ö. 536/1141):

Mervuerrûz'a bağlı köylerden birinde Zilkade 453/KasımAralık 1061 tarihinde doğmuş olan önemli imâmlardan birisidir. Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri almış ve ondan pek çok hadis dinlemiştir. İlim hayatına birçok önemli kitabın kritiğini yaparak başlamıştır. Merverrûz'da Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Begavî, Merv'de de Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid el-Dakkâk'tan sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Bilgili, zeki, hareketlerine fazlaca dikkat eden, iyi bir münazaracı olarak kaydedilmektedir. İleri gelenlerden pek çoğu onun düşüncelerine değer vermiş ve onun bilgisine başvurmuştur. Rebiülevvel 536/Ekim-Kasım 1141 tarihinde Hârizmşâh Atsız ile yapılan mücadele sırasında kendisine isabet eden oklar sebebiyle vefat etmiştir.⁴³⁷

4.5.13. Aynü'z-zaman el-Hasan b. Ali el-Kattân el-Mervezî (ö. 548/1153):

465/1072-1073 tarihinde doğmuş tabip, mühendis ve aynı zamanda filozoftur. İlk eğitimini dini ilimler konusunda yapmış, özellikle fıkıh ve hadis konularında çalışmıştır. Daha sonra diğer ilimlere yönelmiş ve Merv'in en tanınmış simalarından birisi haline gelmiştir. Sultan Sencer'in Katvan mağlubiyeti sonrasında Hârizmşâh Atsız'ın Merv'e girmesi sonrasında kütüphanesi yağmalanmış ve kitapları kaybolmuştur. İyi derecede Arapça bilen Kattân el-Mervezî'nin, *Keyhan şinaht*, *Kitabü'l-aruz* ve *Kitabü'l-devha fi'l-ensâb* adlı eserleri bulunmaktadır. *Keyhan şinaht* adlı eseri kâinatın oluşumu, astronomik coğrafyadan, zaman, takvim ve meteoroloji konularını kapsar. Eserin coğrafya kısmında bir de dünya haritası mevcuttur.⁴³⁸

⁴³⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. I, 412; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, s. 79; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. XX, 66-68; Yüksel Sayan, s. 108; Necdet Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", *DİA*, c. XXXIV, 12-13

⁴³⁷ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, c. VII, 31-32

⁴³⁸ Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, 449; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri

4.5.14. Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Muhammed b. Abdülcabbâr el-Mervezî (ö. 548/1153):

Merv'e bağlı köylerden biri olan Tevves'de 450/1058-1059 civarında doğmuştur. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin öğrencisi olmuş, aynı zamanda Muhammed b. el-Hasan el-Mihribendkeşâî ve diğer bazı şeyhlerden sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Uzun süren yaşamı, Oğuzlar'ın Merv'i istilas sırasında onu cezalandırmaları sonucunda 5 Şaban 548/26 Ekim 1153 tarihinde son bulmuştur.⁴³⁹

4.5.15. Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Sehl el-Mervezî (ö. 548/1153-1154):

Fakih, hatip ve müezzindir. 463/1070-1071 yılında doğmuştur. Nişâbûr, Bağdat ve Isfahan'da bulunmuş, Ebû Muzaffer es-Sem'ânî ile Ebu'l-Ferec ez-Zâz'dan fıkıh eğitimi almıştır. Aynı zamanda pek çok âlimden sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Güvenilir, mütedeyyin ve kanaatkâr birisi olarak kaydedilmektedir. Merv'de bulunan el-Akdam Camii'nde hatiplik yaptığı nakledilmektedir.⁴⁴⁰

4.5.16. Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdülcebbâr b. Abdilcebbâr b. Muhammed b. Sâbit b. Ahmed es-Sâbitî el-Harakî el-Mervezî (ö. 553/1158)

28 Rebiülevvel 477/4 Ağustos 1084'de Merv'in önemli yerleşimlerinden biri olan Harak'ta dünyaya gelmiştir. Harak'ta başladığı eğitime Merv'de devam etmiştir. Hadis ve fıkıhla da meşgul olan Harakî matematik, coğrafya ve astronomi alanlarında önemli eserler vermiştir. El-Hâzinî ile çağdaş olan Harakî'nin de Sultan Sencer'in sarayında saygın bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Katvan savaşı sonrasında Merv'i işgal eden Hârizmşah Atsız'ın Merv'den ayrılırken yanında götürdüğü âlimler arasında yer almış, bir yıl sonra Sencer'in Hârizm'e girmesi sonrasında tekrar Merv'e dönmüştür. Harakî dinî, aklî, riyâzî ilimler ve felsefe alanında şöhretini kendi dönemine kabul ettirmiş bir âlimdir. Sonraki asırların bilim dünyasını etkileyen yanı ise astronomi ve coğrafyaya sahasında olmuştur. Onu bugüne kadar yaşatan iki önemli eseri bu konulara dairdir. Harakî, bu çalışmalarında

Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme, s. 397; Osman Turan, **SelçuklukarTarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 334; Piyadeoğlu, s. 292

⁴³⁹Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ, c. VII, 205

⁴⁴⁰Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ, c. VI, 187-188

kozmografiya ile coğrafyayı ayrı bölümlerde ele almış, bu suretle X. yüzyıl ortalarında fizikî coğrafya, matematiksel coğrafyayı bağlamaya yönelik akıma yeni bir yön kazandırmıştır. Ramazan 553/Ekim 1158 tarihinde vefat eden Harakî'nin en önemli eseri *Münteha'l-idrâk fî tekâsîmi'l-eflâk*'tır. Eser gökyüzü, yeryüzü ve takvim konularının işlendiği üç kısımdan meydana gelmektedir. İkinci eseri olan *el-Tebşıra fî'ilmî'l-hey'e*'de ilk eserinde bahsettiği gökyüzü ve yeryüzü konularını tekrar ele almaktadır. Bu eseri Sultan Sencer'in veziri Nâsireddîn Mahmûd el-Hârizmî'nin oğlu Emîr Şemseddin Ali'ye sunmuştur. Diğer eserleri ise *Risâle fî'l-amel bi zâtî'l halak*, *er-Risâletü'l-mağribiyye*, *er-Risâlet el-şâmile* olarak kaydedilir. Bunların yanında hesap alanında yazdığı *el-Telhîs fî'l-aded el-vefk* ve Merv şehrinde yetişmiş ünlü âlim ve muhaddislere dair olan *Tarihu Merv* adlı eserleri de bulunmaktadır.⁴⁴¹

4.5.17. Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Sa'îd el-Mervezî (ö. 555/1160):

Merv ehlinden olup, 481/1088-1089 tarihinde doğmuştur. Eğitim gördüğü edebiyat alanında daha sonra yaptığı yaptığı çalışmalar sayesinde önde gelen ediplerden birisi olmayı başarmıştır. Şiirleri yanında nesir türünden eserler de vermiştir. Sahip olduğu geniş dînî bilgisinden dolayı vaazlar da veren Ebu'l-Muzaffer, Sâve'de vefat etmiştir.⁴⁴²

4.5.18. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî (ö. 562/1166):

Dönemin ileri gelen tarihçi ve hadisçilerinden biri olan Sem'ânî, 506/1113 tarihinde Merv'de doğdu. Merv'de ileri gelen ve birçok müfessir, muhaddis, fakih, tarihçi, edip, vâiz ve hatip yetiştiren bir aileden geliyordu. Çok erken bir yaşta başladığı öğrenimini tamamlamak için uzun süren ilmi seyahatlere çıktı. Maverâünnehir, Horasan, İsfahan, Rey, Hemedan, Hicâz, Musul ve Dımaşk gibi büyük şehirlere yolculuklar yapmış ve hadis nakletmiştir. 528/1133-1134 veya 529/1134-1135 yılında amcası Ebu'l-Kâsım es-Sem'ânî'nin mu'îdliğini yapmıştır. Daha sonra Nîşâbûr'a dönen Ebû Sa'd, Sultan Sencer tarafından Merv Nizâmiye

⁴⁴¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 90-91; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, XI, 88; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, 444; Cemil Akpınar, "Harakî", *DİA*, c. XVI, 94-96; Piyadeoğlu, s. 295

⁴⁴² *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, c. VII, 305-306

Medresesi'nde ders vermek üzere görevlendirilmiştir. Kırktan fazla eser vermiş olan müellifin en meşhur eseri olan *Kitabü'l-ensâb*, 550/1155 yılında Semerkant'ta yazılmaya başlanmış, kabilelerin nesebi yanında şehir, belde, ülke, mezhep ve meslek gibi mensubiyetler esas alınarak hazırlanmış olup eserde 5348 nisbe alfabetik olarak sıralanmıştır. Müellifin hocalarını tanıttığı *el-Müntehab min mu'cemi şüyûhi'l-Îmâm el-Hafız Ebî Sa'd Abdilkerîm İbn Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî et-Temîmî*, adlı eserleri ile *Zeylû Tarihi Bağdad*, 20 ciltlik *Tarihu Merv*, islam eğitim tarihi açısından önemli bir eser olan *Edebü'l-ımlâ' ve'l-istimlâ* gibi eserleri telif etmiştir. Merv şehrinin önemli ilim adamlarından biri olan Sem'ânî, babasından Hanefî fikhını öğrenmiş ve bu mezhebe uzun süre bağlı kalmış ancak hac dönüşü uğradığı Nişâbûr'da Şafîî mezhebine geçmiştir. 1 Rebiülevvel 562/26 Aralık 1166 tarihinde vefat etmiş ve Sencezân Kabristanı'na defnedilmiştir. Onun için Zehebî “Horasan'ın muhaddisi”, Sübkî “Şark'ın muhaddisi” ifadesini kullanmıştır. Hadiste imam, sika, hâfız, hüccet gibi sıfatlarla anılan ve güvenilirliğine işaret edilen Sem'ânî ayrıca bir Şâfiî fakihi olarak da meşhur olmuştur.⁴⁴³

4.5.19. Ebü'l-Feth Abdurrahmân Mansûr Hâzinî el-Mervezî:

Ebü'l-Hüseyin Ali b. Muhammed el-Hâzin el-Mervezî'nin Bizans asıllı kölesidir. Sahibinin Merv sarayında hâzin (hazinedar) olmasından dolayı el-Hâzinî nisbesiyle tanınmıştır. Bir köle olmasına rağmen devrinde mümkün olan en iyi eğitimi almıştır. Sultan Sencer döneminde Merv'de sarayın desteği ile çalışmalarını yürüttü. Oldukça mütevazı bir kimliğe sahip olan Hâzinî, uzun yıllar en güvenilir zîc⁴⁴⁴ olarak kabul edilen *el-Zîcü'l-muteberü's -Sencerî* adlı eserini Sultan Sencer'e sunmuştur. Bu zîc, Güneşin ve Ayın ve diğer gezegenlerin hareketlerini saptamaya, ay ve güneş tutulması gibi astronomi olayları hakkında bilgiler elde etmede oldukça faydalı olmuştur. Eserdeki tablolarda, 1130 yılı dolaylarında yıldızların

⁴⁴³İbnü'l Esir, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, c. I, 13-16; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, c. VII, 180-81; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. XX, 456-465; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, s. 260-61; Yegen Atagarriyev, *X-XII. Yüzyıllarda Merv*, c. V, 390; Mehmet Efendioğlu, “Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”, *DİA*, c. XXXVI, 461-62; Faruk Çiftçi, *Maveraünnehir ve Horasan Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edivler (Fergana, Şâş, Fârab, Harizm, Cürcan, Nesa, Merv) 173/789-840/1436*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996, s. 65

⁴⁴⁴ Gözlemvlerinde gerçekleştirilen astronomi gözlemlerin tablolar halinde sunulmasıdır. Geniş bilgi için bkz. Yavuz İnat, “Zîc”, *DİA*, c. XXXIV, 397-98

gökyüzündeki konumları ile Merv şehrinin enlemi bulunmakta, ayrıca takvim bilgileri, mübarek günler, hükümdarlar ve peygamberlerle ilgili tarihler de yer almaktadır. En önemli eseri olan *Kitâbü Mizâni 'l-Hikme* hidrostatik terazilerle ilgili olup, terazinin yapımı, kullanımı, teorik amacı ve onunla ilgili diğer konuları içerir. Bir diğer eseri ise astronomi aletlerine dair olan *Risâle fi'l-âlât el-rasadiyye ve istimâlihâ*'dır.⁴⁴⁵

4.6. Merv'de Kutlanan Bayramlar

4.6.1. Dini Bayramlar

Kurban Bayramı: Kurban Bayramı törenleri zilhiccenin dokuzuncu günü yani arefe günü başlardı. Bayramın birinci günü halk bayram namazlarını eda eder ve birbirleriyle bayramlaşırlar.

Ramazan Bayramı: Ramazan'ın birinci gününü tespit etmek için şevval hilalinin görünmesini beklerler ve hilali görünce Ramazan bayramını kutlardı. Bugüne rahmet günü derlerdi. Bu bayramda şehrin her tarafı süslenir, aydınlatılırdı, her tarafa güzel kokular sürülürdü. Herkes yeni elbiselerini giyer ve bayram namazına giderlerdi. Müslümanlar birbirleriyle bayramlaşırlardı.

Bunların dışında Ramazan ayının girişi hicri yılın başlangıcı, aşure günü, Hz. Peygamber'in mevlidi, Miraç gecesi, Kadir gecesi ve arefe günleri de kutlanan günlerdendi. Şiiler buna ilaveten hicri takvime göre 18 Zilhicce günü Gadir-i hum⁴⁴⁶ gününü bayram olarak kutlardı. Ayrıca Şiiler 10 Muharrem aşure gününü de Kerbela hadisesini hatırlamak amacıyla törenlerle matem merasimi olarak kutlardı.

4.6.2. Milli Bayramlar

Bu bayramlar daha çok İranlıların kutladıkları bayramlar olup başlıcaları şunlardır;

⁴⁴⁵ Yegen Atagarriyev, **X-XII. Yüzyıllarda Merv**, 392; Ramazan Şeşen, “Selçuklular Devrinde İlme Genel Bir Bakış”, **III. Uluslararası Mevlâna Kongresi, Bildiriler**, Konya 2003, s. 444; Fuat Sezgin, **İslâm'da Bilim ve Teknik**, Türkiye Bilimler Akademisi ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ortak Yayını, Ankara 2007, c. V, 3-4, Saadetin Ökten, “Abdurrahman el-Hâzinî”, **DİA**, c. I, 164-65; Piyadeoğlu, s. 294

⁴⁴⁶ Detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, “Gadîr-i Hum”, **DİA**, c. XIII, 279

Nevruz: Mervlilerin en çok önem verdikleri bayramlardan biridir. Çok eskiden beri Mecusiler tarafından da kutlanmaktadır.

Mihrican: Bu da İranlıların bir bayramıdır. Kış günlerinin başladığı tarihte kutlanır. Selçuklular döneminde de büyük törenlerle kutlanan bayramlardan biridir.

Serak Bayramı: Yine İranlılardan geçme bir bayramdır. Bu bayram gününde çok miktarda odun toplarlar ve bunları bir araya getirerek ateşe verirlerdi.

Kevsec Bayramı: Buda yine İranlılardan intikal eden bir bayram olup 22 Kasım'dan 21 Aralık'a kadar kutlanırdı. Merv halkı Allah'ın bu günlerde insanların kaderlerini belirlediğine inanırlardı. Eğlendikleri ve birbirlerini ziyaret ettikleri bir bayramdır.

Ayrıca Hristiyan ve Yahudilerin de kutladıkları kendilerine özgü bayramları vardı.⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ Yahya b. Hamza el-Vezne, **Medinetü Merv ve's-Selâcika Hatta Asrı Sencer**, Kahire 1428/2007, s. 209-218

BEŞİNCİ BÖLÜM

MERV'DE YAŞAYAN DİNÎ VE ETNİK UNSURLAR

Ortaçağ dünyasında belki de dünyanın en zengin kültürel birlikteliğini yaşayan Merv şehrinde çeşitli dini inançlar görülmüştür. Bu çeşitliliğin oluşmasında mutlak en büyük pay tarihi İpek yolunun kavşağında yer alması ve verimli Murğab deltasında bulunması önemli etkenlerdir. Merv'de bulunan dini unsurları şu şekilde sıralamak mümkündür.

5.1. Dini Unsurlar

5.1.1. Müslümanlar

Nihavend savaşı ile birlikte Müslümanlara kapıları açılan İran coğrafyasında bulunan Merv şehrine ilk Müslümanların ne zaman geldiği ile ilgili kaynaklarda şimdiye kadar ortaya çıkarılmış herhangi bir şey yoktur. Fakat Merv Hz. Peygamber tarafından “Zülkarneyn yapısı, bereketli nehirlerin aktığı ve kıyamete kadar kötülükle mücadele edilecek şehir olarak” nitelendirdiği ve aynı zamanda yine Büreyde b. Husayb adlı sahabiye kendi vefatından sonra Merv'e gitmesini vasiyet ettiği bir şehirdir.⁴⁴⁸ Bu durumda Merv Hz. Peygamber'in de gidilmesini tavsiye ettiği bir yerken buraya Nihavend savaşından öncede Müslümanların gelmiş olma olasılığı oldukça yüksektir. Nitekim Büreyde b. Husayb'ın mezarı buradadır ve Yakut onun mezarını görmüştür.⁴⁴⁹

Merv ilk önce Hz. Ömer daha sonra Hz. Osman döneminde Müslüman fatihlerle karşı karşıya gelmiştir. Muaviye döneminde ordugâh şehri haline getirilmiş ve Basra ve Kûfe'den 50.000 kişi başta Merv olmak üzere çeşitli şehirlere yerleştirilerek Müslüman Araplar burada iskân edilmiştir.⁴⁵⁰ İskân edilen bu aileler Merv'in bazı bölgelerine yerleşerek yerli halk ile evlilik yoluyla akrabalık bağı

⁴⁴⁸ Yakut el-Hamevi, *Kitabu Mucemü'l-büldan*, c. V, 112

⁴⁴⁹ Yakut el-Hamevi, 113

⁴⁵⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 11

kurmaya başladılar.⁴⁵¹ Fakat bunlar arasındaki ilişki iç ve dış tehditler nedeniyle tam olarak sağlanamadı. Merv ve içinde bulunduğu bölgenin İslamlaşmasında en önemli dönem Ömer b. Abdülaziz'in hilafetine rastlayan dönemdir. Daha önceki Emevi halifeleri döneminde alınan haraç ve cizye vergilerinde düşüş olmaması için bölge halkının İslamlaşması desteklenmiyordu. Ömer b. Abdülaziz'in uygulamalarındaki adalet ve mevaliye karşı eşitlikçi tutumu, yine bölgenin İslamlaşması için gösterdiği gayret ve uygulamaları şehrin hızla İslamlaşmasında etkili olmuştur.⁴⁵²

İktidarın el değiştirerek Abbâsîlerin eline geçmesi bölge için olduğu kadar Merv içinde yeni bir dönemin başlaması demektir. Abbasi halifesi Me'mun'un bir dönem Merv'de valilik yapması ve halife olunca da bir müddet Merv'in hilafet başkenti haline getirilmesi buraya hem Müslümanların göç etmesini hem de burada bulunan gayr-i müslimlerin Müslümanlaşmasını olumlu yönde etkilemiştir.

Selçuklular dönemine gelindiğinde ise; Selçuklular islamı Hanefî-Mâturîdî âlimler vasıtasıyla öğrenmişler ve islamiyeti kabul ettikten sonra Hanefî anlayışı benimsemişlerdir. Selçuklu sultanları hep Hanefî mezhebine mensup oldular.⁴⁵³ Fakat bu mensubiyet diğer grupları onlara yok saydırmadı.⁴⁵⁴ Merv'de sünnilik ana hatlarıyla Hanefilik ve Şafiîlik vasıtasıyla etkili olmuştu. Selçuklular'a payitahtlık yapmış olan Merv şehri Hanefî ve Şafiîlerin yoğun olarak yaşadıkları bir merkezdir. Merv Hanefîlerin ilk ve önemli merkezlerinden biriydi. Ebû Hanîfe'nin Merv asıllı pek çok talebesi vardı.⁴⁵⁵ Ebû Hanîfe'nin bizzat öğrencisi olan Ebû İsmâ Nûh b. Ebû Meryem (ö. 173/789) Merv kadılığına atanmıştır.⁴⁵⁶

Hanefîler ve Şafiîler arasında zaman zaman kanlı çatışmalar meydana gelmiştir. Bu iki kitle arasında meydana gelen çatışmalarından ötürü aralarına bir sur çekildiğini Yakut el-Hamevî rivayet etmektedir.⁴⁵⁷ Şafiîler ve Hanefîler arasındaki gerginlik o kadar yüksek derecede idi ki, Nizamülmülk'ün Merv'de Şafiîler için

⁴⁵¹ Mürsel Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 6

⁴⁵² Örneğin Müslüman olanlardan cizye vergisinin alınmaması vs. gibi. Wellhausen, Arap **Devleti ve Sûkutu**, s. 137; Seyfullah Kara, **Selçuklular'ın Dini Serüveni**, Şema Yayınevi, İstanbul 2006, s. 21

⁴⁵³ Sönmez Kutlu, **Türkler ve İslam Tasavvuru**, İSAM yayınları, İstanbul 2011, s. 108

⁴⁵⁴ Alparslan'ın veziri Nizamülmülk Şafii mezhebine mensup idi.

⁴⁵⁵ Recep Uslu, **Hicri I-II. yüzyıllara Horasan**, s. 188

⁴⁵⁶ Sönmez Kutlu, **Türkler ve İslam Tasavvuru**, s. 99

⁴⁵⁷ Yakut el-Hamevi, **Kitabu Mucemü'l-büldan**, c. V, 114

yaptırdığı mescit Hanefilerin mescidinden yüksek olmuştu. Dönemin Hanbeliye'ye mensup Merv şeyhülislamı mescidin yıkılması için halkı kışkırtmış ve çıkan isyan sonucunda mescit yıkılmıştır.⁴⁵⁸

Bu iki mezhep arasında zaman zaman karşılıklı geçişlerde meydana gelmiştir. Daha çok âlimler arasında meydana gelen bu geçişlerin pek de hoş karşılanmadığı ve mezhepler arasındaki rekabetten ötürü düşmanlığı körüklediği anlaşılmaktadır. Hanefilikten Şafîliğe geçen Ebû'l Muzaffer es-Sem'ânî Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbâr (ö. 489/1096) bu tepkiyle karşılaşanlardan biriydi. Aslen Merv'li olan Ebû'l Muzaffer es-Sem'ânî babasından Hanefî fikhını öğrenmiş ve bu konuda oldukça ilerleme kaydetmiş olmasına rağmen Bağdat'ta tanıştığı Şafii âlimlerden etkilenererek Şafiiliğe geçmişti. Ancak Merv'e döndüğünde Merv Hanefileri bu durumu hiç hoş karşılamamışlar, ona baskı ve ezalarda bulunmuşlardı. Şehirde bu yüzden çatışmalar çıkması üzerine Sem'ânî Merv'i terk etmek zorunda kalmıştır.⁴⁵⁹

Diğer taraftan mezhepler arasındaki bu geçişin Nizamiye Medreselerinde müderrislik yapmak amacıyla yapıldığı da söylenmektedir. Nitekim Ebû'l Muzaffer es-Sem'ânî'nin de Hanefilikten Şafiiliğe geçişinin ardından Merv şehrine müderris tayin edildiği söylenmektedir.⁴⁶⁰

Merv'de bulunan dini akımlardan bir tanesi de Mürcie idi. İslâm'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkıp ılımlı ve uzlaşmacı fikirleriyle tanınan itikadî ve siyasî fırka olan Mürcie'nin ortaya çıkışında etkili olan sebeplerin başında Hâricî zihniyeti, Emevî-Hâşimî çekişmesi, Emevîler'in politik ve ekonomik siyaseti, kentleşme sürecinin doğurduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal problemler yer almaktadır. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra gelişen olaylar, Cemel ve Sıffin savaşları, Hakem Vak'ası, ayrıca büyük günah işleyenleri ve kendi dışındaki müslümanları tekfir eden, devlet geleneğine sahip bulunmayan ve medenî hayata alışmamış olan Hâricîler karşısında bütün müslümanların eşitliğini ve medenî hayatı savunan ılımlı ve uzlaşmacı bir zihniyetin doğması kaçınılmaz bir sonuçtu. Bu durumda karşıt bir grup niteliğinde Arap olmayan müslümanların temsil ettiği zihniyetin adı Mürcie

⁴⁵⁸ Jumabayev, **Hadiste Merv Ekolü**, s. 45

⁴⁵⁹ Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 252

⁴⁶⁰ Mehmet Altay Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, c. III, 365

olmuştur.⁴⁶¹ Mürcie'nin Merv'deki gelişimiyle ilgili bilgi yoktur. Fakat Merv Mürcie lideri Hâris b. Süreyc'in destek aldığı şehirlerden birisiydi. Ebû Müslim Abbasi ihtilalinden sonra, İbrahim b. Saiğ ve Yezîd en-Nahvî gibi önde gelen iki müciyi idam etmek suretiyle Merv Mürciesini bir süre susturmuş oldu. Fakat onların buradaki etkilerini kaldıramadı.⁴⁶²

Merv'de bu ekole mensup âlimlerle ehli hadis arasında zaman zaman anlaşmazlıklar olmuştur. Merv ve Horasan'da sünneti yaymakla tanınan Nadr b. Şümeyl ile birlikte İshak b. Rahaveyh ve Ahmed b. Zübeyr, Me'mun döneminde kitap ve sünnete aykırı fikirlerle dolu olduğunu iddia ederek İmâm-ı Azam'ın kitaplarını suya attılar. Me'mun bu üç kişiyi sorguladıktan sonra cezalandırmak istedi. Fakat Nadr b. Şümeyl'in yaşlı olmasından dolayı onu affetti.⁴⁶³ Ayrıca meşhur Mürcie âlimlerinden Nuh b. Ebû Meryem el-Mervezî, Ebû Hanîfe'nin fıkıhla ilgili görüşlerini Merv'de ilk toplayan kişidir hatta bu durumdan dolayı "Cami" unvanını aldığı da söylenmektedir.⁴⁶⁴

Kendilerini ilme veren mezhep mensupları daha çok Horasan ve Mâverâünnehir'de yürütülen fetih hareketlerine katılmıştır.

5.1.2. Hristiyanlar

Hristiyanlığın Merv'de tam olarak ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili kesin bilgiler mevcut değildir. Ebû Reyhan el-Bîrûnî'nin *Maziden Kalanlar (el-Âsârü'l Bâkiye)* adlı eserinde şöyle bir bilgi bulunmaktadır: "21 Haziran İsa'dan yaklaşık iki yüzyıl sonra Hristiyanlığı Merv'e taşıyan Presbyter Berekhya'yı anma günüdür."⁴⁶⁵ Diğer taraftan Psevdo Sppolt'un on iki havari ile ilgili eserinde, Havari Foma'nın M.S. I. asırda Parfiya'da, Pers Devletinde, Girkanya ve Margiana'da Hristiyanlık propagandası yaptığına işaret edilir.⁴⁶⁶ Bu bilgiler ışığında Hristiyanlığın daha erken dönemlerinde Merv'de görülmeye başlandığı söylenebilir. Nitekim daha 332'de

⁴⁶¹ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *DİA*, XXXII, 41

⁴⁶² Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Horasan*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s. 249

⁴⁶³ Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Horasan*, s. 252

⁴⁶⁴ Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Horasan*, s. 250

⁴⁶⁵ Ebû Reyhan el-Biruni, *Asaru'l-Bakiye (Maziden Kalanlar)*, (trc. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 314

⁴⁶⁶ Halilulla Jumabayevev, *Hadiste Merv Ekolü*, s. 15

Merv’de bir Hristiyan piskoposluğu bulunuyordu.⁴⁶⁷ Bazı rivayetlere göre Merv’de üç yüzden fazla kilisenin varlığından söz edilmektedir. Eski Merv’in Batı kısmında Hristiyan mezarlığı vardı.⁴⁶⁸

Merv’de Hristiyanlığın üç kolu bulunmaktaydı. Bunlar Melkitler⁴⁶⁹, Nesturiler⁴⁷⁰ ve Monofizitler⁴⁷¹ di. Horasan’lı Melkitlerin Metropolitasının ikametgâhı Merv’di.⁴⁷² Merv vahasında VII-VIII. Yüzyıllardan kalma Gavurkale içersinde bir Melkit manastırı bulunmuştur.⁴⁷³ Sâsânîler Merv’i Nesturi merkezi haline getirmişlerdi. Merv’de 334 yılından itibaren Nesturi piskoposlarına rastlanmaktadır. Merv’in ilk Nesturi metropoli ise Eliyah’dır.⁴⁷⁴ Ayrıca eski Merv’den 15 km uzakta “Harabe Köşk” adı ile anılan Nasturi kilisesi bulunmuştur.⁴⁷⁵ Süryani kaynakalarına göre 614’te ve 781’de Merv’de Nesturi Metropolitisi bulunan Eliyah ve Timitheus bazı Türk hükümdarlarını bu dini benimsemeye ikna etmişlerdi.⁴⁷⁶ 734 yılında Merv yakınlarında ki manastırlarda münzevi hayat yaşayan Monahların evleri vardı. Merv’de bir Nasturi Okulu’nun yanı sıra Zorak isminde bir manastırın olduğu anlaşılmaktadır. İslam’ın bölgeye gelmesiyle birlikte Hristiyanlık burada gerilemiştir. Bunun sonucu olarak da Hristiyan Metropolitisi’nin Mâcân kıyısında şehrin kapısının hemen yanında bulunan ikametgâhı Müslümanlar tarafından pazar yerine dönüşmüştür.⁴⁷⁷

⁴⁶⁷ Ünver Günay-Harun Güngör, **Türkler’in Dini Tarihi**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 200

⁴⁶⁸ Halilulla Jumabayev, **Hadiste Merv Ekolü**, aynı yer

⁴⁶⁹ Melkitler Suriye, Filistin, İsrail, Küçük Asya, Lübnan, Ürdün, Irak, İran ve Mısır’da yaşayan ve çoğunluğu Monofizit (tek doğacı) inancı benimserken Kadıköy Konsili (451) kararına bağlı kalan Batı Süryani Hristiyanlar’dır. Bu nedenle Melkit adının özgün anlamı monofizitliğe karşı değildir.

⁴⁷⁰ Mezhep, adını 428-431 yılları arasında İstanbul Patriği olan Nestorius’tan alır. Hocası olan Mopsuestia’lı Theodoros’un öğretilerini izleyen Nestorius, İsa’ya 30 yaşındayken Kelam’ın indiğini, ancak o zamandan sonra İnsan ve Tanrı karakterlerini taşıdığını, Meryem’in, Tanrı olan İsa’nın değil, insan olan İsa’nın annesi olduğunu söylemiş ve dolayısıyla da, Meryem’e "Tanrı’nın annesi" (Theotokos) denmesine karşı çıkmış ve Tanrı’nın doğurulamayacağını, dolayısıyla doğurulmadığını belirtmiştir

⁴⁷¹ Bu görüşün Ortodoksluk’tan farkı, İsa’da var olduğuna inanılan İnsani ve Tanrısal tabiatların katışma ve değişme olmaksızın tek bir tabiatta birleşmesi ve tek tabiata dönüşmesidir. Buna göre kelam İsa ile birleşmeden önce de İsa Tanrı idi ve Meryem’den doğan çocuk (İsa) tam bir insan ve tam bir tanrıdır.

⁴⁷² Biruni, **Asaru’l Bakiye**, s. 300

⁴⁷³ Emel Esin, **Merv**, 19

⁴⁷⁴ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler”, **Uluslar arası İslam Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu**, İstanbul 2008, s. 222

⁴⁷⁵ Jumabayev, **Hadiste Merv Ekolü**, s. 15

⁴⁷⁶ Emel Esin, **Merv**, 19; Ünver Günay-Harun Güngör, **Türkler’in Dini Tarihi**, s. 200

⁴⁷⁷ Jumabayev, **Hadiste Merv Ekolü**, aynı yer

Nesturiler yeni Eflatuncu felsefe ile tıp geleneğinin doğudaki temsilciliğini yapıyorlar ve Merv’de daha çok felsefe ve tıp ile ilgileniyorlardı. Yunancadan Pehleviceye ve Süryaniceye çeviriler yapıyorlardı.⁴⁷⁸ Selçuklular döneminde de buradaki Hristiyanlar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

5.1.3. Yahudiler

Yahudilerin Merv şehrine Persler zamanında yerleştiği tahmin edilmektedir. Babil sürgününden sonra manevi dirilişin mimarı olan Ezra(Üzeyir), Pers İmparator’u I. Erdeşir (M.Ö. 465-424) tarafından İsrail ülkesini incelemek üzere görevlendirilmiş, dönüşünde Merv’de bir havra inşa etmişti.⁴⁷⁹ *Encyclopedia Judaica*’da bu havranın XI. yüzyıla hala ayakta olduğu söylenmektedir.⁴⁸⁰ İslam kaynaklarında Emeviler döneminde Yahudilerin bulunduğunu belirttikleri yerlerden biride Merv’dir.⁴⁸¹ Emeviler döneminde Merv’deki Yahudi temsilcisinin isminin (mânihu’l yehûd) Akîva el-Yahudî olduğu bilinmektedir. Bu şahhsın Ömer b. Abdülaziz zamanında yapılan vergi reformları sonucunda Merv’de bulunan Yahudilerden toplanacak vergilerden sorumlu olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁸² Yahudiler için Merv şehristanının içersinde bir havra bulunuyordu. Bu havra Selçuklular dönemine kadar varlığını sürdürmüştü.⁴⁸³ 1336 tarihinde Merv’de Yahudi topluluğunun liderlerinden biri ile Hristiyan keşişler arasında bir tartışmanın yaşandığı da bilinmektedir⁴⁸⁴

5.1.4. Zerdüştlar

İran coğrafyasının en eski dinlerinden biri olan Zerdüştlüğün Merv’de ne zaman görüldüğü ile ilgili çeşitli rivayetler olmakla birlikte yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan deliller ışığında Zerdüştlüğün ana vatanının Merv olabileceği tezi ortaya sürülmüştür.⁴⁸⁵ Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan *Avesta*’yı

⁴⁷⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler”, s. 222

⁴⁷⁹ Nuh Arslantaş, **Emeviler Döneminde Yahudiler**, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005, s. 29

⁴⁸⁰ W. J. Fischel, “Merv”, **Encyclopedia Judaica**, c. XI, 1395

⁴⁸¹ Nuh Arslantaş, s. 53; Fischel, aynı yer

⁴⁸² Nuh Arslantaş, s. 77

⁴⁸³ Mehmet Mahfuz Söylemez, **Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler**, aynı yer

⁴⁸⁴ Fischel, aynı yer

⁴⁸⁵ Güçmurat Sultanmuradov, “Merv’in Ortaçağ Kültür Hayatı”, **Türkler**, c. VIII, 862; Agageldi Allanazarov, “Merv Toprağındaki Şehirler”, **1. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi**,

yazanların Merv'den haberdar olmaları gerekmektedir. Çünkü *Avesta*'da Merv için Zerdüştler Merv'i ifadesi kullanılmakta olup, burası bereketin anahtarının verildiği üç şehirden biri olarak zikredilmektedir.⁴⁸⁶ Diğer taraftan Merv'de bulunan Gavurkale'nin ismi "Gabar'dan" gelmekte olup, bu kelime Mecusilere verilen isimdir.⁴⁸⁷ Gavurkale'de Zerdüştlere ait bir ibadethane bulunuyordu ve bu ibadethane *Avesta*'da Mouru ve Margav gibi isimlerle anılmaktaydı. Peygamber olduğuna inanılan Zerdüşt'ün ilk vaazlarını Merv'de verdiği ve Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan *Avesta*'nın burada yazıldığı da iddialar arasındadır.⁴⁸⁸ Sâsânîler döneminde ise Zerdüştlük resmi din olmuş⁴⁸⁹ ve Merv'de ilk Anâhida (Nahida) ateşgedesini Sâsânîler'in atası Erdeşir'in (226-241) yaptığı anlatılmaktadır.⁴⁹⁰

5.1.5. Maniheistler

Merv'deki maniheist cemaatin varlığı Mani'nin yaşadığı döneme kadar uzanmaktadır. Hatta bu cemaatin ilk maniheist cemaatlerden biri olduğu bilinmektedir.⁴⁹¹ Mani dininin Merv'de yayılması Sâsânîler devrine rastlar. Merv uzun süre maniheist kiliselerin merkezi olmuştur. Kilise merkezinin başkanlığını ise Mani'nin yardımcısı Mar Sis üstlenmiştir.⁴⁹²

5.1.6. Budistler

Merv'e Budizm'in Belh'deki Kuşâna merkezlerinden geldiği söylenmektedir. Gavurkale'de 1965 yılında yapılan kazılarda Sâsânî hükümdarı I. Enuşirvan Hüsrev'e ait Budist eserler "kırmızıya boyalı bir stûpa, Burkan heykeli ve bir alpin hayatını tasvir eden resimlerle süslü bir testi" ile Sanksritçe kaleme alınmış Budistik yazı ele geçirilmiştir. Yapılan kazılarda ayrıca Budistik mabetlerde ortaya çıkarılmıştır. Bu binanın M.S. III-IV. Yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Ortaya çıkarılan mabedin büyüklüğü düşünüldüğünde Budizmin Merv'de oldukça önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Yapılan bu kazılarda ayrıca Budistlerin toplu

Ankara, 352

⁴⁸⁶ Jumabayev, *Hadiste Merv Ekolü*, s. 16

⁴⁸⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 90

⁴⁸⁸ Jumabayev, *Hadiste Merv Ekolü*, s. 17

⁴⁸⁹ İskender Oymak, *Zerdüştlük (inanç, ibadet, adetler)*, Elazığ 2003, s. 15

⁴⁹⁰ Emel Esin, *Merv*, 18

⁴⁹¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler*, s. 221

⁴⁹² Güçmurat Sultanmuradov, *Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı*, c. VIII, 863; Jumabayev, *Hadiste Merv Ekolü*, s. 17

yaşam yerleri de bulunmuştur. Budizm'in bu bölgede böylesine gelişmesinde tarihi İpek Yolu'nun etkili olduğu söylenebilir. İpek yolu üzerinden bu bölgeye tüccarlarla birlikte Budistmisyonerlerde gelmiş ve bölge halkı tarafından kendilerine taraftar bulmuşlardır. Parfiyalılar döneminde Budizm'in en etkili olduğu yer Margiana idi. Budizm V. Asra kadar Merv'de varlığını sürdürmüş daha sonra Zerdüştlerin baskıları sonucunda bu dinin mensupları şehir dışına çıkarılmışlar ve orada yerleşmişler ise de bilinmeyen bir nedenle burayı da terk etmişlerdir. Budizm'e daha sonra ancak Moğol istilasından sonra rastlanmıştır.⁴⁹³

5.1.7. Mazdeistler

Parth'lar devrinde Merv vahasında başlıca din Mazdeizmdi. Yapılan kazılarda kemik mahfazalar ve bunların dizildiği bir türbe (nâvs) bulunmuştur. Parthlar'ın yerini Sâsânîler alınca Mazdeizm'in yerini Zerdüştlük aldı.⁴⁹⁴

5.1.8. Diğer Dini Akımlar

Mukanna'îyye: Bu akımın öncüsü/kurucusu Ata (Hakim) el- Mukanna Merv'li olup Rizâmiyye'ye mensup idi ve ruhların tenasühüne inanırdı. Bu şahıs daha sonraki dönemde ulûhiyet iddasında bulunmuştur.⁴⁹⁵ XI. yüzyılda Merv'de Mahmud Alevî el-İlakî adlı biri Mukanna'nın öğretileri hakkında propaganda çalışmaları yapmaya başladı. Bu şahıs, Sultan Melikşah Merv'de iken yakalandı ve taşlanarak öldürüldü.⁴⁹⁶

Merv'de Abbâsîlerin erken döneminde bazı Sabîîler'in varlığından da söz edilmektedir. Fakat bunların ciddi bir kitleyi teşkil ettiklerini söylemek güçtür.⁴⁹⁷

5.2. Merv'de Yaşayan Etnik Unsurlar

5.2.1. Türkler

Türklerin Merv'e ilk kez ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemekle

⁴⁹³ Emel Esin, **Merv**, 18; Güçmurat Sultanmuradov, **Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı**, c. VIII, 862; Jumabayev, **Hadiste Merv Ekolü**, s. 18; Mehmet Mahfuz Söylemez, **Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler**, s. 222

⁴⁹⁴ Emel Esin, **Merv**, aynı yer

⁴⁹⁵ Talat Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, Diyanet Vakfı yay., Ankara 1998

⁴⁹⁶ Agacanov, **Selçuklular**, s. 287

⁴⁹⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, s. 76

beraber Merv'in banilerinden biri sayılan Alp Er Tunga'nın Türk asıllı olduğu düşünülürse ve Merv'de yapılan kazılarda ortaya çıkarılan eserler dikkate alınırsa Türklerin buraya oldukça erken dönemlerden itibaren gelip yerleştikleri söylenebilir.⁴⁹⁸ Bununla birlikte İslam kaynaklarında geçen bilgiler dikkate alındığında Türklerin VII. yüzyıldan itibaren bu çevrede bulundukları anlaşılmaktadır. Belâzûrî, el-Ahnef'in Merv civarında Türklerle savaştığını bildirmektedir.⁴⁹⁹ Sâ mânîler, 922-994 tarihleri arasında Merv'inde içinde bulunduğu Horasan bölgesinin idaresini Türk asıllı Simcûrîler'e vermişlerdir.⁵⁰⁰ 992 tarihinde Merv'i Fâik isimli bir Türkün idare ettiği bilinmektedir.⁵⁰¹ Toplu olarak Türklerin Merv'e gelip yerleşmeleri Selçuklular'ın Horasan bölgesine gelmeye başlaması ile olmuştur. 1040 tarihinde Selçuklular'ın kesin bir şekilde ele geçirdikleri şehir, fethedildiği ilk yıllardan itibaren bir Türk şehri karakterinde gelişme göstermiştir. Sultan Sencer döneminde ise payitaht olmuş ve en parlak dönemine ulaşmıştır.⁵⁰²

5.2.2. Araplar

İslam orduları Nihavend savaşı ile birlikte Orta Asya'da fetih hareketlerine başlamışlardı. Merkezden uzaklaştıkça kuvvetlerin askeri yönden takviye edilmesi güçleşmekteydi. Bu amaçla bir garnizon kenti oluşturulması gerekti. Bu amaçla Merv bölgenin hem merkezi hem de Arapların iskân edildiği şehirlerden biri olmuştur. Merv'in bu bölgenin merkezi olmasında; Merv'in çöl ortasında bulunması sebebiyle Araplar'ın yaşayışlarına uygun olması aynı zamanda Merv'in Ceyhun Nehri'ne yakın olmasından dolayı Türkistan'a yapılacak fetihlerin buradan daha iyi idare edilebilecek olması düşüncesi etkili olmuştur.⁵⁰³ Merv'e Arapların ilk iskânı Hz. Osman zamanında Kûhistan bölgesinde askeri seferlerde bulunan Umeyr b. Ahmer'in Merv'e yaptığı yerleştirme ile başlamıştır. Belâzûrî, Umeyr'i Merv'de Arapları ilk iskân eden kimse olarak tanımlamaktadır.⁵⁰⁴ Yapılan bu yerleştirmelerin askeri amaçlı olması muhtemeldir.

⁴⁹⁸ Emel Esin, **Merv**, 19

⁴⁹⁹ **Fütûhu'l Büldan**, s. 590

⁵⁰⁰ Erdoğan Merçil, **Simcûrîler**, 210-11

⁵⁰¹ Emel Esin, **Merv**, 19; Yüksel Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)** Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1999, s. 18

⁵⁰² Agacanov, **Selçuklular**, s. 246; Yüksel Sayan, **Türkmenistan**, 18

⁵⁰³ Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 198

⁵⁰⁴ **Fütûhu'l Büldan**, s. 595; Recep Uslu, **Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, s. 134

Merv'in merkez olduğu Horasan'a kinci ve en büyük Arap iskânı 51/671 yılında Ziyad b. Ebîh'i Basra ve Kûfe'den elli binden fazla kişiyi aileleri ile birlikte Merv'in yanı sıra Herat, Tus, Belh ve Nişabur'a getirerek yerleştirmiştir.⁵⁰⁵ Buiskan faaiyetini yanı sıra zaman zaman Araplar kendi istekleriyle de Merv ve diğer Horasan şehirlerine yerleşebiliyorlardı. 55/675 tarihinde Horasan valisi Saîd b. Osman döneminde Arapların özellikle Merv şehrinde emlak, ev, mülk ve dükkân edindikleri görülmektedir. Bu yaklaşımın idareciler tarafından desteklendiği anlaşılmaktadır.⁵⁰⁶

Hârûnürreşîd'in oğlu ve veliahdı olan Me'mûn'u Horasan bölgesine tayin etmesiyle birlikte Merv veliahdın oturacağı yer olmuş ve bu dönemden başlamak üzere Me'mûn'un hilafetinin ilk yıllarında Merv'i hilafet merkezi olarak kullanması buraya Arapların göç etmesinde etkili olmuştur.⁵⁰⁷

5.2.3. Farslar

Merv'de yaşayan etnik unsurlardan biri de Farslardır. Farsların Merv'in ilk yerleşimcilerini yoksa sonradan mı geldikleri konusunda kesin bilgiler yoktur. Ya'kubî eserinde Merv halkının Acem dihanlarının ileri gelenlerinden olduğunu bildirmektedir.⁵⁰⁸ Nitekim Sâsânîler döneminde şehrin nüfusunun ağırlıklı olarak Mazdeist, Manihesit ve Mazdekist farslardan oluştuğu bilinmektedir.⁵⁰⁹ Diğer taraftan Ebû Müslim Merv'de isyan bayrağını açtığı anda kendisine katılanların çoğu İranlı köylüler ve Mevlâlardı.⁵¹⁰ Buradaki İranlı köylülerden kasıt muhtemelen Farslardır. Selçuklular döneminde de halkın yoğun bir şekilde Farslardan oluştuğu ve bunların Selçuklu devlet idaresinde görev aldıkları bilinmektedir.

⁵⁰⁵ Belâzûrî, **Fütûhu'l Büldan**, s. 596; Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, aynı yer

⁵⁰⁶ Recep Uslu, s. 136

⁵⁰⁷ Recep Uslu, s. 137; Ya'kubî Merv'de Ezd, Temim ve diğer kabilelerden Arapların olduğunu bildirmektedir. **Kitâbu'l-Bûlâân (Ülkeler Kitabı)**, (trc. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 60

⁵⁰⁸ **Kitâbu'l-Bûlâân**, s. 60

⁵⁰⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, **Bağdat ile Merv Arassındaki Kültürel İlişkiler**, s. 221

⁵¹⁰ K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, (trc. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 388

ALTINCI BÖLÜM

MERV'DE TARIM SANAYİ VE İMAR FAALİYETLERİ

6.1. Merv'de Tarım Faaliyetleri

Orta çağda halkın en önemli geçim kaynağı olan tarım, aynı zamanda devlet içinde önemli gelir kaynaklarından biriydi. Murgab vadisindeki Merv vahası da Kuzey Horasan'ın gelişmiş zirai eyaletlerinden birisiydi. Bu zirai gelişmişliğin en önemli amili kuşkusuz Murgab Nehri'nin meydana getirdiği sulama şebekesiydi. Bu sulama şebekesinin en önemlilerinden biri Sultan Sencer tarafından inşa ettirilmiştir. Bu kanal sistemi Murgâb'ın suyunu Merv ovalarına aktarmış ve böylece Merv'de tarım üretiminde bire yüz oranında artış meydana gelmişti. Merv'in toprakları çok tuzlu ve kumlu⁵¹¹ olmasına rağmen bu durum tarım yapılmasına engel teşkil etmiyordu. Merv vadisindeki sulanabilen arazilerde arpa, buğday, baklanın yanı sıra üzüm, armut, kavun, karpuz gibi çeşitli meyveler yetiştiriliyordu.⁵¹² Merv'de yetişen kavunun en iyi çeşidi “palak” idi. İbn Havkal, Merv'de yetişen kavunundelinip ipe dizilerek kurutulduğunu ve kurutulan bu kavunların başka ülkelere ihraç edildiğini söylemektedir.⁵¹³ Merv'de üretilen buğdayında çok meşhur olduğu ve bu buğdaydan üretilen ekmeğin çok lezzetli olduğu da kaydedilmektedir.⁵¹⁴ Merv'de ayrıca Çadruşağı otu (uştürğaz)⁵¹⁵ bulunur ve bu da başka yerlere ihraç edilirdi.⁵¹⁶ Merv'de yetiştirilerek başka memleketlere ihraç edilen diğer bir ürün ise pamuktur. Kaynaklar Merv'de yetişen pamuğun kalitesi konusunda hem fikirdirler.⁵¹⁷ Merv'de ayrıca zeytin üretilmekte ve zeytin yağı elde etmek için atölyeler bulunmaktaydı.⁵¹⁸

⁵¹¹ İbn Havkal, s. 434

⁵¹² Agacanov, s. 203; Piyadeoğlu, s. 178

⁵¹³ İbn Havkal, s. 436

⁵¹⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 436; Agacanov, aynı yer

⁵¹⁵ Gıda ve tıbbi amaçlarla kullanılan reçine.

⁵¹⁶ İbn Havkal, aynı yer, **Hudûdü'l-Âlem**, s. 60; Le Strange, s. 400

⁵¹⁷ İbn Havkal, aynı yer, **Hudûdü'l-Âlem**, aynı yer

⁵¹⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, s. 238

6.2. Merv'de Sanayi Faaliyetleri

Gerek önemli İpek yolu güzergahında bulunması gerekse tarihsel süreç boyunca önemli yerleşim merkezlerinden birisi olması hasebiyle Merv canlı bir ticaret merkezi durumundaydı. Doğu-batı ticaret yolu üzerinde yer alan şehirde, mûmbit arazide yetişen ürünler kolayca pazarlanabilmekteydi. Merv'in ticari yollar üzerinde bulunması doğulu ve batılı pek çok tüccarın şehre uğramasına ve konaklamasına imkan sağlıyordu. Ayrıca Merv, Hârizm ve Maverâünnehr'e ulaşan ticaret yolunun halkalarından birini oluşturmakta ve şehrin dışında bulunan Estratej vahası, ticaret kervanlarının su ihtiyacını karşılaması itibariyle bir hayli öneme sahipti. Bu sebeptir ki kaynaklar canlı Merv pazarlarından övgüyle bahsetmektedirler.⁵¹⁹

Selçuklular döneminde de bu canlı pazarlardan söz etmek mümkündür, Çağrı Bey'in şehre hakim olmasından sonra şehrin kalkınması için başlattığı faaliyetler Çağrı Bey'den sonra gelenler tarafından da devam ettirilmiş ve şehir bu sayede dönemin en düzenli şehirlerinden biri haine gelmiştir. Bu da ticari hayatı olumlu yönde etkilemiştir. Merv'de sanayinin pek çok kolunda faaliyet gösterilmekteydi. Bunlardan belkide en önemlisi dokumacılık sanayi idi. Merv'de ki dokumacılık faaliyetlerini iki başlık altında ele almak mümkündür. Bunlardan birincisi ipek böceği yetiştiriciliği ve buna bağlı üretim kolları diğeri ise pamuk yetiştiriciliği ve buna bağlı üretim kollarıdır. Çin'de başlayan ipek böceği yetiştiriciliği VI. yüzyıldan başlayarak Doğu İran'daki yayılışına öncelikli olarak Merv'de başlamıştır. Merv'de sadece ipek böceği yetiştirilip dışarı ihraç edilmiyor aynı zamanda bunlar işlenerek oldukça kuvvetli ibrişim haline getiriliyor ve bu ibrişimler her tarafa ihraç ediliyordu. Bu ibrişimler Merv'de ayrıca dokunarak da ihraç edilmekteydi. Merv'de özellikle Mulham kumaşından yapılan ipek elbiseler ayrı bir şöhrete sahipti.⁵²⁰

Dokuma sanayinin diğeri bir kolu olan pamuk dokumacılığı da ipek üretimi kadar önemli ve popülerdi. Merv vahası ince pamukları ile meşhurdu. Bu pamuk işlenmemiş yada kumaş olarak çeşitli memleketlere ihraç ediliyordu. İpek ve

⁵¹⁹ Piyadeoğlu, s. 171; Özgüdenli, **Yok Olan Bir Ortaçağ Şehri: Merv**, s. 492

⁵²⁰ İbn Havkal, s. 430; Agacanov, **Selçuklular**, s. 229; Abdülhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda**, Ankara 2005, s. 171; Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", **Belleten**, sayı 241, Ankara 2000, 772;

pamuktan yapılmış başörtüler ve gayet yumuşak pamuktan imal edilmiş nefis kumaşlar Merv'de imal edilirdi. Merv'de pamuklu flanel de yapılırdı. Halk bundan çamaşır ve sarıklarını yapardı. Araplar, Merv'in de içinde bulunduğu Horasan bölgesinden ithal edilen sık dokunmuş elbiselere “el-Mervî” (Merv elbiseleri), ince dokunmuş olanlarına da “eş-Şâhcânî” adını veriyorlardı.⁵²¹ İbn Havkal, pamuk ve ipek elbiselerin en güzellerinin Nişabur ve Merv'de yapıldığını söylemektedir.⁵²² İbn Fadlan ise seyahatnamesinde, Oğuz ülkesinden geçerken oranın yöneticilerine Merv kumaşı ve Merv kaftanı hediye ettiklerini söylemektedir.⁵²³ Kaynakların Merv'de üretilen kumaşlar hakkında verdikleri bilgiler üretilen kumaşların kalitesini ve şöhretini göstermek açısından kayda değerdir. Merv aynı zamanda tıraz (işlemeli şerit sanatı) üretiminin de merkeziydi.⁵²⁴

Merv'de yapılan sanayi faaliyetlerinden biri de çinicilikti. Yapılan araştırmalar ve kazılardan anlaşıldığına göre IX. yüzyıldan beri Merv bir çinicilik merkezi omuştu. Özellikle Selçuklular döneminde önemli bir gelişme gösteren çanak-çömlek üretimi, Selçuklu hükümdarlarının desteği ile ileri bir seviyeye ulaşmış ve çömlek ustaları her zevke uygun mamüller yapmışlardır. Selçuklular döneminde kalıba vurularak, insan, kuş, efsanevi hayvan ve bitki tasvirleri ile süslenmiş testiler yaygın durumdaydı. Pirinçle kaplanmış testiler de Merv'de üretilmekteydi.⁵²⁵

Merv diğer şehirlerden farklı bir ihraç ürünü üreterekde dikkat çekmekteydi. Önemli ustaların elinden çıkarak müzisyenlerin hizmetine sunulan değerli kanunlar, Merv'in önemli ihraç ürünlerinden birini teşkil etmekteydi.⁵²⁶

Şehrin etrafındaki köylerde susam yağı üretilirdi. Şehirde ayrıca güzel kokulu baharatlar üretilmekteydi. Merv'deki fırıncıların ürettiği tatlılar da meşhurdu. Merv'den ihraç edilen ürünler arasında halılar da yer almaktaydı.

Üretimin diğer bir kolu olan maden sanayi düşünüldüğünde Halife Me'mûn döneminde ve büyük Selçuklular döneminde Merv'de bir darphanenin mevcudiyeti ve para bastırıldığı bilinmektedir. Bir yerde para bastırılmasının en önemli

⁵²¹ Le Strange, s. 429; Yakubovskiy, 774; Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi**, s. 162-165

⁵²² s. 443

⁵²³ **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, (trc. Ramazan Şeşen), Bedir yayınları, İstanbul 1975, s. 38-40

⁵²⁴ Emel Esin, **Merv**, 20

⁵²⁵ Le Strange, s. 429; Agacanov, s. 230; Emel Esin, 20; Abdülhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamülleri Sanayi**, Ankara 2000, s. 171

⁵²⁶ Piyadeoğlu, s. 171

amillerinden biri de şehirde para hammaddesini sağlayacak madenlerin bulunmasıdır. Madeni paralar mümkün olduğunca ham maddesinin bulunduğu şehirlerde basılmaktadır. Bu noktada Merv'de altın, gümüş ve bakır madenlerinin çıkarıldığı söylenebilir. Diğer taraftan Merv'de yapılan üretim faaliyetlerinden biri de bakır işlemeciliğidir. Bu da en azından bakır madeninin Merv'deki varlığını kanıtlar niteliktedir.⁵²⁷ Bunların yanı sıra Merv'de bol miktarda tuz üretilmekteydi.⁵²⁸

6.3. Selçuklular Döneminde Merv'de Basılmış Sikkeler

Hükümdarların en önemli hâkimiyet sembollerinden biri hiç şüphesiz sikke yahut kendi adına para bastırmaktır. Tahta çıkan hükümdarın ilk işi, üzerinde kendi adının, unvanının ve lakaplarının bulunduğu sikkeleri darp ettirmesidir. Bu bağımsızlık ve hâkimiyetin başka bir ifadesidir.⁵²⁹ Yukarıda da zikredildiği üzere Merv'de bir darphanenin var olduğu çok eski tarihlerden beri bilinmekteydi. Biz burada özellikle Büyük Selçuklular döneminde basılmış sikkelerden bahsedeceğiz.

Selçuklular oldukça büyük bir medeniyet inşa etmişlerdir. Selçuklu sultanları adına bastırılan sikkelerde bu medeniyetin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Fethedilmesinden itibaren Çağrı Bey'in hâkimiyet sahasında yer alan Merv'de Tuğrul Bey adına basılmış bir paraya henüz rastlanamamıştır. Bununla birlikte Merv'de Büyük Selçuklulara ait ilk sikke Çağrı Bey adına basılmış olmalıdır. Çağrı Bey'in 445/1053-1054 yılında Merv'de basılmış altın ve gümüş sikkesi bulunmaktadır.⁵³⁰

Çağrı Bey hayatta iken Merv meliki olan Alparslan, burada kendi adına para bastırmıştır. Bu paralarda Alparslan “es-Sultanu'l-Muazzam Şahanşah el-Melikü'l-İslam”, “es-Sultanu'l-Muazzam Şahanşahi'l-Azam el-Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib”

⁵²⁷ Abdülhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi**, Ankara 2002, s. 214-228-253; Özgüdenli, **Yok Olan Bir Ortaçağ: Şehri**, 492; Piyadeoğlu, s. 174

⁵²⁸ Bakır, 161

⁵²⁹ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alparslan ve Zamanı**, TTK, Ankara 2001, c. III, 79; Erdoğan Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, TTK, Ankara 2007, s. 89

⁵³⁰ Cihan Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 51; Osman Gazi Özgüdenli, “Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklular'ında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler”, **Bellekten**, c. LXV, sayı 243, 2001, s. 549

unvanıyla zikredilmektedir.⁵³¹ Alparslan'ın 452/1060⁵³² ve 453/1061-62 yılında meliklik dönemine ait Merv'de basılmış bir parası bulunmaktadır.⁵³³ Bastırdığı bu paralarda amcası ve Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in adını zikretmemiş bunun yerine babası ve Horasan hâkimi Çağrı Bey'in adını zikretmiştir. Bu durum Çağrı Bey'in Merv merkezli Horasan bölgesinde bağımsız hareket ettiğini göstermektedir.⁵³⁴ Yine Merv'de 458/1066, 459/1066-67, 460/1067-68, 461/1068-69, 462/1069-70, 463/1070-71, 464/1071-72 yıllarında basılan paralarada rastlanmaktadır.⁵³⁵

Sultan Melikşah'ın paralarında kullandığı unvan “es-Sultanu'l-Muazzam Rüknu'l-İslam Ebûl-Feth”tir.⁵³⁶ Sultan Melikşah'ın 483/1090-91 yılında Mervde basılmış bir sikkesi bulunmaktadır.⁵³⁷ Ayrıca Melikşah döneminde Merv'de basılmış diğer hanedan üyelerine ait sikkeler de mevcuttur. Bunun nedeni daha sağlığında Sultan Alparslan tarafından Merv'in Arslanşah'a iktâ edilmi olmasıdır.⁵³⁸ Bunun sonucunda Arslanşah'ın burada sikke bastırması olağandır. Merv'de Arslanşah adına 465/1072-73 yılında bastırılmış bir sikke bulunmaktadır.⁵³⁹

Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar'ın Merv'de basılmış sikkelerine şimdiye kadar yapılan araştırmalarda rastlanamamıştır.

Sultan Sencer ise kestirmiş olduğu sikkelerinde “el-Melikü'l-Maşrik Adudü'd-Devle”, “el-Melikü'l-Muzaffer”, “es-Sultanu'l-Âzam Muğisü'l-Dünya

⁵³¹ Coşkun AlpTekin, “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, Ankara 1971, 437; Ayrıca Selçuklularda unvan ve lakaplar hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, “Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 421-433

⁵³² Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 90

⁵³³ Coşkun AlpTekin, *Selçuklu Paraları*, 469; Osman Gazi Özgüdenli, *Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklular'ında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler*, 314

⁵³⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alparslan ve Zamanı*, c.III, 79

⁵³⁵ Coşkun AlpTekin, *Selçuklu Paraları*, 475-483; Cihan Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 57

⁵³⁶ Coşkun AlpTekin, *Selçuklu Paraları*, 437

⁵³⁷ Coşkun AlpTekin, *Selçuklu Paraları*, 495

⁵³⁸ İbn'ül Esir, *el-Kâmil*, c. X, 55

⁵³⁹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 90; Piyadeoğlu, *Horasan*, s.65

ve'd-Din Ebû'l Harîs" unvanını kullanmıştır.⁵⁴⁰ Sultan Sencer'in Merv'de 490'lı yıllarda basılmış tam tarihi tesbit edilememiş bir sikkesi bulunmaktadır.⁵⁴¹

6.4. Merv'de İmar Faaliyetleri

6.4.1. Hastahaneler

Çok önemli bir ilim ve kültür merkezi olan Merv'in hastaneden yoksun olması beklenemez. Mervde varlığı bilinen ilk bimaristanın tarihi IX. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. İbnü'l-Baytâr'ın *el-Câmi* adlı eserinde, Îsâ b. Mâse'nin Merv hastanesinde çalıştığı ve orada hazırladığı bir ilaç hakkında bilgi verilmektedir. Hatta burada cerrahi müdahalelerin bile yapıldığı söylenmektedir. Yine *Vefeyâtü'l A'yân*'da yer alan bir kayıttan bu hastanenin 505 (1111) tarihinde varlığını sürdürdüğü ortaya çıkmaktadır. Selçuklular döneminde ise Seyyid İsmail el-Cürcânî'nin çalışmalarıyla Merv bimaristanının varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz.⁵⁴² Merv bimaristanında kadın ve erkekler için ayrı bölümlerin bulunduğu, ameliyethenenin yanı sıra bahçesinin olduğu hatta şaraphane adını taşıyan bir eczanesinin bulunduğu ayrıca hastaların kullandığı bir hamamın yer aldığı bilinmektedir.⁵⁴³

6.4.2. Çarşı-Pazar

Tarihi ipek yolu üzerinde bulunan Merv şehrinin pazarlar yönünden de oldukça zengin olduğu söylenebilir. Merv pazarları önceleri Kuhendiz içersinde yer alırken daha sonra şehrin merkezinin Rabaz'adoğru kaymasıyla burası ticaretin de merkezi konumuna yükseldi. Sosyal hayat Ebû Müslim'in Macan Mahallesinde yaptırdığı cami etrafında şekillenmeye başlamış ve pazarlarda buraya nakledilmiştir.⁵⁴⁴ İbn Havkal şehrin önceki pazarlarının şehrin kapısında olduğunu

⁵⁴⁰ Coşkun Alptekin, **Selçuklu Paraları**, 438

⁵⁴¹ Coşkun Alptekin'in Selçuklu paraları ile ilgili makalesinde bu paranın tam tarihi verilmezken Mehmet Altay Köymen "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vasallık Münasebetleri" isimli makalesinde bu paranın 491 yılında bastırılmış olduğunu söylemektedir. Mehmet Altay Köymen, "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vasallık Münasebetleri" **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950-55, 135; Coşkun Alptekin, **Selçuklu Paraları**, 526;

⁵⁴² Söylemez, "Bağdat ile Merv arasındaki Kültürel İlişkiler", s. 227; Levent Öztürk, **On ikinci Yüzyıla Kadar İslam Dünyasında Hastaneler**, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 179-180; Cihan Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 260

⁵⁴³ Mehmet Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, Ankara 2016, s. 223

⁵⁴⁴ Mukaddesi, s. 273

bildirmektedir.⁵⁴⁵ Agacanov şehrin kapılarının yakınındaki bu eski pazarda buğday ticareti yapıldığı bilgisini vermektedir. Agacanov ayrıca Merv’de ekmek, tohum, yeşillik ve meyve satılan çarşıların varlığından bahsetmektedir.⁵⁴⁶ Yine İbn Havkal Ebû Müslim tarafından inşa edilen bu pazarın şimdiye kadar gördüğü en temiz, en zengin pazar olduğunu ve aranan her şeyin burada gece gündüz bulunabildiğini aktarmaktadır.⁵⁴⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez ise Merv’de bulunan çarşıları şöyle sıralamaktadır. Serrâcin Çarşısı, burada Ebû Seleme es-Serrâc’ın bir dükkanı bulunmaktaydı. Paçacılar çarşısı, Suku bezzazin (kumaşçılar çarşısı), el-esâkife (ayakkabıcılar çarşısı), Sarraflar çarşısı, altın satıcılarının olduğu Suku Sağa; ayakkabı, koşum, eyer gibi malzemelerin satıldığı dericiler çarşısı.⁵⁴⁸

Selçuklular döneminde ise çarşı doğu batı yönünde uzanan iki caddenin kesiştiği noktada yer almaktaydı. Merv’in merkezinde yer alan bu çarşının üstü kubbelerle kaplanmıştı ve buraya Merkez Pazar Meydanı denmekteydi. Burada kuyumcular, bakırcılar, dokumacılar ve çömlekçilerin dükkânları hep bir arada gruplar halinde bulunmaktaydı. Dükkanlar düz damlı olup zanaatkarların tezgahları da burada bulunuyordu.⁵⁴⁹

6.4.3. Saraylar

Uzun bir süre idare merkezi olan ve bir dönemde Selçuklulara başkentlik yapan Merv’de bir kaç sarayın varlığından söz edebiliriz. Merv’de bulunan saraylardan ilk bahsedeceğimiz “Buhârâhuzâh” simli saraydır. Bu saray, Ebû Müslim’in Merv’e girdiği 130/747-48 tarihinde mevcut idi. Onun adamlarından Şibl b. Tahman en-Nakîb Merv’e girdiği zaman bu saraya yerleşmişti.⁵⁵⁰

Merv’de bulunan saraylardan bir diğeri “Kasr-ı Sâdegân-ı Merv”dir. Arslan Argun, Merv’i zapt ettiğinde bu sarayda ikamet etmiş ve yine bu sarayda öldürülmüştür.⁵⁵¹

⁵⁴⁵ *Kitâbu Sûreti’l-‘arz*, s. 435; *Historic Cities of The İslamic World*, s. 402

⁵⁴⁶ *Selçuklular*, s. 241

⁵⁴⁷ *Kitâbu Sûreti’l-‘arz*, s. Aynı yer

⁵⁴⁸ *Yazılı Kaynaklar Işığında Merv’in Şehir Dokusu Üzerine Notlar*, s. 75-76

⁵⁴⁹ A. Yakubovskiy, *Merv*, s.775; *Historic Cities of The İslamic World*, s. 403; Yüksel Sayan, *Türkmenistan’daki Mimari Eserler*, s. 19; Cihan Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 202

⁵⁵⁰ İbnü’l Esir, *el-Kâmil*, c. V, 313

⁵⁵¹ Hüseyini, *Ahbârü’l-Devleti Selçukiyye*, s. 60; Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Saray ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 21

Merv’de bulunan bir diğ er saray ise Ender abe k        r. Sultan Sencer oğuzların elinden kaçarak bu saraya gelmiş ve buradan k   le en ülkenin durumunu düzeltmeye çalışmıştır.⁵⁵²

Yapılan arkeolojik kazılarda Merv’de XI-XII. Yüzyıllara ait geniş bir saray kompleksi kalıntılarına rastlanmıştır.  ehriyar Kele içinde yer alan bu kalıntıların Selçuklu sarayına ait devlet binaları olduğu kabul edilmiştir. Kalıntıların kuzey batısında yer alan kısmın burayı korumakla görevli askeri birliğe ait olduğu, orta kısımda kalan yapılardan birinin Sultan K      diğerinin ise Divanhane⁵⁵³ olduğu tahmin edilmektedir. Saray 45x39 metre ebadında, 50 odası bulunan b   k bir yapıdır. Sarayın planının daha önce bu bölgede inşa edilmiş saraylardan farklı olarak Horasan’da inşa edilen ev biçiminin b     lerek saray      ne uygun hale getirilmesi şeklinde yapılmıştır. Sarayın oda ve daireleri avlular ile eyvanlar etrafında dağıtılarak yerleştirilmiştir. Duvarlarda iyi kalite kerpiç kullanılmış ve bu duvarlar d   bir şekilde inşa edilmiştir. Belli noktalarda ise küçük tuğlalar kullanılarak yapılan bazı s  lemeler göze çarpmaktadır. Ana giriş kapısı doğuda yer alan bu yapının iki katlı olduğu ve katlar arasındaki bağlantı merdivenler aracılığı ile gerçekleştirildiği düşülmektedir. Üst kattaki bazı odaların üzeri kubbeyle   rt  m    r.⁵⁵⁴

6.4.4. Türbeler

Sultan Sencer Türbesi: Bu türbe yalnız Merv’in değil aynı zamanda XII. Yüzyılda   lam dünyasının da en önemli mimari anıtlarından biridir. Türbe, B    k Selçuklu  mparatorluėu’nun iktisadi durumunu ve gücünü ortaya koyacak niteliktedir. Yapı her bakımdan devletin zirvede olduğu bir dönemde inşa edilmiştir. Türbe, Serahslı mimar Muhammed b. Atsız’ın eseri olup, Sultan Kale’nin merkezinde yer almaktadır. Türbe meşhur   air Enver ’nin  nerisi ile Sultan Sencer

⁵⁵² Reşidüddin Fazlullah, **Cami’  ’t-Tevarih**, s. 126; Ravendi, 179; Erdoğan Merçil, s. 22; Agacanov, bu k     n Kasr-ı Sâdegân-ı Merv (Merv Dostlarının Kasrı) adını taşıdığını söylemektedir. **Selçuklular**, s. 322

⁵⁵³ Buranın işlevi kesin olarak belirlenememiş olmakla birlikte, toplantı salonu yada kütüphane olarak kullanıldığı düşülmektedir. Yüksel Sayan, **Türkmenistan**, s. 80

⁵⁵⁴ Mustafa Cezar, **Anadolu   ncesi Türklerde  ehir ve Mimarlık**, Türkiye     Bankası Kültür Yayınları,  stanbul1977, s. 232-233; Yüksel Sayan, s. 78-79; Tanju Cantay, “Avlu”, **D   A**, c. IV, 121

tarafından yaptırılmıştır.⁵⁵⁵ Yapılan kazılar ve ortaya çıkarılan bulgular türbenin büyük bir külliye'nin merkezinde yer aldığını göstermektedir. Dârül Ahire adı verilen türbe, kare planlı kübik bir gövde üzerinde, galeriler şeklinde yükselmektedir. Klasik Türk evi planında inşa edilen türbe, çift katlı olup kubbesi çinilerle bezenmiştir. Türbe, 17 metrelik çapıyla o zamana kadar İran ve Türkistan'da inşa edilen en büyük kubbeye sahiptir. Yakut el-Hamevi, firuze renkli çinilerle bezenmiş bu kubbenin bir günlük mesafeden dahi görülebildiğini söylemektedir.⁵⁵⁶

Merv'de bulunan önemli türbelerden biri de Yusuf el-Hemedânî'ye ait olan türbedir. Aslen Hemedânî olan Yusuf el-Hemedânî, hayatının son dönemlerinde Merv'e gelerek bir tekke kurmuştur. Yapmış olduğu bir yolculuk sırasında Merv ile Herat arasında Balin denilen yerde vefat etmiş (535/1140), kendisinin önce buraya daha sonra cesedi Merv'e taşınarak bu şehirde defnedilmiş ve o zamanlarda türbesi de yapılmıştı. İbnü'l Esir, Yusuf el-Hemedânî'nin Merv'de öldüğünü ve burada ona bir türbe yapıldığını bildirmektedir. Moğol istilası sırasında tamamen tahrip edilen yapı pek çok defa onarım görmüştür.⁵⁵⁷

Muhammed İbn Zeyd⁵⁵⁸ Türbesi: Türbe Muhammed İbn Zeyd için Şerafeddin Ebû Tahir⁵⁵⁹ tarafından 506/1112-13 tarihinde yaptırılmıştır. Sultan Kale'nin 1 km kuzey batısında yer alan türbenin esası, kare planlı olup üzeri tek kubbeyle örtülüdür. Duvarları dört yönden dolanan küfî bir kitabeye çevrilidir. Bu kitabe 1950'de M. E. Mason tarafından okunmuştur.⁵⁶⁰

Sahabe Türbeleri: Sultan Kale'nin güneydoğusunda eski bir mezarlık alanda yan yana iki türbedir. Bûreyde el-Eslemî ve Hakem b. Amr el-Gıffarî⁵⁶¹ adında iki

⁵⁵⁵ Yakut, Mucemü'l Büldan'da binanın Sultan Sencer'in köleleri tarafından yaptırıldığını bildirmektedir. **Mucemü'l Büldan**, c. V, 114; Yüksel Sayan, **Türkmenistan**, s. 91

⁵⁵⁶ Yakut el-Hamevi, **Mucemü'l Büldan**, c. V, 114; Oktay Aslanapa, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", **Türkler**, c. VI, 32; Yüksel Sayan, a.g.e., s. 91-94; Kakacan Bayramob, "Merv Mimarlık Mektebine Bağlı Bazı Önemli Anıtlar Üzerine" sy. IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1995, 151-152

⁵⁵⁷ İbnü'l Esir, **el-Kâmil**, s. 79; Yüksel Sayan, s. 108

⁵⁵⁸ Ebû Talib'e kadar şeceresi verilen Muhammed İbn Zeyd, VII. yüzyılın sonları VIII. Yüzyılın başlarında yaşamıştır. Ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir. VIII. Yüzyılın ikinci yarısında kendi mülkünde şehit edilerek öldürülmüş ve daha sonra mezarı üzerinde bu türbe inşa edilmiştir.

⁵⁵⁹ Şerafeddin Ebû Tahir el-Kummî, Kumm'dan Horasan'a gelip yerleşen bir tacir ve komutandır. 40 yıl Merv valiliği yapmış ve Sultan Sencer'in veziri olmuştur. İbnü'l Esir bu adamın vezir olduktan birkaç ay sonra öldüğünü söylemektedir. **el-Kâmil**, c. X, 469

⁵⁶⁰ Yüksel Sayan, a.g.e., s. 81-82

⁵⁶¹ Bu iki sahabe ilk İslam fatihlerindendir. Belâzûrî, Bûreyde el-Eslemî'nin Merv'de Yezid b. Muaviye'nin iktidarı zamanında vefat ettiğini belirtmektedir. Yine Yakut, eserinde Hz.

sahabeye ait olan bu türbelerin ilk olarak ne zaman inşa edildikleri tam olarak bilinmemektedir. Fakat bunların Selçuklular döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Tuğladan yapılmış olan türbelerin her ikisi de kare planlı ve üzerleri yalancı kasnaklı basık birer kubbe ile örtülmüştür. Kapıları bulunmayan türbelerin dört bir taraflarında pencere şeklinde açıklıklar mevcuttur. Türbe, mekânlarının ortasında bulunan sahabe kabirlerinin üzerinde dikdörtgen şeklinde birer sanduka bulunmaktadır. Bu sandukaların yüzeyleri kitabelerle doldurulmuştur. Sandukalar yer yer bitkisel motifler ve mukarnas dizileriyle zenginleştirilmiştir. Türbelerin iç kısmında yer alan mermer sandukalar üzerinde bulunan kitabeler, 1890 yılında V. A. Jukovskiy ve V.R. Rozen tarafından okunmuşlardır.⁵⁶²

Kız-Bibi Türbesi: Türbe Sultan Kale'nin biraz güneybatısında yer almaktadır. Yapının inşa tarihi ve kime ait olduğu bilinmediği gibi türbeye adını veren Kız-Bibi'nin kimliği de aydınlatılamamıştır. Türbe büyük bir Müslüman mezarlığında yer alır. Mezarlıktan yalnızca bu bina ayakta kalmıştır. Türbe kare şeklinde olup, kerpiçten inşa edilmiştir. Sadece güney tarafında girişi bulunan türbenin üzeri kubbelidir. Kubbesinde açık mavi renkte bir top bulunmaktadır. Türbenin içinde herhangi bir mezar taşı ya da mermer sanduka bulunmamaktadır.⁵⁶³

Hüdayi Nazar Evliya Türbesi: Merv'in 28 km kuzeyinde Depkin adı verilen bir köyün yakınında bulunan eski bir mezarlık alanda yer almaktadır. Kare planlı türbenin üzeri tek kubbe ile örtülmüştür. Kubbe günümüzde mevcut değildir. Yapının büyük bir bölümü de yıkılmıştır. Herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.⁵⁶⁴

Ahmed Zamça Türbesi: Sultan Kale'nin batısında "Firuzî" denilen kale kapısının sağ tarafında yer almaktadır. Ahmed Zamça veya Ahmed Pehlivan'a⁵⁶⁵ ait olduğu söylenen türbenin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği

Peygamber'in bir hadisinden bahsetmekte bu hadiste Hz. Peygamber'in Bureyde'ye Merv'e gitmesini tavsiye ettiğini ve Bureyde'nin de Merv'e gazi olarak geldiğini, orada ölünceye kadar kaldığını, kabrinin de burada olduğunu ve kendisinin bu kabri gördüğünü bildirmektedir. Hakem b. Amr el-Gıfarî'nin 665'te Merv'e geldiği ve Toharistan'a kadar ilerleyerek braları İslam topraklarına kattığı bilinmektedir. Hakem b. Amr el-Gıfarî, Maveraünnehir'de ilk namaz kıldıran kişi olduğu ve 50/670-71 yılında Merv'de öldüğü bilinmektedir. **Fütûhu'l Büldan**, s. 595-596; **Mucemü'l Büldan**, c. V, 116; Yüksel Sayan, a.g.e., s. 101

⁵⁶² Yüksel Sayan, a.g.e., s. 101,105

⁵⁶³ Yüksel Sayan, a.g.e., s. 86

⁵⁶⁴ Yüksel Sayan, a.g.e., s. 89

⁵⁶⁵ VIII. Yüzyılda Abbasiler döneminde yaşadığı düşünülen bu şahsın kimliği hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Yüksel Sayan, a.g.e., s. 100

bilinmemektedir.⁵⁶⁶

6.4.5. Kervansaraylar

Kervansaraylar ticaret yolları üzerinde kervanların güvenliği ve konaklaması için yapılmış yapılardır. Önemli yolların kesişme noktası olması hasebiyle Merv’de de kervansarayların bulunması gayet tabiidir. Şehir çevresindeki yol güzergahlarında bulunan bu kervansaraylar türlerinin erken örnekleri olmaları bakımından da ayrı bir önem taşımaktadırlar.⁵⁶⁷ Merv’de bulunan bazı kervansaraylar şunlardır.

Akçakale Kervansarayı, yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte yapım tekniklerine bakılarak esrin XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başında inşa edildiği düşünülmektedir. Merv-Amül yolu üzerinde yer alan kervansaray, iki avlulu tasarımıyla çevrede bulunan kervansarayların en büyüğü olma özelliğini taşımaktadır. Karşıdan bakıldığında bir kaleyi andıran yapı 150x80 m boyutlarında dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır ve köşelerinde kuleler bulunmaktadır. Kervansarayın dış duvarları iç duvarlara göre daha kalın olarak kerpiçten inşa edilmiştir. Kervansaraya güney cephesinde bulunan anıtsal bir taç kapıdan girilmektedir. Kervansaray günümüzde harap durumdadır.⁵⁶⁸

Kızılçakale Kervansarayı, yine Merv-Amül yolu üzerinde ve Akçakale Kervansarayı yakınlarında bulunmaktadır. Yapıldığı tarih kesin olarak bilinmemekle birlikte hemen hemen Akçakale Kervansarayı ile aynı dönemde inşa edildiği düşünülmektedir. Kerpiçten örülmüş duvarları tuğlayla kapatılmıştır. Bu gün çok harap durumda olan binanın sadece yıkıntı halinde bulunan birkaç duvar kalıntısından başka bir şeyi kalmamıştır.⁵⁶⁹

Merv-Amül yolu üzerinde bulunan bir diğer kervansaray El Asker Kervansarayı’dır. Yapı Merv-Amül arasında bulunan Küşmeyhen’in 3-4 km uzağındadır. Dikdörtgen planlı yapıya güneydoğu cephesinde bulunan bir taç kapıyla girilmektedir. Kerpiçten inşa edilen yapı bugün harap durumdadır.⁵⁷⁰ Gerek Akçakale Kervansarayının büyüklüğü gerekse birbirine yakın iki kervansarayın varlığı Merv-

⁵⁶⁶ Oktay Aslanapa, a.g.m., 32; Yüksel Sayan, **Türkmenistan**, s. 100

⁵⁶⁷ Yüksel Sayan, “Merv Mimari”, **DİA**, c. XXIX, 225

⁵⁶⁸ Mustafa Cezar, s. 197; Yüksel Sayan, **Türkmenistan**, s. 127-128; Yüksel Sayan, a.g.m., 225

⁵⁶⁹ Yüksel Sayan, **Türkmenistan**, s. 130

⁵⁷⁰ Mustafa Cezar, s. 197; Yüksel Sayan, **Türkmenistan**, s. 135

Amöl yolunun çok yoğun bir ticari hacme sahip olduğunu düşündürmektedir.

Bir diğerkervansaray ise Merv-Harizm yolu üzerinde bulunan Ode Mergen Kervansarayıdır. Yapının kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte XI. yüzyılın ikinci yarısı veya XII. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiğı tahmin edilmektedir. Kare planlı bir avlu etrafında ahır ve konaklama mekânlarının bulunduğu kervansaray, 41x41,4 m ölçülerinde bir alanı kaplamaktadır. Kerpiçten inşa edilen binanın güneydoğuköşesinde bir kule mevcuttur. Kervansaray günümüzde harap durumdadır.⁵⁷¹

⁵⁷¹ Mustafa Cezar, s. 197; Yüksel Sayan, **Türkmenistan**, s. 131; Yüksel Sayan, “Türkmenistan’ın XI-XIX. Yüzyıl Mimari Anıtları”, **Türkler**, c. V, 66

SONUÇ

Orta çağda, Orta Asya'nın en önemli şehirlerinden birisi olan Merv stratejik bir mevkide yer almakta ve işlek bir ticaret yolu üzerinde bulunmaktaydı. Bu stratejik konum şehri birçok millet için cazibe merkezi haline getirmişti. Kuruluşuyla ilgili çeşitli rivayetler bulunan şehir çok uzun dönemler cazibe merkezi olma özelliğini sürdürmüştü. İlk yerleşimcileriyle alakalı kesin bilgiler bulunmayan şehir bir müddet Ahemeniler idaresinde kalmış; İskender, Orta Asya fetihleri sonrasında Ahemenilerin buradaki iktidarına son vererek şehri ele geçirmiş ve yeniden imar etmiştir. Bir müddet Yunanlıların egemenliği altında kalan şehir, Sâsânî kralı III. Erdeşir döneminde Sâsânîlerin hâkimiyeti altına girmiştir.

İlk olarak Hz. Ömer döneminde Müslümanlar tarafından fethedilen şehir çok kısa sürede Müslümanların elinden çıkmıştır. Emevilerin istikrarı sağlamasıyla yeniden başlayan fetih hareketleri sonucunda Merv bir daha çıkmamak üzere Müslümanların hakimiyetine girmiştir. Arapların ilk iskân edildikleri bölgelerden biri olan Merv Abbâsî hilafetinin ilk tohumlarının atıldığı yerdir. Abbâsî Halifesi Me'mun döneminde hilafet merkezi ve önemli kültürel gelişmelerin yaşandığı bir yer olmuştur.

Tarihsel süreç içerisinde Merv şehri Tahîriler, Sâmânîler ve Gazneliler'in hakimiyet sahasında yer almış bu dönemlerde şehir hakettiği değeri pek görememiştir. Selçuklular dönemine gelindiğinde ise bu durum tersine dönmüştür. Selçuklu Devleti'nin resmen kurulduğu Dandanakan savaşı sonrasında devletin temellerinin atıldığı kurultaya, bu şehir ev sahipliği yapmıştır. Selçuklu idaresine giren Merv, devletin kurucularından Çağrı Bey'in idari merkezi olmuştur. Sultan Sencer döneminde Merv ise payitaht konumuna yükselmiştir. Sultan Sencer döneminde şehir gerek mimari gerekse bilimsel ve kültürel açıdan altın çağını yaşamıştır. Daha sonra Oğuzlar tarafından şehir tahrip edilerek yağmalanmış, Sultan Sencer'in ölümü ile baş gösteren istikrarsızlık ve akabinde hâkim olan devletlerin gerekli önemi vermemesi sonucunda şehir eski önemini yitirmiştir.

Verimli Murğab Nehri deltasında kurulan ve tarihi İpek Yolu'nun kesişme noktasında bulunan Merv şüphesiz ki Ortaçağ İslam dünyasının en önemli

merkezlerinden biriydi. Kaynaklarda Horasan şehirlerinin anası, şahın ruhu manasına gelen “Şahican” olarak anılan Merv devrin ilmî merkezi olmuş, büyük alimler yetiştirmiş ve Yakut el- Hamevî’ye *Mucemu’l-Buldân* adlı eserini yazdıran kütüphaneleriyle meşhur olmuştur. Biz de bu çalışmamızda tarihî önemi haiz Merv şehrini siyasî, mimarî, ekonomik ve sosyo-kültürel yönleriyle birincil kaynaklar ve araştırma eserlerinden yola çıkarak incelemeye çalıştık. Yaptığımız araştırmanın eksik ve hatalarının hoş görüleceğini umut ederek çalışmamızın şehir tarihi çalışmalarına katkı sağlamasını dileriz.

BİBLİYOGRAFYA

Abu'l Ferec, Gregory: **Abu'l Farac Tarihi**, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu yay. (TTK), Ankara 1999.

Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd: **Fütûhu'l Büldan**, (trc. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1987.

Beyhaki, Abu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin: **Târîh-i Beyhakî**, (nşr., Ali Ekber Feyyaz), Meshed University Pres, 1971.

Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed: **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, (trc. Kıvameddin Burslan), TTK, Ankara 1999.

Biruni, Ebû Reyhan: **Asaru'l-Bakiye (Maziden Kalanlar)**, (trc. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik: **Tarih-i Cihan Güşa**, (trc. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

el-Cûzcânî, Minhâceddin Osman b. Muhammed: **Tabakât-ı Nâsirî** (Selçuklular), (trc. Erkan Göksu), Taşınan Kitap Yay., Tokat 2011.

Dîneverî, Ebu Hanîfe: **el-Ahbârü't-tıval**, Bağdat **el-Ahbârü't-Tivâl**, (trc. Nusrettin Bolelli-İbrahim Tüfekçi), Hivda yay., İstanbul 2007.

Firdevsi: **Şehname**, (trc. Necati Lugal), Şark-İslam Klasikleri:10.

Hafız-ı Ebru: **Coğrafya-yı Hafız-ı Ebru**, (edt. Sadık Seccadi), İran 1997.

Halife b. Hayyât: **Halife b. Hayyât Tarihi**, (trc. Abdulhalik Bakır), Ankara 2001.

Hudûdü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, (trc. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

- Hüseyin, Şadrüddin **Ahbarü'd-Devleti's- Selcukiyye**, TTK, Ankara 1995.
Ebu'l-Hasan Ali İbn
Nasır İbn Ali:
- İbn Fadlan, Ahmed b. **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, (trc. ve haz. Ramazan Şeşen), Bedir Yay., İstanbul 1975.
Fadlân b. Abbâs b. Râşid
b. Hammâd:
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım **Kitabu Sureti'l-Arz**, (J. H. Kramers), Brill, Leyden 1967.
Muhammed b. Alî en-
Nasîbî el-Bağdâdî:
- İbn Hurdazbih, Ebu'l **Yollar ve Ülkeler Kitabı (el-Mesalik ve'l-Memalik)**,
Kasım Ubeydullah: (trc. Murat Ağarı), Kitabevi yay., İstanbul 2008.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, (trc. Mehmet Keskin), Çağrı
İmâdüddîn İsmâîl b. yay., İstanbul 1994.
Şihâbiddîn Ömer b.
Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-
Kaysî el-Kureşî el-
Busrâvî ed-Dımaşkî eş-
Şâfiî:
- İbnü'l Adim, Ebü'l- **Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)**, (trc. Ali
Kâsım Kemâlüddîn Sevim), TTK, Ankara 1989.
Ömer b. Ahmed b.
Hibetillâh b. Muhammed
el-Ukaylî el-Haleb
- İbnü'l Esir, İzzed-din **el-Kâmil fit-Tarih**, (trc. Abdülkerim Özeydin/ Ahmet
Ebu el-Hasen Ali b. Ebu Ağırakça), Bahar yay., İstanbul 1986.
el-Kerem:
- İbnü'l Esir, İzzed-din İbnü'l Esir, **el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb**, c. I, II, Beyrut.
Ebu el-Hasen Ali b. Ebu
el-Kerem:
- İbnü'l Fakih: **Muhtasaru Kitabı'l-Buldan**, (M. J. De Goeje), Brill,
Leyden 1967.
- İstahri, Ebu İshak **el-Mesalik ve'l Memalik**, (edt. M. J. De Geoje), Leiden
İbrahim b. Muhammed: 1967; (Farsça trc. Karn-i Pencom/Şişom Hicri, Tahran
1990).

Kazvini, Zekeriyya b. Muhammed: **Asaru'l-Bilad ve ahbaru'l-İbad**, (trc. Muhammed Murad İbn Abdurrahman), Tahran Üniversitesi yay., Tahran

Mukaddesî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî: **The Best Division for Knowledge of The Regions, Ahsen al-Taqasim Ma'rifat al-Aqalim**, (trc. Anthony Collins-Mohammad Hamid Alta'i), Garnet Publishing, London 1994.

Mevdûdî: **Selçuklular Tarihi**, (trc. Ali Genceli), Hilâl Yay., Ankara 1971.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah: **Camiu'd-Düvel**, (trc. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

Müstevfî: **Nüzhetü'l-Kulûb**, (trc. Muhammed Debirsyaki), Tahran 1958.

Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer: **The History of Bukhara**, (İng. trc. Richard N. Frye), Cambridge 1954.

Râvendî, Muhammed b. Ali Süleyman: **Raha't-üs-Sudur ve Ayet-üs-Surur**, (trc. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1957.

Reşîdü'd-din Fazlullah: **Camiu't-Tevarih**, (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul 2010.

Sem'ani: **el-Ensab**, (trc. Şerafuddin Ahmed), Hindistan 1981.

Sıbt İbnü'l-Cevzi: **Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayân'da Selçuklular**, (trc. Ali Sevim), TTK, Ankara 2011.

Sübkî, Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali: **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, (edt. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire, 1968.

Taberî, Ebû Ca'fer **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, (trc. Zeki Kadiri Muhammed b. Cerîr b. Ugan-Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1958.
Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî:

Ya'kûbi: **Kitabü'l-Büldan (Ülkeler Kitabı)**, (trc. Murat Ağarı), Ayışığı kitapları, İstanbul 2002

Yakut el-Hamevi: **Mu'cemü'l-Büldan**, c. V, Beyrut 1957.

Zehebî, Şemseddîn **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, (edt. Şu'ayb el-Arnâvût-Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Na'im), Beyrut.
Osman:

ARAŞTIRMA ESERLER

Agacanov, Sergey **Oğuzlar**, (trc. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev), Selenge Yay., İstanbul 2013.

Agacanov, Sergey **Selçuklular**, (trc. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev), Ötüken Yay., İstanbul 2006.

Ağarı, Murat: **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri**, Kitabevi Yay., İstanbul 2002.

Ağarı, Murat: "Yakûbi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, c. XLIII.

Akbulut, Dursun Ali: **Arap Fütühatına Kadar Maverâünnehr ve Horasan'da Türkler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1984.

Allanazarov, Agageldi: "Merv Toprağındaki Şehirler", **1. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi**, Ankara.

Aksu, Ali: **Mervan b. Muhammed ve Emevi Devleti'nin Yıkılışı**, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

Alptekin, Coşkun: "Selçuklu Paraları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sayı 3, Ankara 1971.

- Altıkulaç, Tayyar: “Zehebî”, **DİA**, XLIV.
- Arslantaş, Nuh: **Emeviler Döneminde Yahudiler**, Gökkuş yay. İstanbul 2005
- Arslantaş, Nuh: **İslam Dünyasındaki İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler**, İstanbul 2009
- Arendonk, V.: “İbn Havkal”, **İslam Ansiklopedisi (İA)**, c. V/2.
- Aslanapa, Oktay: **Türk Sanatı**, İstanbul 1999.
- Aslanapa, Oktay: “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat”, **Türkler**, c. VI.
- Atagarriyev, Yegen: X-XII. yüzyıllarda Merv, **Türkler**, VI.
- Avcı, Casim: “Yâkût el-Hamevî”, **DİA**, XLIII.
- Ayan, Ergin: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı**, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.
- Aybakan, Bilal: “Tâceddin Sübkî”, **DİA**, c. XXXVIII.
- Aycan, İrfan: “Mühellebîler”, **DİA**, c. XXXI.
- Aydınlı, Abdullah: “İbn Râhûye”, **DİA**, c. XX.
- Aygün, Abdullah: “Sem’ânî Ebü’l-Muzaffer”, **DİA**, c. XXXVI.
- Bakır, Abdulhalik: **Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamülleri Sanayi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001.
- Bakır, Abdulhalik: **Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2002.
- Bakır, Abdulhalik: **Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda**, Ankara 2005.
- Bakır, Abdulhalik: “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, **Belleten**,

sayı 241, 2000.

- Baltacı, Cahit: **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat, Tarih)**, İstanbul 1976.
- Barthold, Wilhelm: **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Yayına Hazırlayanlar: Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Ata, TTK, Ankara 2006.
- Barthold, Wilhelm: **Müslüman Türkler**, (trc. Nurer Uğurlu), Örgün Yay., İstanbul 2008.
- Barthold, Wilhelm: **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (trc. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.
- Barthold, Wilhelm: “Beyhakî”, **İA**, c. II.
- Barthold, Wilhelm: “Hâfız Ebrû” **İA**, c. V/I.
- Barthold, Wilhelm: “Ahmed b. Sehl”, **İA**, c. I.
- Barthold, Vasili Vilademiroviç: **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, (trc. Ahsen Batur), Selenge yay., İstanbul 2010.
- Baumer, Cristoph: **The History of Central Asia: The Age of The Stepe Warriors**, I.B. Touris London- Newyork, 2012.
- Bayramob, Kakacan: “Merv Mimarlık Mektebine Bağlı Bazı Önemli Anıtlar Üzerine”, **IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, Konya 1995.
- Bezer, Gülay Öğün: “Terken Hatun” **DİA**, XL.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Tefsir Tarihi**, Ankara 1955.
- Bosworth, C.E.: **İslam Devletleri Tarihi**, (çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İşpirli), İstanbul 1980.
- Bosworth, C.E.: **The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern İran (994-1040)**, Edinburgh University Pres, 1963.
- Bosworth, C.E.: “Marw al-Rûdh” **Encyclopedia of İslam** (ing.) (**Eİ²**), c.

VI.

- Bosworth, C.E.: “Dandanakan”, **El²**, c. XII.
- Brockelman, C.: “Yakûbî” **İA**, c. XIII.
- Bozkurt, Nahide: **Mutezile’nin Altın Çağı- Memun Dönemi**, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.
- Bozkurt, Nahide: **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, Ankara 1999.
- Bozkurt, Nahide: “Nasr b. Seyyâr”, **DİA**, c. XXXII.
- Bozkurt, Nahide: “Me’mûn”, **DİA**, XXIX.
- Cheneb, Moh. Ben: “Zehebî”, **İA**, c. XIII.
- Cezar, Mustafa: **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- Çeçen, Kazım: “Bent”, **DİA**, c. V.
- Çetin, Osman: “Horasan”, **DİA**, c. XVIII.
- Çiftçi, Faruk: **Maveraünnehir ve Horasan Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (Fergana, Şâş, Fârab, Harizm, Cürcan, Nesa, Merv) 173/789-840/1436**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996.
- Daftary, Farhad: **İsmaililer Tarih ve Öğretileri**, (trc. Erdal Toprak), İstanbul 2005.
- Diler, Ömer: **İslam Darp Yerleri**, İstanbul 2009.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, (Ed. Kenan Seyyithanoğlu), Çağ Yay., İstanbul 1986, c. II ve III.
- Efendioğlu, Mehmet: “Sem’âni, Abdülkerîm b. Muhammed”, **DİA**, c. XXXVI.
- Erginsoy, Ülker: **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**, Kültür Bakanlığı

Yay., Ankara 1978.

- Erünsal, İsmail E.: **Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, Timaş yay., İstanbul 2018.
- Erünsal, İsmail E.: “İslam Medeniyetinde Kütüphaneler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. XIV.
- Fayda, Mustafa: “Taberî”, **DİA**, c. XXXIX.
- Fischel, W. J.: “Merv”, **Encyclopedia Judaica**, c. XI.
- Frye, N.: “Sâmânîler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, (ed. Kenan Seyithanoğlu), Çağ yay. İstanbul 1987, c. VII.
- Gibb, H.A.R.: **Orta Asya’da Arap Fetihleri**, (trc. Hasan Kurt), Çağlar Yay., Ankara 2005.
- Grube, Ernst J.: “Landmarks Of The World’s Art”, **The World Of İslam**, London 1967.
- Gutas, Dimitri: **Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat’ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu**, (trc. Lütfi Şimşek), İstanbul 2003
- Günay, Ünver -Harun Güngör: **Türkler’in Dini Tarihi**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.
- Günaltay, Şemseddin: M. **İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler**, Endülüs yay. İstanbul 1991.
- Hamidullah, Muhammed: “Dîneverî”, **DİA**, c. IX.
- Hasan, S. Sıbte: “Mimari”, **İslam Düşüncesi Tarihi**, (trc. Ahmet Ünal), Edt. M. M. Şerif, İnsan Yay., c. III.
- Hashmi, Yusuf Abbas: **Successors of Mahmûd of Ghazna: In Political, Cultural and Administrative Perspective**, Printed and Published by South Asian Printers and Publishers (Pvt) Ltd., Karachi 1988.

- Herman, Georgina, Andrew Petersen: **The Ancient Cities Of Merv Türkmenistan**, (trc. Seyyed Mahmoud Mireskandari) Tahran 1487.
- Hitti, K.: **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, (trc. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- İnat, Yavuz: “Zîc”, **DİA**, c. XXXIV.
- Jumabayev, Halilulla: **Hadiste Merv Ekolü**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2004.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953.
- Kafesoğlu, İbrahim: “Selçuklular”, **İslam Ansiklopedisi (İA)**, X.
- Kafesoğlu, İbrahim: “Alparslan”, **DİA**, c. II.
- Kara, Mustafa: “Bişr el-Hâfi”, **DİA**, c. VI.
- Kara, Seyfullah: **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, İz Yay., İstanbul 2007.
- Kara, Seyfullah: **Selçuklular’ın Dini Serüveni**, Şema Yayınevi, İstanbul 2006.
- Kazıcı, Ziya: “Eğitim”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. XIV.
- Kennedy, Hugh: **The Early Abbasid Caliphate**, London 1981.
- Kitapçı, Zekeriya: **Yeni İslam Tarihi ve Türkler**, Konya 1994.
- Köymen, Mehmet Altay: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Kuruluş Devri**,

TTK, Ankara 2011.

Köymen, Mehmet Altay: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu İkinci İmparatorluk Devri**, TTK, Ankara 2011.

Köymen, Mehmet Altay: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alparslan ve Zamanı**, TTK, Ankara 2011.

Köymen, Mehmet Altay: “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilasası”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, c. V, sayı 2, Ankara 1947.

Köymen, Mehmet Altay: “Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar’la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud’un Vasallık Münasebetleri” **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan**, İstanbul 1950.

Kraus, P.: “Râvendî”, **İA**, c. IX.

Kurpalidis, G.M.: **Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, (trc. İlyas Kamalov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

Kurt, Hasan: **Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları**, Araştırma Yay., Ankara 2002.

Kurt, Hasan: “Tâhir b. Hüseyin, Tâhirîler” **DİA**, c. XXXIX.

Kutlu, Sönmez: **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (TDVY), Ankara 2000.

Kutlu, Sönmez: **Türkler ve İslam Tasavvuru**, İSAM yayınları, İstanbul 2011.

Kutlu, Sönmez: **Mürcie ve Horasan**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.

Kutlu, Sönmez: “Mürcie”, **DİA**, XXXII.

Kurtuluş, Rıza: “Hûdudü’l-Alem”, **DİA**, c. XVIII.

- Lambton, Ann K.S.: Atabetü'l Ketebe'ye Göre Sencer İmparatorluğu'nun Yönetimi, (trc. N. Kaymaz), **Belleten**, XXXVII, Temmuz 1973.
- Merçil, Erdoğan, Ali Sevim: **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara 1995.
- Merçil, Erdoğan: **Büyük Selçuklu Devleti**, Nobel Yay., Ankara 2005.
- Merçil, Erdoğan: **Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.
- Merçil, Erdoğan: **Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri**, TTK, Ankara 2007.
- Merçil, Erdoğan: **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 2007
- Merçil, Erdoğan: "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara 1995.
- Merçil, Erdoğan: "Mahmûd-ı Gaznevî", **DİA**, c. XXVIII.
- Merçil, Erdoğan: "Gazneliler", **DİA**, c. XIII.
- Merçil, Erdoğan: "Karatekin Ailesi", **Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. İbrahim Yarkin'a Armağan**, XXV/1, (Ankara 1987).
- Merçil, Erdoğan: "Saffârîler", **DİA**, C. XXXV.
- Merçil, Erdoğan: "Muhtâcoğulları", **DİA**, c. XXXI.
- Merçil, Erdoğan: "Simcûrîler", **DİA**, XXXVII.
- Merçil, Erdoğan: "Muhtâcoğulları", **Pro. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, (İstanbul 1995).
- Minorsky, V.: "Nesa", **İA**, c. IX.
- Minorsky, V.: "Ebîverd", **İA**, c. IV.
- Necef, Ekber N.: **Karahanlılar**, Selenge Yay., İstanbul 2005.

- Ocak, Ahmed: “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, **Türkler**, V, 2002.
- Oymak, İskender: **Zerdüştlük (inanç, İbadet, Adetler)**, Elazığ 2003.
- Oymak, İskender: **Zerdüştlük (inanç, İbadet, Adetler)**, Elazığ 2003.
- Ökten, Saadettin: “Abdurrahman el-Hâzinî”, **DİA**, c. I.
- Öngül, Ali: “Tekiş b. Alparslan”, **Tarih Dergisi**, sayı: 36, İstanbul 2000.
- Özaydın, Abdülkerim: **Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.
- Özaydın, Abdülkerim: **Sultan Muhammed Tapar devri Selçuklu tarihi : (498-511h./1105-1118)**, TTK, Ankara 1990.
- Özaydın, Abdülkerim: “Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar”, **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, İstanbul 2008.
- Özaydın, Abdülkerim: “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, **Türkler**, IV.
- Özaydın, Abdülkerim: “Nizamülmülk”, **DİA**, XXXIII.
- Özaydın, Abdülkerim: “Nizamiye Medreseleri”, **DİA**, XXXIII.
- Özaydın, Abdülkerim: “Kündürî”, **DİA**, c.XXVI.
- Özaydın, Abdülkerim: “İbnü’l Esir”, **DİA**, c. XXI.
- Özaydın, Abdülkerim: “İbn Kesir”, **DİA**, c.XX.
- Özaydın, Abdülkerim: “el-Bidâye ve’n-nihâye”, **DİA**, c. VI.
- Özaydın, Abdülkerim: “Muhammed b. Ali Râvendî”, **DİAc.** XXXIV.
- Özaydın, Abdülkerim: “Selçuk Bey”, **DİA**, c. XXXVI.
- Özaydın, Abdülkerim: “Esed b. Abdullah el-Kasri”, **DİA**, c. XI.
- Özaydın, Abdülkerim: “Fazl b. Sehl”, **DİA**, c. XII.
- Özaydın, Abdülkerim: “Sencer”, **DİA**, c. XXXVI.

- Özaydın, Abdülkerim: “Gürhan”, **DİA**, c. XIV.
- Özgüdenli, Osman Gazi: **Selçuklular cilt I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, İSAM yay. İstanbul 2013.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Merv”, **DİA**, c. XXIX.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Yok Olan Bir Ortaçağ Şehri: Merv”, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yay, İstanbul 2006.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Düşünceler”, **Belleten**, LXV, 2002.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey’in Ölüm Tarihi Meselesi”, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs yay. İstanbul 2006.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Hüseynî, Ali b. Nâsır”, **DİA**, c. Ek-1.
- Öztuna, Yılmaz: **Devletler ve Hanedanlar: İslâm Devletleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, c. I.
- Öztürk, Levent: **On ikinci Yüzyıla Kadar İslam Dünyasında Hastaneler**, İz yay., İstanbul 2007.
- Öztürk, Mürsel: **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan**, T.C Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.
- Mürsel, Öztürk: “Kisâi-yi Mervezî”, **DİA**, c. XXVI.
- Palabıyık, Hanefi: **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler: Devlet ve Saray Teşkilatı**, Araştırma Yay., Ankara 2002.
- Piyadeoğlu, Cihan: **Çağrı Bey**, Timaş yay., İstanbul 2011.
- Piyadeoğlu, Cihan: **Güneş Ülkesi Horasan; Büyük Selçuklular Dönemi**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012.
- Piyadeoğlu, Cihan: **Sultan Alparslan: Fethin Babası**, İstanbul 2016.
- Polat, M. Said: **Selçuklu Göçerlerinin Dünyası**, Kitabevi Yay., İstanbul

2004.

- Polat, Selahattin: “Abdurrahman el-Hâzinî”, **DİA**, c. I.
- Roux, Jean Poul: **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Kabalcı yayınları, İstanbul 2001.
- Ruska, J.: “Serahs”, **İA**, c. X.
- Sayan, Yüksel: **Türkmenistan’daki Mimari Eserler (XI-XVI yy.)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.
- Sayan, Yüksel: “Merv, Mimari”, **DİA**.
- Sayan, Yüksel: “Türkmenistan’ın XI-XIX. Yüzyıl Mimari Anıtları”, **Türkler**, c. V.
- Sayılı, Aydın: **Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese**, (trc. Recep Duran), 2002.
- Schacht, Joseph: “Sübki”, **İA**, c. XI.
- Sevim, Ali: “İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah”, **Makaleler**, Berikan Yay., Ankara 2005, c. III.
- Sevim, Ali: “Çağrı Bey”, **DİA**, c. VIII.
- Sezgin, Fuat: **İslâm'da Bilim ve Teknik**, Türkiye Bilimler Akademisi ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ortak Yayını, Ankara 2007, c. V.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz: **Horasan’ın Bilim Merkezi Merv**, Ankara Okulu yay., Ankara 2016.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz: “Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler”, **İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslar arası Sempozyumu**, İstanbul, Kasım 2008.
- Strange, Guy Le: **The Lands Of The Eastern Caliphate**, Cambridge at the University Press, London 1905.
- Sultanmuradov, Güçmurat: “Geçmişin Yankısı”, **Bilge Tanıtım Tahlil Eleştiri Dergisi**, sayı 12 Bahar, AKM yay., Ankara 1997.
- Sultanmuradov, Güçmurat: “Merv’in Ortaçağ Kültür Hayatı”, **Türkler**, VIII.

- Sultanmuradov, Güçmurat: “Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış”, **Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 27, 2003.
- Sümer, Faruk: **Oğuzlar**, Ana Yay., 1980.
- Sümer, Faruk: Selçuklular, **DİA**, XXXVI.
- Sümer, Faruk: “Tuğrul Bey”, **DİA**, c. XLI.
- Şeker, M. Fatih: **Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru**, Dergah Yay., İstanbul 2011.
- Şeşen, Ramazan: **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK, Ankara 2001.
- Şeşen, Ramazan: **Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı**, İslam Tarihi Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları (İSAR), İstanbul 1998.
- Şeşen, Ramazan: “İbn Havkal”, **DİA**, c. XX.
- Şeşen, Ramazan: “Selçuklular Devrinde İlme Genel Bir Bakış”, **III. Uluslararası Mevlâna Kongresi, Bildiriler**, Konya 2003.
- Talas, M. Asad: **Nizamiye Medresesi ve İslamda Eğitim-Öğretim**, (trc. Sadık Cihan), Samsun 2000.
- Tan, Orhan: **Merv 2500**, Türksav Yay., Ankara 2000.
- The Cambridge History of İslam**, Ed. P.M. Holt, Cambridge at the University Pres, 1970.
- Tolmacheva, Marina A.: “İstahrî”, **DİA**, c. XXIII.
- Tolmacheva, Marina A.: “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, c. XXVII.
- Topaloğlu, Nuri: **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1988.
- Tosun, Necdet: “Yûsuf el-Hemedânî”, **DİA**, c. XXXIV.
- Turan, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken

Neşriyat, İstanbul 2008.

- Uslu, Recep: **Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Yayınlanmamış Doktora tezi.
- Usta, Aydın: **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni**, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- Usta, Aydın: “Samaniler”, **DİA**, c. XXXVI.
- El-Vezne, Yahya b. Hamza: **Medinetü Merv ve’s-Selacika Hatta Asrı Sencer**, Kahire 1428/2007.
- Wellhausen, Julius: **Arap Devleti ve Sukutu**, (trc. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- Yakubovskiy, A.: “Merv”, **İA**, VII.
- Yazberdiyev, Almaz: **Eski Merv ve Kütüphaneleri**, (haz. Tülin Ege-Ahmet Karakaş), Milli Kütüphane Yay., Ankara 1998.
- Yazıcı, Nesimi: **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, TDVY, Ankara 2009.
- Yazıcı, Tahsin: “Muhammed b. Hüseyin Beyhâkî”, **DİA**, c. VI.
- Yağşımuradov, Gulamilla: **Türkmenistan’da Hadis Kültürü (Hicri İlk Dört Asır ve Günümüz Örneğinde)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yetkin, Suud Kemal: **İslam Mimarisi**, Ankara 1959.
- Yıldız, Hakkı Dursun: **İslamiyet ve Türkler**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- Yıldız, Hakkı Dursun: “Abbâsîler”, **DİA**, c.I.
- Yıldız, Hakkı Dursun: “Ebû Müslim-i Horasânî”, **DİA**, c. X.
- Yiğit, İsmail: “Kuteybe b. Müslim”, **DİA**, c. XXVI.
- Zahoder, B.: “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, (trc. İsmail Kaynak), **Belleten**, XIX, 76, Ocak 1955.
- Zahoder, B.: “Dandanekean”, (trc. İsmail Kaynak), **Belleten**, sy. 72,

Ankara 1954.

EKLER

EK 1: Merv'in Haritası⁵⁷²

EK 2: Merv Şehir Planı.⁵⁷³

EK 3: Gavur Kale Havadan Görüntüsü.⁵⁷⁴

EK 4: Murğab Deltasının Hava Görüntüsü.⁵⁷⁵

EK 5: Sultan Sencer Türbesi Planı.⁵⁷⁶

EK 6: Sultan Sencer Türbesi Yan Görünüş Çizimi.⁵⁷⁷

EK 7: Sultan Sencer Türbesi Restorasyon Öncesi Görünüm.⁵⁷⁸

EK 8: Sultan Sencer Türbesi Restorasyon Sonrası Görünüm.⁵⁷⁹

EK 9: Sultan Sencer Türbesi Kubbe Kasnağından Bir Kesit.⁵⁸⁰

EK 10: Sultan Sencer Türbesi Kubbe Görünümü.⁵⁸¹

EK 11: Sultan Sencer Türbesi'nin Kubbesinin İç Görünümü.⁵⁸²

EK 12: Sultan Sencer Türbesi İçinde Kullanılan Süslemelerden Bir Kesit.⁵⁸³

EK 13: Sultan Sencer Türbesi Cephe Tasarımına Ait Bir Kesit.⁵⁸⁴

EK 14: Şelçuklu Dönemi Merv Şehrini Kuşatan Surlar.⁵⁸⁵

⁵⁷² <https://maxvanberchem.org/fr/11-archeologie/46-the-medieval-city-of-merv>

⁵⁷³ <https://www.ai-journal.com/articles/10.5334/ai.1522/>

⁵⁷⁴ Sayan, Yüksel: Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI yy.), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

⁵⁷⁵ <http://www.ucl.ac.uk/archaeology/research/merv/merv>

⁵⁷⁶ <https://okuryazarim.com/sultan-sencer-turbesi/>

⁵⁷⁷ <https://okuryazarim.com/sultan-sencer-turbesi/>

⁵⁷⁸ <http://hakkindabilgial.com/sultan-sencer-turbesi/>

⁵⁷⁹ <https://okuryazarim.com/sultan-sencer-turbesi/>

⁵⁸⁰ <https://okuryazarim.com/sultan-sencer-turbesi/>

⁵⁸¹ <https://okuryazarim.com/sultan-sencer-turbesi/>

⁵⁸² https://deidresorensen.photoshelter.com/image/I0000zHee_iYR4WQ

⁵⁸³ <https://okuryazarim.com/sultan-sencer-turbesi/>

⁵⁸⁴ <https://okuryazarim.com/sultan-sencer-turbesi/>

EK 15: Büyük Kız Kale ve Küçük Kız Kaleden Hava Görünümü.⁵⁸⁶

EK 16: Merv'den Bir Görünüm.⁵⁸⁷

EK 17: Eski Merv Harabeleri.⁵⁸⁸

EK 18: Kız Bibi Türbesi.⁵⁸⁹

EK 19: Merv'de Basılmış Büyük Şelçuklu Sikkesi.⁵⁹⁰

⁵⁸⁵ ayan, Yüksel: Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI yy.), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

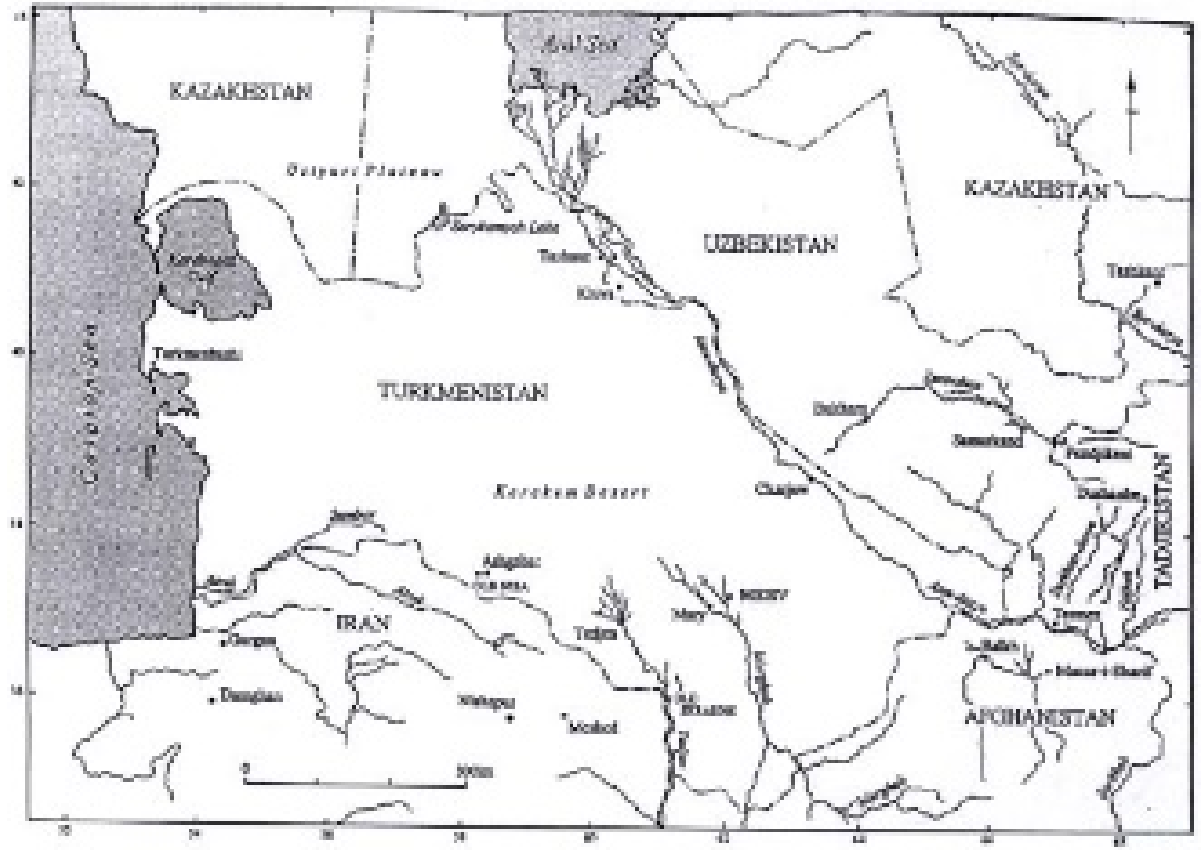
⁵⁸⁶ ayan, Yüksel: Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI yy.), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

⁵⁸⁷ ayan, Yüksel: Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI yy.), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

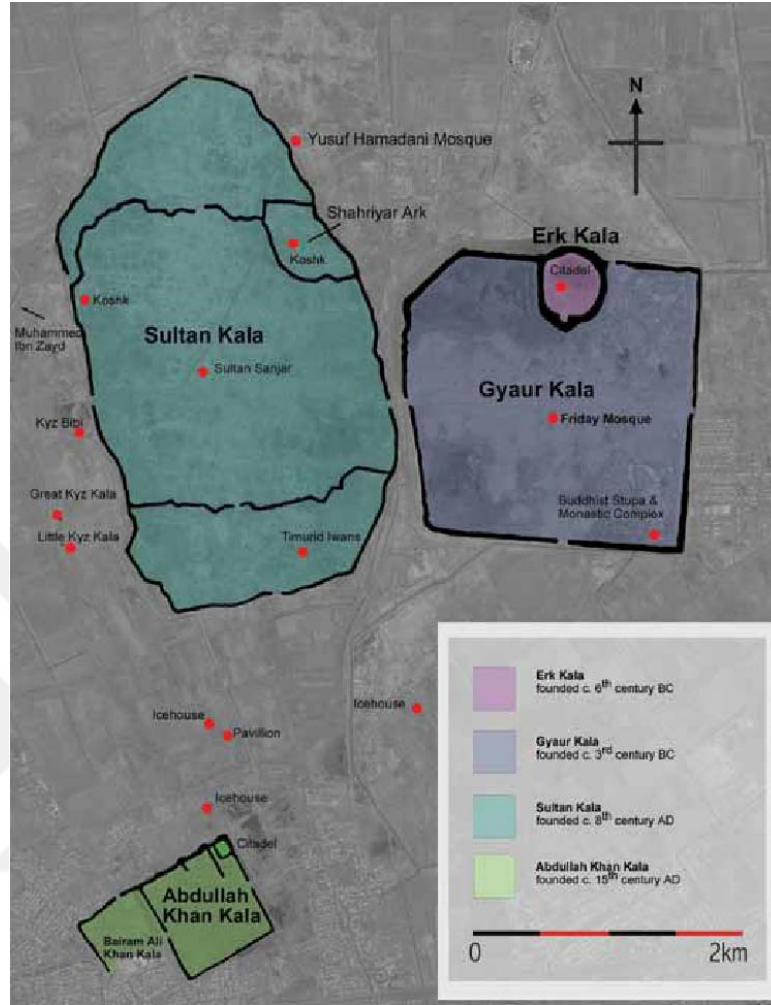
⁵⁸⁸ <http://www.genelturktarihi.net/merv>

⁵⁸⁹ <http://www.farflungplaces.net/2014/07/merv-largest-city-in-world.html>

⁵⁹⁰ <http://numismatics.org/search/results?q=fulltext%3Aarray&start=1000>

EK 1: Merv'in Haritası

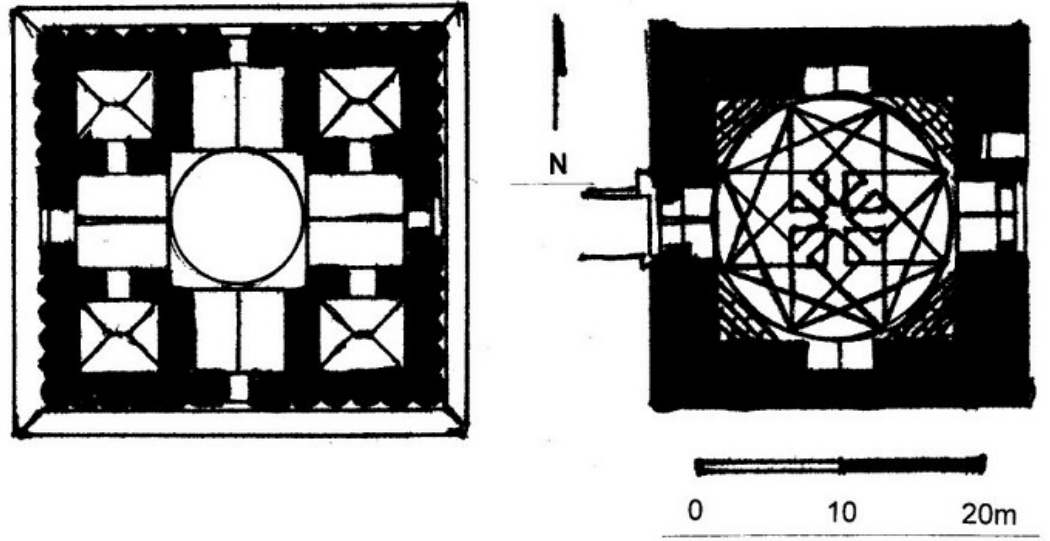
EK 2: Merv Şehir Planı.

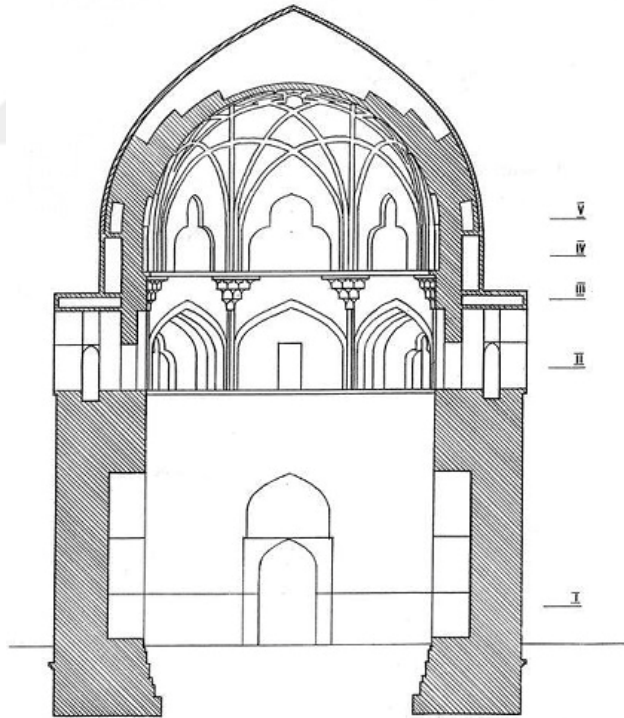
EK 3: Gavur Kale Hava Görüntüsü.

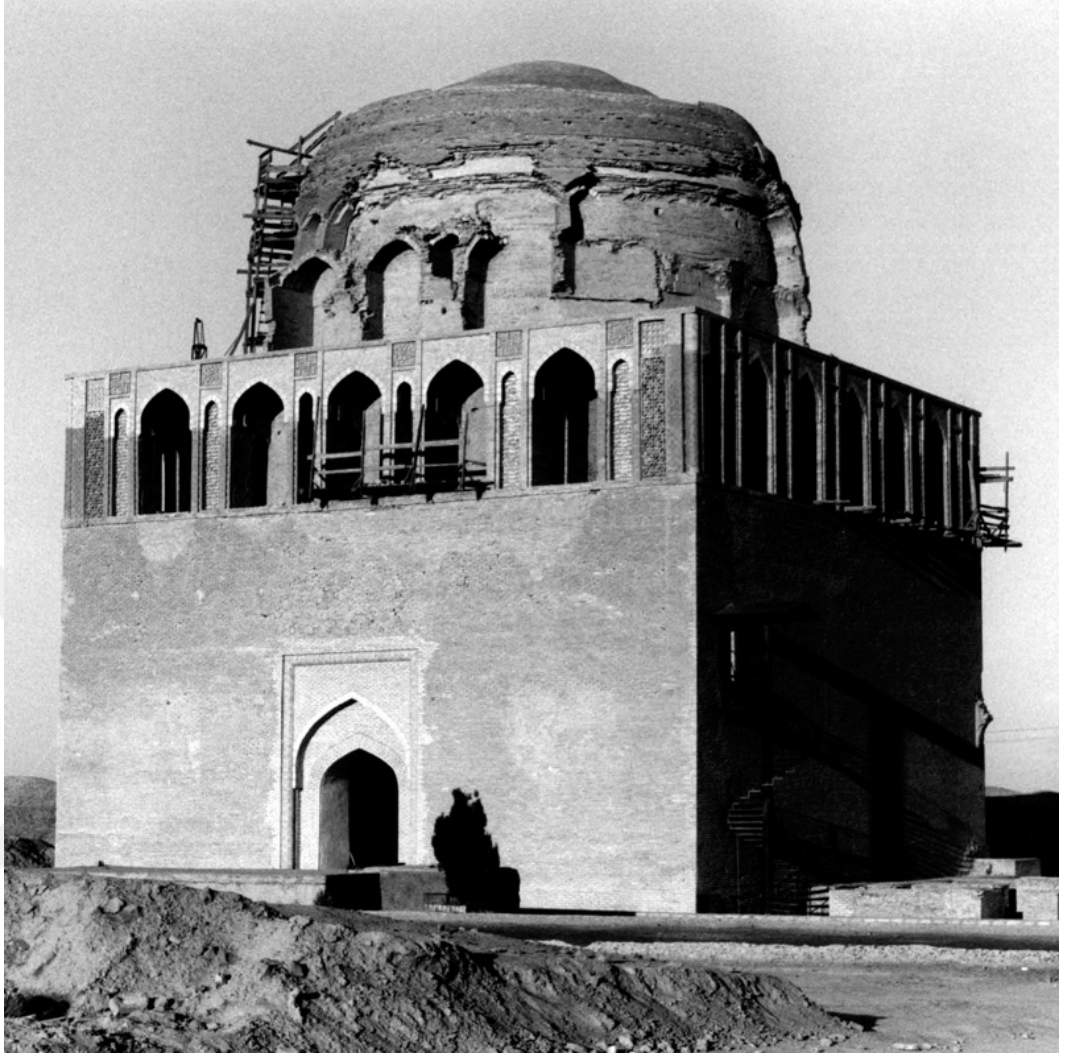
EK 4: Murğab Deltasının Hava Görüntüsü.

EK 5: Sultan Sencer Türbesi Planı.

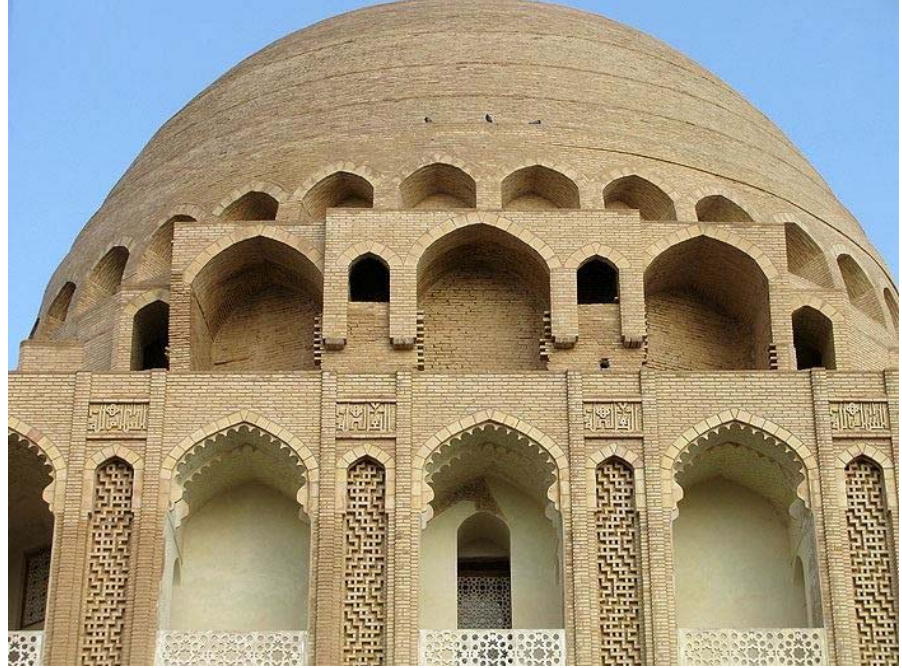
EK 6: Sultan Sencer Türbesi Yan Görünüş Çizimi.

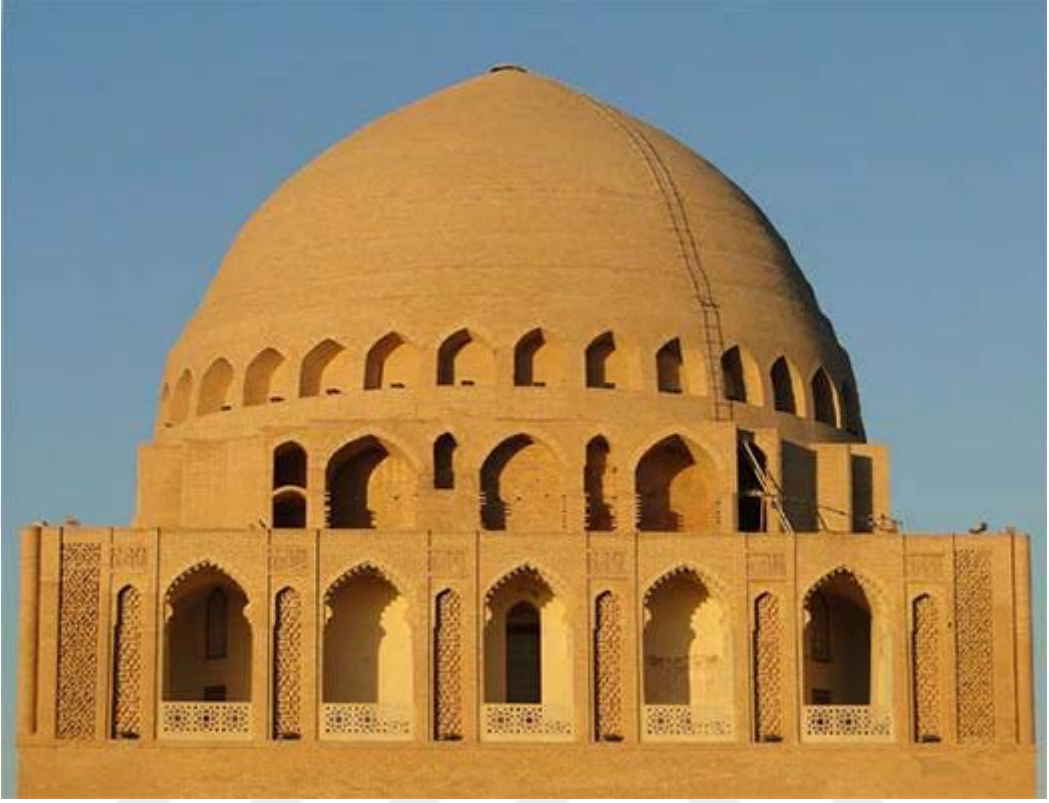
EK 7: Sultan Sencer Türbesi Restorasyon Öncesi Görünüm.

EK 8: Sultan Sencer Türbesi Restorasyon Sonrası Görünüm.

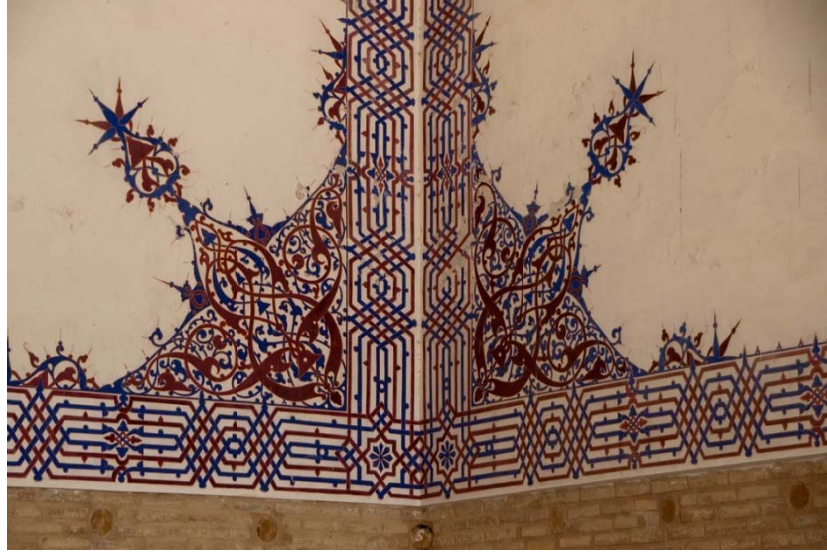
EK 9: Sultan Sencer Türbesi Kubbe Kasmağından Bir Kesit.

EK 10: Sultan Sencer Türbesi Kubbe Görünümü.

EK 11: Sultan Sencer Türbesi'nin Kubbesinin İç Görünümü.

EK 12: Sultan Sencer Türbesi İçinde Kullanılan Süslemelerden Bir Kesit.

EK 13: Sultan Sencer Türbesi Cephe Tasarımına Ait Bir Kesit.

EK 14: Şelçuklu Dönemi Merv Şehrini Kuşatan Surlar.

EK 15: Büyük Kız Kale ve Küçük Kız Kaleden Hava Görünümü.

EK 16: Merv'den Bir Görünüm.

EK 17: Eski Merv Harabeleri.

EK 18: Kız Bibi Türbesi.

EK 19: Merv’de Basılmış Büyük Şelçuklu Sikkesi. (1066-1067)